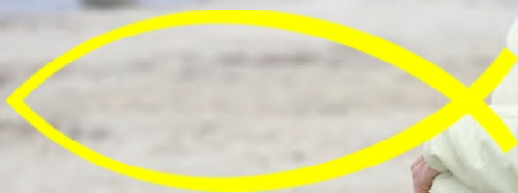

Maria Jolanta Żmichrowska

Małżeństwo i rodzina w Chrześcijaństwie i Islamie

wspólne tradycje

WYŻSZA SZKOŁA
ZARZĄDZANIA
I PRZEDSIĘBIORCZOŚCI

z siedzibą w Wałbrzychu

**MAŁŻEŃSTWO I RODZINA
W CHRZEŚCIJAŃSTWIE I ISLAMIE
Wspólne tradycje**

Wydanie trzecie

Maria Jolanta Żmichrowska

**MAŁŻEŃSTWO I RODZINA
W CHRZEŚCIJAŃSTWIE I ISLAMIE**

Wspólne tradycje

Wydanie trzecie

Wydawnictwo
Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości
z siedzibą w Wałbrzychu

Wałbrzych 2017

**Praca Naukowa Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości
z siedzibą w Wałbrzychu**

Recenzenci:

prof. zw. dr hab. Jerzy Hauziński
ks. prof. zw. dr hab. Edward Jarmoch
prof. zw. dr hab. Kazimierz Bobowski

Seria:

Pedagogika

Korekta:

dr Ewa Semenowicz

Projekt okładki:

Mateusz Muchacki

Zdjęcia na okładce:

© KateSheredeko - Fotolia.com
© Monkey Business - Fotolia.com

Redakcja techniczna i łamanie:

Anna Kiszczyńska
Władysław Ramotowski

ISBN: 978-83-60904-47-3

COPYRIGHT BY WYŻSZA SZKOŁA ZARZĄDZANIA I PRZEDSIĘBIORCZOŚCI
Z SIEDZIBĄ W WAŁBRZYCHU

DRUK

Drukarnia D&D Spółka z o.o. 44-100 Gliwice, ul. Moniuszki 6

Stary Testament

Jahwe przemówił do Mojżesza:

- Powiedz Aaronowi i jego synom:

Będziecie błogosławić synów Izraela,

Mówiąc do nich:

Niech Cię Jahwe błogosławi i strzeże!

*Niech Jahwe rozjaśni nad tobą swe oblicze
i niech będzie łaskawy dla ciebie!*

Niech Jahwe zwróci ku tobie swe

Oblicze i udzieli ci pokoju! (Lb 6, 22)

Nowy Testament

Wchodząc do domu, przywitajcie go pozdrowieniem,

Jeśli dom na to zasługuje.

Niech zstąpi na niego pokój wasz;

Jeśli zaś nie zasługuje,

Niech pokój wasz powróci do was. (Mt 10, 12)

Koran

A kiedy wchodzić do domów,

To pozdrawiajcie się wzajemnie.

Pozdrowieniem od Boga,

Błogosławionym, dobrym.

W ten sposób wyjaśnia wam Bóg Swoje znaki

Być może, będziecie rozumni! (Sura XXIV, 61).

Spis treści

Wstęp	11
--------------------	-----------

CZĘŚĆ PIERWSZA MAŁŻEŃSTWO I RODZINA W BIBLII

Małżeństwo i rodzina u Izraelitów	35
1. Małżeństwo w planach Stwórcy	35
2. Struktura rodziny	39
Pozycja ojca w rodzinie	42
Pozycja kobiety-matki	44
3. Wybór żony	47
Zapłata za żonę i tzw. posag dla narzeczonej	49
Zaślubiny.....	50
4. Prawo małżeńskie	51
Małżeństwa mieszane	51
Możliwość rozwodów	53
Problem poligamii	54
5. Idea małżeństwa monogamicznego	56
Prawo lewiratu	57
Troska o wdowy i sieroty	58
6. Dziecko w rodzinie izraelskiej	58
7. Narodziny dziecka i pierwszy okres jego życia	59
Wartość dziecka	61
8. Sytuacja życiowa dzieci	63
 Nowy Testament o małżeństwie i rodzinie	65
1. Rozwój teologii małżeństwa i rodziny	65
2. Jezus o małżeństwie, jako związku nierozzerwalnym	73
3. „Nowość” nauczania <i>Nowego Testamentu</i> w odniesieniu do problemu małżeństwa i rodziny	75
4. Sakramentalność związku małżeńskiego	78
5. Mężczyzna i kobieta w rodzinie nowotestamentalnej	80

Rola ojca	80
Rola żony i matki	81
6. Wartość dziecka	81
7. Rodzina w nowotestamentalnych tablicach domowych	83
8. Nauczanie Pawła Apostoła o nierozzerwalności związku małżeńskiego	86
Separacja	87
Przywilej Pawłowy	89
Wdowy	89
Rezygnacja z małżeństwa	89
Problem powtórnego małżeństwa	89
9. Czynny udział małżonków w życiu Kościoła	90
10. Rodzina, jako środowisko wychowawcze	91
11. Miejsce rodziny w życiu społecznym	92
12. Rodzina w służbie człowiekowi	94

Literatura - Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie 97

CZĘŚĆ DRUGA

OBRAZ MAŁŻEŃSTWA I RODZINY W ISLAMIE

Małżeństwo i rodzina w islamie	117
1. Współczesne przemiany tradycyjnej rodziny muzułmańskiej	117
2. Koraniczne prawodawstwo małżeńskie	123
3. Struktura rodziny muzułmańskiej	129
4. Pozycja kobiety-żony i autorytet męża w rodzinie	133
5. Kobieta w społeczeństwie. Egalitaryzm	141
Spadek	143
6. Zasłona	144
7. Dom rodziny muzułmańskiej	147
8. Wybór żony	151
9. Pozycja dziecka w rodzinie i społeczeństwie	157
10. Uroczystości rodzinne. Obrzędy cyklu życia	162
Narodziny	162

Nadanie imienia	163
Obrzezanie	163
Pierwszy ząb	165
Ceremonia Bi-ismi Allah (w imię Boga)	161
Nauka recytacji <i>Koranu</i>	165
Wesele	166
Śmierć i pogrzeb	167
11. Święta muzułmańskiego roku liturgicznego	169
Muharram	170
Aszura	170
<i>Hidżra</i> , czyli wywędrowanie Proroka (622 r.)	170
Urodziny Alego	170
<i>Ramadan</i> – post	170
Pielgrzymka (<i>Id al-Adha</i> , <i>Hadżdż</i>)	171
12. Wybitne kobiety islamu	171
13. Możliwość poligamii	173
14. Rozwód	177
15. Małżeństwa mieszane w islamie	183
Przeszkody małżeńskie	185
16. Sytuacja kobiet w wybranych krajach islamu	186
- Afganistan	186
- Iran	189
- Tunezja.....	190
- Turcja	192
17. Europeizacja ról społecznych kobiet w kulturze islamskiej	193

Bibliografia – Małżeństwo i rodzina w islamie	197
--	------------

BIBLIA – KORAN

Synopsa tekstów na temat małżeństwa i rodzin	221
---	------------

ZAKOŃCZENIE

Biblia i Koran wspólne tradycje	264
1. Małżeństwo w <i>Biblii</i> oraz <i>Koranie</i>	264
2. Jezus o małżeństwie i rodzinie	265

3. Rodzina chrześcijańska a islamska	265
4. Kwestia kobieca w aspekcie patriarchatu	269
Słownik podstawowych nazw, pojęć i terminów islamskich	272
Chronologia islamu	287
Wykaz skrótów	293

Wprowadzenie do wydania trzeciego

Ideą powstałej w 2007 roku publikacji, zatytułowanej: „Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie i islamie” było wskazanie na wspólne tradycje monoteistycznych religii Europy z ukierunkowaniem na perspektywę dialogu na płaszczyźnie socjologicznej, pedagogicznej, społecznej i komunikacji medialnej, jak również w szeroko rozumianej tradycji religijnej oraz przestrzeni pokojowego współżycia. Przedmiotem analizy uczyniono treści odnoszące się do źródeł aksjologicznych małżeństwa i rodziny, zawarte w Biblii Starego i Nowego Testamentu oraz Koranie. Punktem odniesienia stała się rzeczywistość Soboru Watykańskiego II, który zapoczątkował przełom w relacjach chrześcijaństwa i islamu. Kościół katolicki zadeklarował wówczas gotowość do podjęcia religijnej współpracy i dialogu, wskazując na jego teologiczne podstawy. Chrześcijaństwo, deklarując swój pozytywny stosunek wobec islamu, podkreśla jednocześnie, iż dialog między obu religiami powinien ukazywać zarówno ich zbieżności, jak i różnice. Istotne wydaje się to szczególnie w kontekście zachodzących współcześnie przemian cywilizacyjnych, uwydatnionych w obszarze małżeństwa i rodziny. Islam – małżeństwu i rodzinie, podobnie jak i chrześcijaństwo, stawia potrójny cel: zrodzenie i wychowanie potomstwa, wspólnotę życia, którą powinna przenikać wzajemna miłość (w islamie także miłosierdzie) i poczucie bezpieczeństwa.

Jak wskazuje zapis par. 821 Katechizmu Kościoła Katolickiego, którego źródłem staje się Dekret o ekumenizmie Soboru Watykańskiego II „*Unitatis redintegratio*”, jedność warunkuje stała odnowa Kościoła, wierność Ewangelii, wspólna modlitwa, określana mianem

„ekumenizmu duchowego”, ukierunkowanego także na szeroko rozumiany świat muzułmański, wzajemne braterskie poznanie, formacja ekumeniczna wiernych, jak również dialog, spotkanie i współpraca w różnych dziedzinach służby ludziom, w tym służby małżeństwu i rodzinie¹.

We wstępie do wydania drugiego rozszerzonego niniejszej publikacji z roku 2011, zwrócono uwagę na coraz wyraźniej obrazujące się we współczesnym świecie odniesienia do wspólnego dziedzictwa chrześcijaństwa i islamu. Wskazano m. in. na historycznie udokumentowany wpływ Bliskiego Wschodu na rozwój kultury europejskiej. Odniesiono się również do kwestii wzajemnej wrogości świata islamu i chrześcijańskiej Europy, której źródeł upatrywać można w upowszechnianym wizerunku fundamentalizmu islamskiego, nieakceptującego zachodniej cywilizacji oraz światopoglądu, w którym nie ma miejsca na pluralizm ideologiczny.

Pięć lat, jakie minęły od wydania tegoż dzieła, pozwoliły usytuować zasygnalizowane wówczas problemy w nowym świetle. Jak podkreślono w wydaniu z roku 2011, od połowy XX wieku nasila się imigracja do krajów Europy, determinująca myślenie o islamie jako o religii o powszechnym charakterze, ale także cywilizacji i wielowiekowej kulturze, sztuce, jak również prawodawstwie i kodeksie religijno-moralnym, obejmującym m. in. życie małżeńsko-rodzinne.

Trzecie wydanie publikacji pozwoli odbiorcy na dojrzałe i głębsze spojrzenie na problem relacji chrześcijańskich i islamskich z perspektywy nauczania trzech papieży: św. Jana Pawła II (1978 – 2005), Benedykta XVI (2005 – 2013) i papieża Franciszka (2013 – do chwili obecnej).

Jan Paweł II wielokrotnie podejmował inicjatywę spotkania z muzułmanami – co eksponowano w dotychczasowych wydaniach niniejszej publikacji. Punktem odniesienia wzajemnych relacji do

¹ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, s. 205 – 206.

dzisiaj pozostają słowa wyrażające pragnienie „aby muzułmańscy i chrześcijańscy zwierzchnicy religijni oraz nauczyciele prezentowali dwie wielkie wspólnoty jako wspólnoty w pełnym szacunku dialogu, a nigdy jako wspólnoty w konflikcie”².

Wspólną płaszczyzną duchowego zbliżenia chrześcijan z muzułmanami było wg Jana Pawła II przeświadczenie, że świadectwo życia poddanych Allaha może przyczynić się do ugruntowania i udoskonalenia wiary chrześcijan. Jan Paweł II uważał bowiem chrześcijan i muzułmanów za duchowych dziedziców wiary Abrahama. W swym nauczaniu podkreślał, że wiara w jednego Boga jest tak w chrześcijaństwie, jak i islamie podstawą godności człowieka i braterstwa, zasadą moralności w życiu jednostki i społeczeństwa³.

Benedykt XVI, którego posługę papieską obrazują słowa brzmiące: „współpracownik prawdy” uznawał dialog międzyreligijny jako proces realizowany w działaniu i na różnych płaszczyznach – jako „mieszkanie obok siebie i uczenie się siebie dla wzrastania we wzajemnym poznaniu i szacunku”⁴.

W publikacji autorstwa Antoniego Gaspari – dziennikarza i pisarza akredytowanego w Biurze Prasowym Watykanu, papież Franciszek jest tym, który w sposób otwarty mówi o problemach i ma odwagę ukazywać je publicznie. Wskazuje na chrześcijańską samowystarczalność, duchowość światową i teologiczny narcyzm⁵.

W związku z rozległymi i złożonymi zagadnieniami małżeństwa i rodziny w przestrzeni dwóch wielkich monoteistycznych religii, trzecie wydanie, oparte o uzupełnione do chwili obecnej kalenda-

² Z. Zieliński, *Jan Paweł II Wielki*, Poznań 2016, s. 95.

³ E. Sakowicz, *Islam w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, nr 7, Lublin 1997, s. 514.

⁴ Benedykt XVI, *Dialog między religiami musi toczyć się na różnych płaszczyznach*, Twickenham 17.IX.2010, „L'Osservatore Romano”, (2010)10, s. 19.

⁵⁵ A. Gaspari, *Cyklon o imieniu Franciszek. Papież, który przybył z końca świata*, Częstochowa 2013, s. 78.

rium, odnoszące się do najważniejszych wydarzeń na płaszczyźnie chrześcijańsko – islamskiej ma szansę stać się swoistym „kluczem interpretacyjnym” podjętej kwestii.

prof. zw. dr hab. Maria Jolanta Żmichrowska

Wałbrzych, grudzień 2016

Wstęp

Islam coraz głośniejsz „puka do bram Europy”. Muzułmanie, obok Europejczyków, od wieków obecni są na naszym kontynencie. Współczesna sytuacja w Europie, nie pozwala jednak na proste odtworzenie dawnych modeli z okresów zgodnego współżycia.

Joachim Gnilka, profesor egzegezy *Nowego Testamentu* na Uniwersytecie w Monachium, znawca zarówno *Biblii* jak i *Koranu*, uważa, że w rozpoczętym XXI wieku, w międzynarodowych stosunkach politycznych, kulturalnych i cywilizacyjnych, głównym problemem będzie dialog między wielkimi religiami świata⁶.

Religie Dalekiego Wschodu: buddyzm, hinduizm, czy taoizm pociągają swą egzotyką i kolorytem. Natomiast islam jest o wiele bliższy cywilizacji chrześcijańskiej⁷.

Warto przypomnieć, że od początku istnienia trzeciej, od Abra-

⁶ J. Gnilka, *Biblia a Koran. Podobieństwa i różnice*, Kraków 2005, s. 9.

⁷ Etymologicznie *islam* w języku arabskim oznacza podporządkowanie się Allahowi, a na płaszczyźnie religijnej także obowiązki moralne muzułmanina. Oba te wymiary są ze sobą ściśle powiązane i wzajemnie się przenikają. W życiu muzułmanina oddanie się Allahowi wyraża się przyjęciem wiary oraz całkowitym zaufaniem. Ojczyzną islamu jest ta część Półwyspu Arabskiego, do której w starożytności, tylko z największym trudem docierały karawany kupców. Bezwodny i monotonyjny obszar pustynny ożywiały jedynie nieliczne oazy. Południowym krańcem tego półwyspu, autorzy klasycy nadali nazwę – *Arabia Felix* (Arabia Szczęśliwa). Nazwa ta dotyczyła zwłaszcza terenów obecnego Jemenu oraz sąsiadujących miast: Mekki, Medyny, Taifu. Miasta te od czasów starożytnych stanowiły ważne ośrodki handlu między Azją i Afryką oraz między Indiami a imperium rzymskim. Tereny Bliskiego Wschodu, począwszy od Mezopotamii, poprzez Palestynę, do delty Nilu, układające się w specyficzny kształt na mapie – nazwano „strefą żywnego półksiężyca”. Natomiast kraje Północnej Afryki pozyskane dla islamu – krajami Maghrebu; S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, Warszawa 2003, s. 5-84.

hama wywodzącej się tradycji islamu (VII w.), kontynent europejski znalazł się pod jej kulturowym wpływem.

Obok licznych konfliktów, które w ciągu wieków kładły się cieniem na stosunkach między muzułmańskim Wschodem, a chrześcijańskim Zachodem, oba rejony tej części świata, na skutek wymiany myśli i wiedzy wolnej od obciążeń ideologicznych, wiele sobie zawdzięczają.

Na płaszczyźnie religijnej, z chrześcijańskich tradycji wyróżł sposób oddawania czci Bogu, praktykowany od początku przez Muzułmanów.

Europa ukształtowała się pod znacznym wpływem nauki Bliskiego Wschodu, zwłaszcza matematyki, geometrii, astronomii, medycyny i biologii.

Niemniej, historia bezpośrednich kontaktów islamu z państwami Europy i Kościołem katolickim, charakteryzowała się wzajemną wrogością. Główną przyczyną była ekspansja islamu, po śmierci Muhammada (w jęz. polskim Mahometa)⁸. Przyczyną stały się także konflikty na tle religijnym, wyprawy krzyżowe (od 1096 r.), w czasach nowożytnych kolonializm. Inwazja Napoleona na Egipt (1798 r.), zapoczątkowała podległość polityczną i ekonomiczną państw świata arabskiego⁹, ze strony mocarstw europejskich.

⁸ Ekspansja islamu nastąpiła po śmierci Mahometa, już za pierwszych kalifów. Kalif Omar I podbił Palestynę, Syrię i część Mezopotamii (upadek Jerozolimy 661 r.). W 670 r. Arabowie podbili północno-wschodnią Afrykę. Na Wschodzie dotarli do Indii i Środkowej Azji, na Zachodzie do Hiszpanii (711 r.). Ich pochód na Europę zatrzymał Karol Młot w bitwach pod Tours i Poitiers (732 r.). Ponowny podbój Europy chrześcijańskiej trwał za kalifatu sułtanów tureckich w XVII wieku, zakończony klęską pod Wiedniem (1683 r.); *Islam*, [w:] *Encyklopedia Katolicka KUL*, t. 7, Lublin 1997, kol. 504.

⁹ Współczesne określenie „świat arabski” – oznacza kraje arabskie północnej Afryki i południowo-zachodniej Azji, położone między Oceanem Atlantyckim na zachodzie, a Zatoką Arabską na wschodzie. Powstała w 1945 roku Liga Państw Arabskich (*Al-Munazzamat Al-Arabijja Al-Muchassisa*) zrzesza 22 kraje: Algierię, Arabię Saudyjską, Bahrajn, Dżibuti, Egipt, Erytreję, Irak, Jemen, Jordanię, Katar, Kuwejt, Liban, Libię, Maroko, Mauretanię, Oman i Palestynę – reprezentowaną

Islam potrafił przekonać swoich wyznawców do poczucia wyższości nad mozaizmem i chrześcijaństwem. Muzułmanin jest przekonany, że jego religia jest najlepsza ze wszystkich powołanych przez Boga.

Mahomet uważając siebie za proroka – wysłannika Boga, wprowadził naukę wiary, z pogańskich wierzeń staroarabskich, a przede wszystkim z ksiąg *Starego i Nowego Testamentu*. Dzięki zaadoptowanym treściom *Pięcioksięgu Mojżesza*, psalmów, ksiąg prorockich i ewangelii, wiele elementów wiary chrześcijańskiej wniknęło w religijny organizm islamu.

Źródłem wiary islamu jest *Koran*, uważany za *cudowną mowę Allaha*. Aby zrozumieć objawienie Boże tam zawarte, należy ciągle czytać *Koran* – *najlepszy spośród was to ten, który nauczył się recytować Koran i nauczał go innych*¹⁰.

przez Organizację Wyzwolenia Palestyny, czy też władze Autonomii Palestyńskiej, Somalię, Sudan, Syrię, Tunezję i Zjednoczone Emiraty Arabskie; H.A. Jamsheer, *Jedność arabska w perspektywie historycznej*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, (red.) E. Machut-Mendecka, Warszawa 2003, s. 95. W drugiej połowie XIX wieku rozwinęła się koncepcja panislamizmu, oparta na idei wielkiego narodu islamskiego. Idea ta została wyparta przez fundamentalizm, głoszący powrót do źródeł muzułmańskich. Fundamentalisci odwołują się do tradycji *ummy* tzn. gminy z czasów Proroka oraz do tradycji *kalifatu*, czyli imperium muzułmańskiego, trwającego od VIII do XVIII wieku, rozciągającego się na wielkich obszarach Afryki i Azji, odnowionego w okrojonych granicach pod egidą Turcji Osmańskiej. Pojęcie tożsamości muzułmańskiej pozostaje tu w sprzeczności z przynależnością do krajów i narodów. Zaspokoić potrzebę wspólnej identyfikacji, to przywrócić wielkie państwo z dawnych wieków, w którym bycie muzułmaninem oznaczało narodowość; J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 1997, s. 122. Islam w zasadzie dzieli się na dwa rodzaje, na tzw. „dom islamu” (*dar al-islam*) oraz „dom wojny” (*dar al-harb*). Obronie „domu islamu” oraz poszerzeniu granic ma służyć idea „świętej wojny” (*dżihad*).

¹⁰ Bóg przekazał religię islamu Arabom, w ich ojczystym języku. *Wy jesteście najlepszym narodem, jaki został utworzony dla ludzi: Wy nakazujcie to, co jest uznane, zakazujcie to, co jest naganne: i wiercie w Boga* (Sura III, 110). Ta organiczna więź między Arabami a islamem jest stale uwydatniana w kolejnych licznych wersetach *Koranu*. *To jest przypomnienie dla ciebie i Twego ludu* (Sura III, 43); *My zesłaliśmy ją w postaci Koranu arabskiego, być może potraficie zrozumieć*, (Sura XIII, 2); *W ten sposób zesłaliśmy go [Koran] jako rozstrzygnięcie w języku*

Oprócz *Koranu*, zasady wiary podaje *sunna* (zwyczaj, tradycja), czyli przekazywanie z pokolenia na pokolenie praktycznych wzorców zachowania, wziętych z życia Mahometa. Natomiast *hadisy* (opowiadanie, przekaz), oznaczają czyny lub wypowiedzi Mahometa, bądź jego zwolenników na tematy dotyczące życia gminy muzułmańskiej, prawd dogmatycznych i obyczajów. Najpierw przekazywano je ustnie, potem zostały zebrane, tworząc zbiór¹¹.

Podobnie jak inne religie, tak też i islam podzielony jest na różne wyznania, których geneza sięga VII wieku. Już za pierwszych kalifów doszło do rozłamów. Problem, kto ma być następcą Mahometa, podzielił wyznawców islamu na dwa obozy: zwolenników *sunny*, czyli *sunnitów*, którzy uważali, że postępowanie Mahometa jest wzorem i wezwaniem do określonego stylu życia, oraz na *szytów* partię Kalifa Alego, zięcia Mahometa¹².

Fundamentalizm nie akceptuje zachodniej cywilizacji i dlatego próbuje z nią walczyć, choć paradoksalnie, sam z niej korzysta. Jest dumny z jedności religijnej, kulturowej i politycznej islamu, w któ-

arabskim (Sura XIII, 37); *I tak zesłaliśmy mu [Mahometowi] Koran arabski, nieposiadający żadnej zawilosci, być może oni będą bogobojni!* (Sura XXXI, 28).

¹¹ W pierwszej połowie XX wieku w krajach świata islamu, nieskodyfikowana dotąd *szar'iat* (prawo muzułmańskie oparte na *Koranie* i *hadisach*) została częściowo zastąpiona przez ustawy i instytucje sędziowskie, wzorowane na prawodawstwie państw europejskich. Od połowy XX wieku pojawiła się jednak tendencja odwrotna. Zetknięcie się z prawem europejskim nie dało właściwie żadnych korzyści ekonomicznych, ani też cywilizacyjnych. Dlatego wielu muzułmanów uważa, że ponowne wprowadzenie *szari'atu*, jako podstawy prawnej wszystkich dziedzin życia, polepszy sytuację społeczną i gospodarczą. Obecnie, w większości krajów muzułmańskich, zachodnia koncepcja prawa jest wymieszana z zasadami prawa muzułmańskiego. Jedynie w Iranie od 1979 roku, tj. po zwycięstwie rewolucji muzułmańskiej, *szari'at* ponownie został uznany za podstawę całego systemu prawnego; S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 85.

¹² M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, Warszawa 1995, s. 84; M.M. Dziekan, *Klasyczny islam*, „Znak”, 1998, nr 1, s. 4-13. *Kalif* – zastępca, następca, namiestnik – tytuł następców Mahometa (od 632 r.) mających władzę świecką i religijną nad wyznawcami islamu.

rym nie ma miejsca na jakikolwiek pluralizm ideologiczny¹³. Po powstaniu państw narodowych i po uzyskaniu niepodległości w wyniku II wojny światowej, w wielu krajach arabsko-muzułmańskich obalone zostały monarchie przez grupę „modernistów”, związanych z arabskimi ruchami socjalistycznymi, starającymi się zachować niezależność od ideologii marksistowskiej. Byli to najczęściej dobrze wykształceni młodzi oficerowie. Uważali oni, że największy problem, jakim jest zacofanie świata arabskiego można rozwiązać jedynie dzięki rozwojowi gospodarczemu. Byli także przekonani, że zachodzi konieczność transformacji istniejących struktur ekonomicznych i społecznych oraz wskazywali na potrzebę obalenia dotychczasowych władz. W pięćdziesiątych i sześćdziesiątych latach XX wieku doszło do zmian politycznych w Egipcie, Syrii, Iraku oraz Libii. Po klęsce w wojnie czerwcowej 1967 roku wpływy te w świecie muzułmańskim wyraźnie zmalały. Najpoważniejszym nurtem konkurencyjnym, wobec ideologii socjalizmu arabskiego stał się ruch muzułmański, postulujący powrót do źródeł islamu. Reprezentuje go *Związek Braci Muzułmańskich (Al-Ichwan al-muslimun)*¹⁴.

¹³ Ruchy fundamentalistyczne w krajach pozaeuropejskich charakteryzuje silna opozycja przeciw wpływom Zachodu oraz poczucie zagrożenia własnej tożsamości kulturowej. Dla islamu, wprowadzanie standardów życia cywilizacji zachodniej jest nie do pogodzenia z ich honorem; A. Mrozek-Dumanowska, *U źródeł fundamentalizmu*, [w:] *W poszukiwaniu wiary. Współczesne ruchy odnowy religijnej*

w krajach pozaeuropejskich, (red.) A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995, s. 12; Por. S.H. Nasr, *Idee i wartości islamu*, Warszawa 1988; B. Tibi, *Fundamentalizm religijny*, Warszawa 1997.

¹⁴ Stowarzyszenie Braci Muzułmańskich (lub Bractwo Muzułmańskie), zostało założone w 1928 r. przez egipskiego nauczyciela Hasana Al-Bannę. Bracia Muzułmanie, podobnie jak inni fundamentaliści, traktują islam przede wszystkim, jako ruch polityczny, skierowany przeciw dominacji zachodniej oraz obiecują muzułmanom, że powrót do podstawowych zasad islamu pozwoli im odzyskać dawną i zarazem nową ojczyznę. Bracia Muzułmanie należą do najbardziej znaczących wojowniczych grup fundamentalistów. Od czasów Nasera są dyskryminowani. Do tej pory jedynie w Jordanii zostali dopuszczeni do wyborów i zimą 1990 r. odnieśli wielki sukces wyborczy; S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 103;

Ideolodzy fundamentalizmu nie godzą się na rozdział religii od państwa, argumentując, że islam jest – *din wadawla*, tzn. zarówno religią, jak i państwem, z uwagi na to ów rozdział nie może mieć miejsca. W ostatnich latach, poważnym niebezpieczeństwem dla pokoju ogólnoświatowego, budzącym obawy, tak w Europie Zachodniej, jak i w Stanach Zjednoczonych jest fundamentalizm islamski, przez który należy rozumieć legalistyczne pojmowanie religii i powrót do bezwzględnej wierności tradycji. Trzeba zaznaczyć, że fundamentalizm jest także główną przyczyną napięć oraz konfliktów wewnątrz świata islamu.

Postulat zbudowania Europy na kulturowych filarach trzech monoteistycznych religii jest dziś wezwaniem do podjęcia dialogu na płaszczyźnie teologicznej, na fundamencie tradycji religijnych i pokojowego współżycia. Zarówno Kościół katolicki, jak i Światowa Rada Kościołów, szukają okazji do kontaktów ze światem islamskim. Celem coraz częstszych dyskusji jest usunięcie zadawnionych uprzedzeń, przez lepsze wzajemne poznanie¹⁵.

Por.

J. Zdanowski, *Bracia Muzułmanie i inni*, Szczecin 1987.

¹⁵ W wielu krajach europejskich istnieją zinstytucjonalizowane formy wzajemnego dialogu: w Niemczech – Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Muzułmańskie (*Christlich Islamische Gesellschaft*); w Austrii – Urząd ds. Kontaktów ze Światowymi Religiami (*Kontaktstelle für Weltreligionen*), w 1989 r. z inicjatywy kard. Franza Königa powołano *Afro-Asiatisches Institut*. Przy kilku uniwersytetach funkcjonują instytuty islamoznawstwa, m.in. na Uniwersytecie w Bolonii otwarto Międzywydziałowy Ośrodek Islamoznawstwa. Tym samym na porządku dziennym stawia się kwestię obecności islamu na płaszczyźnie społecznej, w kulturze i szkolnictwie wyższym. Fundusze na utrzymanie pochodzą głównie z Arabii Saudyjskiej. Kraj ten pragnie uchodzić wobec świata, również wobec państw islamskich, za rzecznika i wzór *par excellence* stosowania prawa islamskiego. W rzeczywistości popiera fundamentalistyczny ruch wahhabitów, jeden z najbardziej rygorystycznych odłamów islamu, m.in. dopuszcza publiczne wykonywanie kar cielesnych, przewidzianych przez *Koran*. Dialog chrześcijańsko-muzułmański w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, podjęty został również w Polsce, gdzie od 600 lat zamieszkują Tatarzy wyznający islam (szkoły hanafickiej) oraz inne ugrupowania muzułmańskie, w tym szyici. Okazją do spotkań stały się nabożeństwa rozpoczynające Tydzień Modlitw o Jedność Chrześcijan, niekiedy z udziałem imama Ma-

Wspólną płaszczyzną duchowego zbliżenia chrześcijan z muzułmanami ma być, według papieża Jana Pawła II – *wspólne dziedzictwo wiary Abrahama*. W *Biblii* i *Koranie* są więc dwa wątki, które mogą zbliżyć wyznawców islamu i chrześcijan. Po pierwsze odwołanie się do pierwszego *Patriarchy Abrahama*, wspólnego ojca w wierze. Drugi wątek – pisał Papież w wyznaniach *Przekroczyć próg nadziei* – to wiara w Boga Stwórcę i Jego dzieło stworzenia – *jedyne, miłosiernego i wszechmocnego Boga, Stwórcę nieba i ziemi... przez swój monoteizm wyznawcy Allaha pozostają nam szczególnie bliscy*¹⁶.

Potrzeba bliższych kontaktów z islamem podyktowana jest również szybkim wzrostem ludności muzułmańskiej na kontynencie europejskim. Oblicza się, że w krajach Europy Zachodniej mieszka

hmuda Taha Żuka. W 1985 r. misyjne Zgromadzenie Księży Werbistów zorganizowało Dzień Muzułmański podczas Pieniężnińskich Spotkań z Religiami. Polscy muzułmanie włączają się czynnie w obchody rocznic, związanych, czy to z martyrologią Polski, czy też z wydarzeniami patriotycznymi. W ramach Konferencji Episkopatu Polski działa Komitet ds. Dialogu z Religiami Niechrześcijańskimi. Pierwszym Przewodniczącym zespołu był bp Tadeusz Pikus z Warszawy, od 2006 r. pracami gremium kieruje bp Romuald Kamiński z Ełku. W 2011 r. Dzień Islamu obchodzono po raz jedenasty, pod hasłem: „Chrześcijaństwo i muzułmanie razem – by przezwyciężyć przemoc”. Miejscem centralnych obchodów tego dnia jest Warszawa. W związku z dialogiem zwraca się uwagę na znamienne paradoksy. W przeciwieństwie do wzrastającej liczby badaczy islamu wśród chrześcijan, prawie zupełnie brakuje znawców doktryny chrześcijaństwa wśród muzułmanów; Por. *Leksykon religii*, wyd. H. Weldenfels, Warszawa 1997, s. 160. Pamiętać należy, iż do spotkania chrześcijaństwa z islamem dochodziło zawsze, od chwili powstania wspólnoty islamskiej. Jako pierwsze, zarówno na płaszczyźnie filozoficzno-teologicznej, jak i kulturowej ze światem islamskim zmierzyły się Kościoły Wschodnie; G. Graf, *Geschichte der christlichen Literatur*, Città del Vaticano 1947. Arabsko-Chrześcijańska grupa badawcza, kierowana przez jezuitę Samira Khalila Samira, prowadzi prace nad tłumaczeniem z arabskiego i wydaniem dzieł należących do arabsko-chrześcijańskiego dziedzictwa kulturowego. Samir Khalil Samir urodził się w Kairze w 1938 r., studia ukończył w Holandii. Obecnie wykłada w Bejrucie na Uniwersytecie Świętego Józefa. Tu założył CEDRAC (*Centre de Documentation et de Recherches Arabes Chrétiennes* – Centrum Dokumentacji i Badań Arabsko-Chrześcijańskich).

¹⁶ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994, s. 82.

około 9 mln muzułmanów, z tego najwięcej we Francji i Niemczech, obecnie wzrasta emigracja do Włoch. W konsekwencji obok siebie żyją rodziny chrześcijańskie i islamskie. Rośnie również pod wpływem sufizmu¹⁷, liczba konwersji na islam, niekiedy wybitnych Europejczyków¹⁸. Do dialogu zachęca także, uprzywilejowane miejsce, jakie islam przyznaje „ludowi Księgi” (*ahlal-kitab*). Według *Koranu* – Żydzi i chrześcijanie jako „ludzie Księgi”, nie są – niewidzącymi, jak wyznawcy innych religii, czy poganie. *Oni mówią: „Nikt nie wejdzie do Ogrodu, prócz wyznawców judaizmu lub chrześcijan”. Takie są ich pragnienia. Powiedz: „Przytoczcie wasz argument, jeśli jesteście prawdomówni!”* (Sura II, 111)¹⁹.

Nigdy dotąd małżeństwo i rodzina nie były przedmiotem tak wielkiego zainteresowania ze strony socjologów, pedagogów, działaczy społecznych i środków masowego przekazu. Ogólnoświatowych inicjatyw skłaniających do zajęcia się problematyką rodziny, od zakończenia drugiej wojny światowej było kilka. Aby położyć kres wypaczeniom i krzywdzie popełnionej na żywym organizmie rodziny w wyniku konfliktów zbrojnych i systemów totalitarnych, Organizacja Narodów Zjednoczonych uchwaliła *Powszechną Deklarację Praw Człowieka*, gdzie wskazano, że *rodzina jest naturalną i pod-*

¹⁷ *Sufizm* (z arab. *suf* – wełna), prąd teologiczno-intelektualny, którego przedstawiciele (*sufi*), dążyli do wewnętrznego doświadczenia Boga, czyli specyficznego mistycyzmu. Zrodził się w VII–VIII wieku na terenie Iraku. Stał się dynamicznym nośnikiem wiary muzułmańskiej, także w Persji, Azji Środkowej i całym niemal świecie islamu. Jako ruch religijno-społeczny ma również cele polityczne; Por. *Islam*, [w:] *Encyklopedia Kościelna KUL*, t. 8, Lublin 1997, kol. 503; M. Dziekan, *Sufizm*, [w:] M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 83; Tenże, *Cywilizacja Islamu, w Azji i Afryce*, Warszawa 2007, s. 96; W. Skalmowski, *Tajemnice sufizmu*, „Znak”, 1998, nr 1, s. 76-82; J. Hauziński, *Sufizm*, [w:] *Ilustrowana Encyklopedia Religii Świata*, (red.) Z. Drozdowicz, Z. Stachowski, Poznań 2002, s. 582-585.

¹⁸ Przypadki przechodzenia na islam najczęściej usprawiedliwia się tym, że islam, jako religia wymaga jedynie aktu wiary w Boga, bez żadnych dogmatów, tajemnic, hierarchicznych struktur i sakramentalnych obrzędów.

¹⁹ *Leksykon religii*, wyd. H. Waldenfels, s. 159.

stawową komórką społeczeństwa i ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i państwa²⁰.

W 1983 roku Watykan ogłosił – *Kartę Praw Rodziny*, która wobec współczesnych wyzwań wynikających z przeobrażeń kulturowych i nasilających się zjawisk antycywilizacyjnych, sprecyzowała aktualne zadania rodziny. Dokument ten został uznany w wielu krajach świata za apel, skierowany do całej rodziny ludzkiej, władz i instytucji zainteresowanych misją rodziny w świecie współczesnym. Proklamowanie przez ONZ i Stolicę Apostolską 1994 roku – Międzynarodowym Rokiem Rodziny, spowodowało, że w centrum międzynarodowej dyskusji znalazła się rodzina.

Głównym celem, podjętych przeze mnie badań jest analiza problematyki małżeństwa i rodziny w chrześcijaństwie oraz w islamie, jak również próba poszukiwania wspólnych tradycji w oparciu o *Biblię* (*Stary i Nowy Testament*) oraz *Koran*.

W Kościołach chrześcijańskich i w islamie przez całe stulecia przeważał model rodziny patriarchalnej z dominującą pozycją mężczyzny, jako jej reprezentanta. Rola kobiety ograniczała się do wykonywania czynności wewnątrz rodziny. Ten podział ról uzasadnia zarówno *Biblia*, jak i *Koran*. Wystarczy tu powołać się na teksty św. Pawła – *żony niech będą poddane swoim mężom* (Ef 5,22) oraz – *nie pozwalam kobiecie nauczać, ani mieć władzy nad mężem* (Tm 2,12). Podobnie w *Koranie* – *mężczyźni stoją nad kobietami ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednemu nad drugim, i ze względu na to, że oni rozdają ze swego majątku. Przeto cnotliwe kobiety są pokorne i zachowują w skrytości to, co zachował* (Sura IV, 34).

Przed małżeństwem i rodziną islam, podobnie jak chrześcijaństwo, stawia podobne cele. W zakresie prokreacji – zrodzenie i wychowanie potomstwa. Odnośnie do celów wewnątrzrodzinnych –

²⁰ *Prawa człowieka, Dokumenty międzynarodowe*, oprac. B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, Toruń 1993, s. 23.

wspólnotę życia, którą powinna przenikać wzajemna miłość, poczucie bezpieczeństwa i ujęcie we właściwe ramy popędu seksualnego. Obowiązujący wzorzec rodziny – to związek oparty na małżeństwie, czyli trwałym stosunku mężczyzny i kobiety oraz ich dzieci²¹.

Omawiając zagadnienie rodziny i małżeństwa w islamie, trzeba zaznaczyć, że zdaniem islamologów nie ma jednego islamu – jest ich wiele, zwłaszcza islam arabski, irański, egipski, marokański – z wieloma różnicami. Postępująca globalizacja i związane z nią naśladownictwo, tzw. nowoczesne standardy zachowań, doprowadziły do daleko idących zmian w życiu współczesnej rodziny arabskiej, spowodowanych transformacją – zwłaszcza w zakresie świadomości, szczególnie młodszych pokoleń wyznawców islamu. W niektórych krajach muzułmańskich, zwłaszcza w Turcji, szybki proces przemian modelu rodziny, dokonuje się na gruncie radykalnego zerwania z własną tradycją moralno-religijną i opiera się na nowoczesnym, europejskim ustawodawstwie rodzinnym²².

Profesor Franciszek Adamski uważa, że i sytuacja rodziny islamskiej jest odmienna w zależności od państw i krajów. Z uwagi na powyższe wprowadził on następującą klasyfikację:

- kraje, które nadal zachowują wierność tradycji: Arabia Saudyjska, Syria, Irak, Północna Afryka i niektóre państwa Dalekiego Wschodu,

²¹ Jan Paweł II, *Przemówienie do Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy*, Strasburg 8.10.1988 r. cyt. za: *Europa 2001. Zaproszenie do odpowiedzialności*, Płock 1999, s. 206; M. Toso, *Rodzina i struktury lokalne*, „Społeczeństwo”, 2001, nr 2, s. 261. Wzorzec ten stanowił zasadniczy fundament przodującej przez wiele wieków w całym świecie cywilizacji europejskiej. Natura rodziny, uprawnia do nie budzącego wątpliwości twierdzenia, że powinna pozostać podstawową komórką społeczeństw integrującej się Europy. Przyszłe prawodawstwo Unii Europejskiej musi zagwarantować rodzinie opartej na małżeństwie pełną ochronę prawną.

²² B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Warszawa 1972, s. 471.

– kraje, w których stopniowo dokonuje się wyraźne odejście od norm tradycyjnych, opartych na *Koranie*: Indie, Pakistan, Egipt i muzułmańskie rejony dawnej Jugosławii,

– kraje, w których po 1918 roku zupełnie zerwano z doktryną religijną: Turcja, Albania i muzułmańskie republiki dawnego ZSRR.

Różne odmiany islamu szukają swego uzasadnienia w istniejących obecnie czterech szkołach prawniczych²³. Ich wpływ daje się szczególnie zauważyć w Pakistanie, Maroku, Egipcie i Arabii Saudyjskiej. Z kolei bractwa i ruchy sufickie są uznawane przez wspólnotę islamską za niemal heterodoksyjne.

Niezależnie jednak od różnic doktrynalnych i wszelkich wpływów laicyzacyjnych, religia islamu nadal bardzo silnie oddziałuje, zwłaszcza na sferę życia osobistego. Uwidacznia się to szczególnie w prawie zwyczajowym. Właśnie to prawo odnosi się przede wszystkim do życia małżeńsko-rodzinnego. Siła tradycji w państwach muzułmańskich nie znajduje sobie równej w innych kręgach kulturowych²⁴.

Islam w postawach życiowych swoich wyznawców, opierając się na zasadach moralnych, rozróżnia grzechy i cnoty. Życie ludzkie

²³ Szkoły prawnicze – 1. Najstarszą szkołą prawniczą jest *Hanaficka* (liberalna), założona przez Abu Hanię (699–767) i jego uczniów: Abu Jusufa i Aszu-Szajbaniego, zasięg: oficjalna szkoła Abbasydów i Osmanów, obejmuje Bałkany, Afganistan, Pakistan, Azję Środkową, Indie, Chiny, Południową Amerykę, Austrię. 2. *Malikicka* (ortodoksyjna), założona przez Malika Ibn Anasa (715–795), zasięg: Afryka Północna, Maroko, Algieria, Tunezja, Libia, Górny Egipt, Mauretania, Nigeria, Sudan, państwa nad zatoką Perską. 3. *Szaficka* (ortodoksyjna), założona przez Asz-Szafi’ego (767–820), który uchodzi za właściwego twórcę prawodawstwa muzułmańskiego, zasięg: Dolny Egipt, Jordania, Liban, Bahrajn, Indonezja, Malezja, Sri Lanka, Filipiny, Tanzania, Azja Środkowa. 4. *Hanabalicka* (skrajnie ortodoksyjna) założona przez Ahamada Ibn Hanabala (780–855). Szkoła ta w wielu dogmatycznych i kulturowych kwestiach posiada charakter konserwatywny, swoim zasięgiem obejmuje: Arabię Saudyjską (gdzie wywodzący się z niej wahhabizm jest religią państwową), Syrię, Irak, niektóre regiony Egiptu, Indii, Afganistanu i Algierii; Por. M. i U. Tworuszka, *Islam. Mały słownik*, s. 84.

²⁴ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002, s. 81-87.

traktuje jako święte i nienaruszalne, dlatego zabójstwo jest wielkim grzechem. Potępia również kradzież, lichwę, kłamstwo, oszczerstwo, krzywoprzysięstwo, cudzołóstwo, aborcję i homoseksualizm.

Dla celów porównawczych, w niniejszej publikacji, konieczne jest sprecyzowanie znaczenia terminów: „islam” i „chrześcijaństwo”²⁵. Poprzestając choćby na minimalistycznym znaczeniu pojęcia „religia islamu”, podkreślić należy, iż oznacza ono podporządkowanie się Bogu przez pobożnego muzułmanina, manifestowane swej religijności w codziennej modlitwie, która jest formą islamskiego *credo* (*gahdda*).

Islam można także rozumieć głębiej – jako idealną tożsamość, w ramach której wszyscy muzułmanie, nawet w miejscu nowego osiedlenia wzajemnie się rozpoznają, a *Koran* i tradycja (*sunna*), pochodząca od Mahometa oraz pełna zgoda (*igma*), panująca we wspólnocie muzułmańskiej – to najważniejsze punkty, na których opiera się islamskie ustawodawstwo (*szari'a*)²⁶ i islamskie prawo

²⁵ Zdaniem bp. Bernarda Lewisa, współcześnie czymś standardowym, staje się porównywanie pojęcia „islam”, nie tylko z chrześcijaństwem, ale także ze światem chrześcijańskim, czyli z religią w sensie, jaki to słowo ma dla ludzi wierzących. Natomiast islam w wydaniu mahometan to coś więcej, co nie ma odpowiednika w zachodnim świecie chrześcijańskim. Podstawowe praktyki religijne to – pięć filarów islamu, czyli obowiązek kultu (*ibadat*) – wyznawanie wiary (*szahada*), pięciokrotna modlitwa w ciągu dnia (*sala*), post (*saum*), jałmużna (*zaka*), pielgrzymka do Mekki (*hadżdż*). Jałmużna, jako podstawowy filar islamu, może mieć formę obowiązkowej składki na cele charytatywno-społeczne, w tej formie nakazuje ją *Koran*. Może być dobrowolną ofiarą złożoną na zubożny cel, tj. na sieroty, na biednych i na osoby upośledzone. W tym drugim przypadku nazywa się ją (*sadaka*). Każdy dorosły muzułmanin ma obowiązek płacenia swojej gminie podatku z części własnych dochodów. Ponadto prawo muzułmańskie nakłada na wyznawców islamu obowiązek przestrzegania szeregu przepisów rytualnych, jak: obrzezanie chłopców, zakaz spożywania niektórych pokarmów (np. wieprzowiny) i napojów (alkoholu) itd. B. Lewis, *L'Europe et l'Islam*, Bari 1999, s. 8; P. Antes, *Der Islam als politischer Faktor*, Hannover 1980, s. 35; Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 114.

²⁶ *Szari'at*, oznacza całość przepisów, dotyczących postępowania na płaszczyźnie prywatnej i publicznej, regulujących wszystkie dziedziny życia, czynności rytualne, prawo rodzinne, karne, cywilne, spadkowe, handlowe i gospodarcze (łącznie

(*tigh*). Tak rozumiany islam, jawi się dziś jako transparentny model wiary, do którego muzułmanie często się odwołują²⁷.

Typowe cechy wyróżniające wiarę muzułmanów – to objawienie zawarte w świętej księdze *Koranu*, które jest objawieniem najwyższym, ukazującym jedyność Boga (*tauhid*). Bóg jest transcendentny i dlatego niepojęty. Prawo koraniczne obowiązuje w życiu codziennym. Przystąpienie do wspólnoty wierzących ma charakter nie tylko religijny – ale zgodnie ze współczesnym rozumieniem tego słowa – także polityczny, ekonomiczny i kulturalny.

Natomiast chrześcijaństwo, jak podkreśla papież Benedykt XVI, to przede wszystkim wiara w Jezusa Chrystusa – Boga Człowieka, który umarł i zmartwychwstał – Jezusa historycznego²⁸. Oznacza także różnorodność i wielość Kościołów oraz wspólnot kościelnych. Powstały one w czasie historycznym – najpierw na Wschodzie – Kościoły schizmatyczne, a od XVI wieku reformowane wspólnoty kościelne, które dawniej Kościół rzymsko-katolicki uważał za hereetyckie, dopiero współcześnie, ze względu na ekumenizm nazywa – „odłączonymi” lub „rozłączonymi”²⁹.

Istotne elementy wiary katolickiej należące do skarbcza doktryny chrześcijańskiej, zwykle wylicza się w popularnych katechizmach w następującej kolejności: Wcielenie Słowa Bożego, Jedność i Troistość Boga. Bóg niepoznawalny, dał się poznać w Jezusie Chrystusie – Słowie Wcielonym. Człowiek jest ze swej natury zdolny do poznania istnienia Boga (*capax Dei*). Ekonomia zbawienia realizuje się w historii. Punkt kulminacyjny, objawienie nadprzyrodzone osiągnę-

przeszło 50 dziedzin życia); M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 84.

²⁷ Y.M. Chueiri, *Il fondamentalismo islamico*, Bolonia 1993.

²⁸ J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, cz. 1, Kraków 2007, cz. 2 Kielce 2011. Autor – wybitny teolog niemiecki, ur. w 1927 r., święcenia – 1951 r. W latach 1959–1977 wykładowca m.in. w Bonn, Tybindze, Ratyzbonie. Od 1977 r. biskup Monachium i Fryzycji. W latach 1981–2005 Prefekt Kongregacji Doktryny Wiary; następca bł. Jana Pawła II.

²⁹ Sobór Watykański II, *Dekret o Ekumenizmie. Unitatis redintegratio*, n. 19

ło we Wcieleniu Słowa Bożego – w *Nim wszystkie skarby mądrości i wiedzy są ukryte* (Kol 2, 3). Wcielenie Syna Bożego ujawniło wielką godność ludzkiej natury, ponieważ Jezus stał się bratem każdego człowieka (Hbr 2, 11). Kościół założony przez Jezusa Chrystusa nie ma ukrytych celów politycznych, choć czasami tak się zdarzyło w historii, natomiast jego celem jest realizacja Królestwa Bożego³⁰.

Zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II zawartym w *Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym*, społeczność Kościoła nie należy do porządku politycznego, czy gospodarczego. Cel, który Chrystus wyznaczył (Kościółowi) zawiera się w ramach porządku religijnego. Sobór uznał świecki charakter i autonomię „rzeczy” ziemskich, stwierdzając zarazem, że owa autonomia winna zachować odniesienie do Boga Stwórcy – *ponieważ sprawy świata i sprawy wiary pochodzą od tego samego Boga*³¹. Personalizm chrześcijański podkreśla godność osoby ludzkiej. Treść pojęcia *osoba*, została wzbogacona dzięki dogmatowi wiary w Jednego w Trzech Osobach Boga.

W islamie pod pojęciem „prawa osoby ludzkiej” rozumie się prawo wspólnoty (*ummah*). Islam nie zna słowa „osoba” – synonimem jest „jednostka” (*fard*). *Fard* jest integralną i zależną częścią wielkiego społeczeństwa islamskiego. Dopiero w ramach *ummah* człowiek ma prawa i obowiązki. Jeśli porzuca religię z racji przejścia na ateizm lub inne wyznanie, traci wszystkie swoje prawa, a nawet może zostać za zdradę, skazany na karę śmierci³².

³⁰ M. Borrmans, *Gesù Cristo e musulmani del XX secolo. Testi Coranici, Catechismi, Commentarii, Scrittori e poeti musulmani di fronte a Gesù*, San Paolo, Milano 2000.

³¹ Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, *Gaudium et spes*, n. 36.

³² Przejawem cywilizacji europejskiej jest *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*, będąca owocem kultury wywodzącej się z ewangelicznych i chrześcijańskich korzeni. Deklaracji tej nie przyjęło wiele państw, w których obowiązuje prawo islamskie. Z kolei *Ogólna Islamska Deklaracja Praw Człowieka*, ogłoszona w Kairze w 1990 roku na XIX. Islamskiej Konferencji Ministrów Spraw Zagranicznych

Wszyscy chrześcijanie mogą zwracać się do Boga – *Abba* – Ojciec. Jest to najbardziej charakterystyczny zwrot modlitewny Jezusa. Natomiast Bóg *Koranu*, obdarzony został dziewięćdziesięcioma dziewięcioma najpiękniejszymi imionami³³.

Od połowy XX wieku imigracja wyznawców islamu do krajów Europy stale wzrasta. Najczęściej osiedlają się oni we Włoszech, Niemczech, Hiszpanii i Belgii. Biorąc pod uwagę dynamiczny przyrost naturalny w rodzinach muzułmańskich sensowne staje się pytanie, czy islam nie realizuje powolnej inwazji na Europę, z zamiarem przekształcenia jej w ziemię islamu³⁴. W związku z tym Europa musi pamiętać, że islam jest nie tylko religią o powszechnym charakterze, ale także szczególnym typem cywilizacji. Bogata, wielowiekowa kultura i sztuka, rozbudowane prawodawstwo oraz kodeks religijno-moralny, obejmujący wszystkie dziedziny życia, w tym życie małżeńsko-rodzinne³⁵.

Obecność muzułmanów w zlaicyzowanych krajach zachodnich może pogłębić wiarę i ożywić religijność katolików. Być może praktykowanie postu religijnego i częste modlitwy, przestrzegane przez

przewiduje zakaz pozbawiania życia, o ile postępowanie pozostawać będzie w zgodzie z zasadami *szari'atu*. Oznacza to, że prawa człowieka zostały podporządkowane prawu *szari'atu*; D. Righi, *Islam a chrześcijaństwo*, „Communio”, 2003, nr 6, s. 165.

³³ Problem relacji człowiek-Bóg w objawieniu chrześcijańskim i islamskim. M. Borrmans, *Islam e cristianesimo. Le vie del dialogo*, Roma 1993, s. 85-101; Por. *Dokument Episkopatu Włoskiego Regionu Emilia Romagna*.

³⁴ *Musulmani in Italia. La condizione giuridica delle comunità islamiche*, (red.) S. Ferrari, Bolonia 2000. Książka ta zawiera, m.in. artykuły: A. Pacini, *Il musulmani in Italia, Dinamiche organizzative e processi di inter nazione con la società e le istituzioni italiane*, s. 21-52 – dotyczy organizacji islamskich, działających na terenie Włoch: C. Campiglio, *Famiglia e diritto islamico. Profilo internazionalistico*, s. 175-185; Kilka artykułów zostało poświęconych omówieniu sytuacji muzułmanów w Niemczech, Hiszpanii i w Belgii.

³⁵ *Oblicza współczesnego islamu*, (red.) E. Machut-Mendecka, Warszawa 2003, zwłaszcza rozdziały: *Współczesna rodzina muzułmańska*, *Muzułmanie w Europie*, *Normy obyczajowe we współczesnej kulturze arabsko-muzułmańskiej*, *Sztuka islamu*.

imigrantów z krajów arabskich, w nowym środowisku życia, przyczynią się do ponownego odkrycia przez chrześcijan ich własnych tradycji, zwłaszcza znaczenia modlitwy, świętowania niedzieli, jako Dnia Pańskiego czy Wielkiego Postu, jako praktyki pokuty i ascezy.

Wciąż jednak bez odpowiedzi pozostaje pytanie o prawdziwe oblicze islamu, mającego szansę „zwyciężyć” w Europie – czy będzie to islam z dominacją tendencji fundamentalistycznych, czy też zrodzi się pokojowy euroislam?³⁶

Ukazywanie pokojowego oblicza islamu, poszukiwanie tego, co łączy – to wielkie zadanie wszystkich zatroskanych o pokój między religiami i narodami. Tymczasem w opinii europejskiej, funkcjonuje wiele stereotypów i obiegowych opinii, lansowanych przez środki masowego przekazu. W publicystyce i w aktualnych debatach politycznych nad islamem, toczonych w Europie, dominują najczęściej uprzedzenia natury psychologicznej i lęk przed terroryzmem, a nie zagadnienia dotyczące cywilizacji, sytuujące się wokół kwestii wspólnych korzeni doktrynalnych i działań w służbie ludzkości, czy też obecnej w wiekach średnich idei spotkania kultur na płaszczyźnie filozoficznej.

Prezentowana publikacja ma charakter teoretyczny. Uwzględniono przede wszystkim biblijne źródła, zarówno judeochrześcijańskie: *Stary i Nowy Testament (Biblia Tysiąclecia*, wyd. Pallotinum), jak i *Koran* (tłum. Józef Bielawski, wyd. z 1986 roku), z uwzględnieniem, gdy zachodziła taka potrzeba tekstu arabskiego. W szerokim zakresie przestudiowano prace będące przekładami z języka niemieckiego, włoskiego i angielskiego dostępne na polskim rynku wydawniczym, szczególnie te, opublikowane w ostatnich latach. Wykaz pozycji został podzielony na literaturę dotyczącą rodziny i małżeństwa w chrześcijaństwie oraz w islamie.

Z przesłanki silnego różnicowania wypowiedzi – wynika zasto-

³⁶ Kontrowersyjne wypowiedzi w książce O. Fallaci, *Sila rozumu*, Warszawa 2004.

sowana metoda. Ponieważ skoncentrowano się na problematyce małżeństwa i rodziny w chrześcijaństwie i islamie, wymagało to odwołania się nie tylko do tekstów *Biblii* i *Koranu*, ale także do teologii katolickiej oraz islamskiej.

Treść została podzielona na trzy części, w których omawiane są zagadnienia małżeństwa i rodziny w chrześcijaństwie, małżeństwa i rodziny w islamie oraz zamieszczono synopsę wybranych tekstów biblijnych i koranicznych, ukazującą wspólne tradycje.

Do publikacji dołączono słownik podstawowych pojęć islamu i kalendarium dziejów islamu. Znajomość głównych prawd dotyczących islamu stanowi we współczesnych realiach podstawowy warunek zrozumienia złożoności problemów z nim związanych. Chodzi m.in. o interpretację *Koranu*, ale także pewnych szeroko stosowanych pojęć: „autorytetu”, „praw człowieka”, „wolności religijnej” oraz kwestii pozycji społecznej kobiet, stosunku do nowoczesności i cywilizacji Zachodu, czy tolerancji religijnej. Poznanie złożonych uwarunkowań religijno-kulturowych pozwoli w przyszłości wypracować dobre relacje między chrześcijanami oraz muzułmanami, pozbawione uprzedzeń, stereotypów, oparte na prawdzie, wzajemnym szacunku w duchu dialogu międzyreligijnego³⁷.

Autorka ma nadzieję, że prezentacja problematyki określonej w tytule pracy, literatura przedmiotowa, wzbogacona uzupełnieniami zawartymi w przypisach, ułatwi dialog z islamem, który od lat na szerszą skalę jest prowadzony w Polsce.

³⁷ G. Paolucci, C. Eid, *Islam. Sto pytań. Odpowiada Samir Khalil Samir*, Warszawa 2004, s. 5.

Część pierwsza

MAŁŻEŃSTWO I RODZINA W BIBLII

Małżeństwo i rodzina u Izraelitów

1. Małżeństwo w planach Stwórcy

Autorzy natchnionych tekstów, *Starego i Nowego Testamentu* przekazywali zawarte w nich prawdy stosując liczne rodzaje literackie, bogate językiem metafor, obrazów i przenośni. Odwołując się do relacji Bóg ↔ człowiek, szczególnie zależało im na ukazaniu istoty związku małżeńskiego.

Małżeństwo, w myśl ich przekonania, jest to zawsze związek dwojga ludzi i szczególna wspólnota życia. Rodzinę tworzy więc analogicznie: ojciec, matka, rodzice, dzieci, niewolnicy ↔ zwłaszcza niewolnice, osoby owdowiałe, dziewice bezżenne i starcy.

Koncepcja małżeństwa i rodziny izraelskiej wyrosła z tradycji koczowniczych ludów Bliskiego Wschodu. W zasadniczych ramach została ukształtowana pod wpływem wyznawanej religii i prawa starotestamentalnego. Szczegółowo określiło ją prawo Mojżeszowe i Tora. W obu źródłach zawarte przepisy każdy Izraelita skrupulatnie przestrzegał³⁸.

Pięcioksiąg Mojżesza przedstawia model rodziny patriarchalnej, zgodny z prawem obowiązującym w Mezopotamii, skąd pochodził pierwszy patriarcha Abraham.

Instytucja małżeństwa i rodziny izraelskiej przechodziła liczne przeobrażenia i transformacje.

W judaizmie rodzina jest podstawową komórką społeczną, po-

³⁸ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, wyd. 1, Warszawa 1970, wyd. 2, Kraków 2002, s. 88

siadającą wielki walor religijny. W znaczeniu szerszym rozumiano ją, jako *rodzinę wielką, klan*, a nawet *naród*. Natomiast w znaczeniu węższym $\square$ była to wspólnota oparta na więzi małżeńskiej pomiędzy mężczyzną a kobietą, w której skład wchodzi także potomstwo³⁹.

Mimo że na kartach *Starego Testamentu* można znaleźć wiele przypadków małżeństw poligamicznych, to na każdym etapie rozwoju myśli dotyczącej rodziny, ideałem było małżeństwo monogamiczne. Ustawodawstwo tamtej epoki faworyzując mężczyznę, miało na uwadze także szacunek dla kobiet⁴⁰. W miarę zbliżania się do końca epoki starotestamentalnej, *Biblia* coraz bardziej doceniała trwałość małżeństwa i obopólną wierność małżonków.

Księga Rodzaju podaje, że Bóg stworzył człowieka na swój obraz i podobieństwo - *stworzył mężczyznę i niewiastę* (Rdz 1, 27). Sam Bóg powołał więc mężczyznę i kobietę do istnienia w pełnej równości i godności, jako osoby ludzkie, a ich zespolenie w małżeństwie stanowi pierwszą i najbardziej naturalną formę wspólnoty.

Bóg łączy ich w małżeństwie w taki sposób, że stając się *jednym ciałem* (Rdz 2, 24), mogą przekazywać życie ludzkie $\square$ *Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię* (Rdz 1, 28). Przekazując swojemu potomstwu życie, mężczyzna i kobieta - jako małżonkowie i rodzice - współdziałała w wyjątkowy sposób z dziełem Stwórcy, który sam jeden jest Dawcą istnienia i Panem życia⁴¹.

Z punktu widzenia literackiego dwa teksty *Księgi Rodzaju* o stworzeniu świata (Rdz 1,1-2; Rdz 2, 4b-25), dopełnione historią upadku człowieka w raju (Rdz 3, 1) są owocem filozoficznej refleksji

³⁹ *Leksykon religii*, wyd. H. Waldenfelds, Warszawa 1997, s. 230.

⁴⁰ P. Grelot, *Ewolucja instytucji małżeństwa w Starym Testamencie*, „Communio” 1970, nr 1-5, s. 323; Por. R. de Vaux, *Das Alte Testament und Lebensordnungen*, t. 1, Freiburg 1964.

⁴¹ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, n. 372, wyd. Poznań - Pallottinum 1994.

nad ludzką egzystencją, obecnością zła i śmierci oraz nad fundamentem biblijnego małżeństwa.

Formuła końcowa, zawierająca aprobatę całego dzieła stworzenia: *Bóg widział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre* (Rdz 1, 31), zakłada, że również małżeństwo jest dobre, ponieważ pochodzi od Boga⁴².

Związek małżeński jest określany terminem *berit*, czyli tym samym słowem, którego używano, mówiąc o przymierzu Boga z ludźmi. Cechy trwałości i wierności należą do głównych przymiotów przymierza i małżeństwa zarazem: *aby cię ustrzec przed żoną bliźniego, przed cudzą, która słów przymilnych używa, która porzuca towarzysza miłości i zapomina o przymierzu ze swym Bogiem* (Prz 2, 16).

Stary Testament w wierności małżeńskiej dostrzega ideę przymierza, obraz i znak więzi Boga i ludzi (Oz 2, 21), w niewierności małżeńskiej natomiast *berit* niewierność ludu, wobec zawsze wiernego Boga.

Mężczyzna i kobieta *berit* połączeni węzłem małżeńskim, dzięki więzi z Bogiem, tworzą wspólnotę. Fundamentem tej wspólnoty jest równość osób i identyczna godność mężczyzny i kobiety, którzy stworzeni zostali na obraz Boga, dlatego też pojęcie *berit* *człowiek* oznacza zarówno mężczyznę, jak i kobietę. Oboje także otrzymali błogosławieństwo: *Bóg im błogosławił* (Rdz 1, 28), utwierdzone nakazem: *abyście zaludnili ziemię* (Rdz 1, 28).

Późniejsze odstępstwa od idealnego obrazu małżeństwa, zwłaszcza możliwość oddalenia żony i inne nadużycia pobudzały pobożnych Izraelitów do przypominania obrazu małżeństwa, odpowiadają-

⁴² W *Księdze Rodzaju* 1, 27 – autor biblijny nie używa rzeczownika *małżeństwo*. Tekst hebrajski *Starego Testamentu* nie zna słowa, które odpowiadałoby naszemu pojęciu *małżeństwo*; Por. K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, Katowice 1981, s. 5.

cego pierwszemu zamysłowi Bożemu⁴³.

Rodzinę w języku hebrajskim określa się terminem *bajit*, lub *bet abi* (dom, dom ojca, dom ojcowski). Jahwe rzekł do Noego: *wejdź do arki ty i cała twoja rodzina* (dosłownie: cały twój dom). Ponieważ rodzina jest domem, dlatego zakładanie rodziny określa się zwrotem *zabudować dom* (Rdz 7, 1).

Rodzina to osoby, które łączy wspólnota krwi, *wspólnota kości i ciała* (Rdz 29, 14), a także wspólnota mieszkania. Rodziną Noego jest jego żona, synowie i żony jego synów. Rodzinę Jakuba tworzą trzy generacje (Rdz 46, 8). Do rodziny należą również inne osoby, np. słudzy, robotnicy najemni, a także sieroty i wdowy, pozostające pod opieką głowy rodu (Rdz 38, 11)⁴⁴.

Więź rodzinna u Hebrajczyków była niezwykle silna. W Ewangeliach i *Dziejach Apostolskich* ojcowie rodzin, po nawróceniu na chrześcijaństwo, *pociągali za sobą cały swój dom* (J 4, 53; Dz 16, 34). Po śmierci członkowie rodziny nie opuszczali wspólnoty, przeciwnie, łączyli się z nią, odnajdując swoich przodków. Prorok Amos mówi: *Słuchajcie tego słowa, które Jahwe wypowiada przeciw wam, Synowie Izraela, przeciw całemu narodowi, który wywiodłem z ziemi egipskiej* (Am 3, 1). Podobnie prorok Ozeasz stwierdza *Jahwe pozwie Izraela na sąd i ukarze występki Jakuba, ponieważ już w łonie matki oszukał on brata* (Oz 12, 3). Powyższe teksty wyraźnie identyfikują aktualnych członków rodziny z ich przodkami. Ci ostatni, choć dawno umarli, żyją nadal w swoich potomkach.

Rodziny wchodziły w skład większej wspólnoty, zwanej rodem lub szczepem (Joz 7, 17)⁴⁵. Rodzina Zabdiego, należąca do rodu Zeracha żyła razem na określonym terytorium. Ród Efrata, z którego

⁴³ Por. D. Tettamanzi, *Il matrimonio cristiano*, Milano 1979, s. 29; A. Ammassari, *Un profilo biblico del matrimonio*, Roma 1977, s. 13; E. Schillebeeckx, *Il matrimonio realtà terrestre e mistero di salvezza*, Roma 1980, s. 43.

⁴⁴ Por. T. Szczurkiewicz, *Rodzina w świetle etnosocjologii*, „Studia Socjologiczne”, Warszawa 1969, s. 244.

⁴⁵ L. Köhler, *Der hebraische Mensch*, Tübingen 1953, s. 48.

wywodziła się rodzina Jessego i do której należał Dawid (I Sm 17, 12), mieszkała w okręgu miasta Betlejem (Mi 5,1).

Rody tworzyły z kolei pokolenia. Ród Zeracha, wymieniony we wspomnianym wyżej tekście Jozuego, należał do pokolenia Judy, a ród Saula do pokolenia Beniamina (I Sm 10, 21)⁴⁶.

We wszystkich okresach historii swego narodu każdy Izraelita był ściśle związany z grupą naturalną, której był członkiem, przede wszystkim z *domem ojca*. W domu tym wychowywał się, jako dziecko, a osiągnąwszy wiek dojrzały w nim zakładał nową rodzinę. Poprzez dom utrzymywał więź ze swoim rodem i pokoleniem. Jedynie w ramach społeczności rodzinnej i rodowej – szczególnie zostało to uwidocznione we wczesnym etapie dziejów Izraela – Hebrajczyk mógł realizować swoje cele życiowe: indywidualne, społeczne i religijne.

2. Struktura rodziny

W *Starym Testamencie*, zdaniem P. Grelota, zaznaczyły się wyraźnie tradycje dwóch mentalności, właściwe ludom Bliskiego Wschodu, mentalności innej dla mężczyzn i innej dla kobiet⁴⁷. Ojciec rodziny troszczył się o utrzymanie i zabezpieczenie jej dóbr duchowych, zwłaszcza w zakresie przestrzegania przepisów religijnych.

⁴⁶ Rodzina wielka to grupa złożona z trzech pokoleń w linii prostej (rodziców, ich synów lub córek oraz dzieci tych synów lub córek), współżyjących stale ze sobą w przestrzennym skupieniu, często nawet pod jednym dachem, kierowana przez najstarszego mężczyznę, zazwyczaj dziadka. Każda mała rodzina, wchodząca w skład wielkiej miała własne ognisko i własny kąt w pomieszczeniu zbiorowym. Do wielkiej rodziny wchodziłi niekiedy adoptowani, dalsi krewni. Wielką rodzinę charakteryzuje ponadto wspólna gospodarka; Por. T. Szczurkiewicz, *Rodzina w świetle etnosocjologii*, s. 244.

⁴⁷ P. Grelot, *Ewolucja instytucji małżeństwa w Starym Testamencie*, s. 324; Por. M. Klöcker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii. Mały słownik*, Warszawa 2002, s. 40.

Powiedzcie całemu zgromadzeniu Izraela tak: Dziesiątego dnia tego miesiąca niech się każdy postara o baranka dla rodziny, o baranka dla domu. Jeśliby zaś rodzina była za mała do spożycia baranka, to niech się postara o niego razem ze swym sąsiadem, który mieszka najbliżej jego domu, aby była odpowiednia liczba osób (Wj 12, 3).

Liczne potomstwo i zasobność materialna, tworzą ramy obrazu dobrej i wzorowej rodziny. Szczególnym przykładem jest rodzina pobożnego Hioba. *Żył w ziemi Us człowiek imieniem Hiob. Był to mąż sprawiedliwy, prawy, bogoboyny i unikający zła. Miał siedem synów i trzy córki. Majętność jego stanowiło siedem tysięcy owiec, trzy tysiące wielbłądów, pięćset jarzm wołów, pięćset oślic oraz wielka liczba służby (Hi 1,1).*

Z tekstów biblijnych Starego Testamentu wynika, że rodzina izraelska miała strukturę *patriarchalną i monarchiczną*. Ojciec był panem i głową domu. Jego władza realizowała się w różny sposób⁴⁸. Uważał, że dysponuje mocą udzielania błogosławieństw lub przekleństw (Rdz 9, 25; Rdz 49, 1). Sam decydował w sprawach małżeńskich swoich dzieci. Abraham wybrał żonę dla syna Izaaka (Rdz 24), a Izaak dla syna Jakuba (Rdz 28). Ojciec żony Samsona, rozporządził „dowolnie” swymi córkami (Sdz 15, 2).

Należy jednak zauważyć, że władza ojca nie przekreślała całkowicie woli dzieci, odnośnie do ich decyzji co do małżeństwa ☐ niekiedy mężczyzna i kobieta pobierali się na zasadzie dobrowolnego wyboru (Rdz 24, 57), czasem nawet wbrew woli rodziców (Rdz 26, 34).

Ojciec także kierował praktykami religijnymi: prowadził rodzinę na pielgrzymki (1 Sm 1), przewodniczył obrzędowi święta Paschy, był stróżem tradycji rodowych i religijnych (Wj 12, 26; Wj 13, 12; Joz

⁴⁸ R. de Vaux, *Les institutions de l'Ancien Testament*, Paris 1961, s. 85; Por. Tenze, *Le istituzioni dell' Antico Testamento*, Torino 1977.

4, 6; Joz 22, 24)⁴⁹.

Męskocentryczną strukturę rodziny izraelskiej potwierdzają także genealogie, które uwzględniają jedynie potomków męskich (Rdz 10; 1 Krn 1)⁵⁰. W licznych księgach starotestamentalnych znajdujemy opisy-rodowody, oparte na linii męskiej, co oznacza rodzinę typu *patrylinarnego*. Rodzina charakteryzowała się także *patrylokalnością* - (przechodzeniem) żony do domu męża, nigdy odwrotnie.

Gdy *Stary Testament* wspomina o obowiązku szacunku dzieci wobec rodziców, częściej i obszerniej mówi o ojcu, niż matce (Syr 3, 1). Mówiąc o odpowiedzialności rodziców za wychowanie dzieci, niemal zawsze wymienia się ojca (Syr 22, 3; Syr 42,9).

Nie ulega wątpliwości, że rodzina hebrajska, jak każda inna instytucja, podlegała procesowi przeobrażeń związanych ze zmianami społecznymi. Ogromny wpływ wywierała treść nadprzyrodzonego Objawienia, odczytywanego w określonym kontekście kulturowym, co oddziaływało w sensie oczyszczającym z narastających błędów i patologii.

Egzegeci tekstów starotestamentalnych wyróżniają trzy etapy rozwojowe obrazu życia małżeńskiego i rodzinnego. Najdalej sięgającym w przeszłość narodu wybranego jest *okres patriarchów* (kozowniczy tryb życia). Okres ten sięga 2 tysięcy lat przed Chrystusem (okres Hammurabiego i Abrahama). Odkryte z tych czasów gliniane tabliczki, pisane pismem klinowym (wykopaliska na terenach dawnego miasta Nuzi nad Tygrysem), mówią o istniejącym wówczas prawie małżeńskim i zwyczajach życia małżeńsko-rodzinnego. Wspomina się m.in. o prawie dziedziczenia, prawie oddawania małżonkowi niewolnicy przez prawowitą małżonkę, gdy sama była niepłodna⁵¹.

⁴⁹ Identyczną strukturę, co będzie wykazane w drugiej części publikacji, posiada rodzina w islamie.

⁵⁰ J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza*, Poznań 1979, s. 70.

⁵¹ Za F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, s. 87.

Księga Rodzaju świadczy, że patriarchowie przyjęli w zasadzie prawo i zwyczaje małżeńskie, jakie istniały wówczas w strefie „żyznego półksiężyca”, tj. poligamię i „rozerwalność” małżeństwa. Jednakże już wówczas funkcjonował idealny wzorzec: głębokiej i wyłącznej miłości (Rachel), mądrości życiowej i przezorności (Rebeka) oraz wierności (Sara).

W następnym etapie, nazywanym *czasem monarchii*, charakteryzującej się osiadłym trybem życia i początkami kultury miejskiej, nadal dozwolona była poligamia. Harem Salomona miał liczyć około 700 żon legalnych i 300 konkubin, o czym znajdujemy wzmiankę w *Pierwszej Księdze Królewskiej*. Małżeństwa są zawierane w obrębie tej samej rasy, a przede wszystkim religii, aczkolwiek w haremie Salomona znajdowały się Ammonitki, Sydonitki, Hetytki, a nawet córka faraona (I Krl 11,3).

Poligamia była w zasadzie przywilejem warstw bogatych. Wyjątkowo wielożeństwo było praktykowane wśród ludu. Natomiast monogamię wyraźnie zalecają psalmy oraz księgi prorockie i mądrościowe.

1° Pozycja ojca w rodzinie

Dla autorów *Starego Testamentu* rodzina izraelska jest przede wszystkim męskocentryczna. Ojciec stanowi oparcie „domu” i stoi zazwyczaj na czele rodziny. Żona uznaje w nim głowę (*baal* 7 Rdz 20, 3) i równocześnie pana (*adon* 7 Rdz 18, 12).

Podstawową formą życia rodzinnego w Izraelu był patriarchat, ojca, jako głowę rodziny, otaczano głęboką czcią i szacunkiem. Reprezentował rodzinę na zewnątrz i wraz z żoną dbał o jej rozwój. Posiadał największą władzę w rodzinie, co więcej, mógł udzielać błogosławieństwa lub rzucać przekleństwa (Rdz 9, 25; Rdz 49,

1[28]⁵². Decydował o losach życia swoich dzieci. Dotyczyło to zarówno ich przyszłego małżeństwa (Rdz 24, 1; Rdz 28, 1; Sdz 15, 2), jak i ewentualnego ich sprzedania (Rdz 28, 17; Wj 21, 7; Ne 5, 5). Listę wybitnych ojców otwiera Abraham, pierwszy Prorok (także islamu) oraz protoplasta wszystkich wierzących w Jahwe i Allaha. Kolejni patriarchowie to: Izaak, Jakub, Aaron i Elana (ojciec króla Salomona).

Jedną z najważniejszych funkcji ojca - jako kapłana [2] było składanie ofiar w miejscowym sanktuarium lub też w centralnym miejscu kultu (1 Sm 20, 6). To właśnie ojciec zabijał baranka w czasie świąt Paschy i spożywał go w gronie rodziny (Wj 12). Do ojca należało w głównej mierze wychowanie dzieci, tak synów, jak i córek (Syr 30, 1[13]).

Szeroko rozumiana władza ojca nie wykluczała woli dorastających dzieci. Niejednokrotnie one autonomicznie decydowały o swojej przyszłości, nawet wbrew woli rodziców (Rdz 24, 57; Rdz 29, 15; Rdz 26, 34; Sdz 14, 1[11]).

Mężczyzna miał zakaz zbliżania się do żony podczas okresu miesięcznego, a po porodzie, czas wstrzemięźliwości wynosił 40 dni (Kpł 18, 19). Przepisy dotyczące kontaktów seksualnych zakazują homoseksualizmu, gdyż jest to *obrzydliwość* (Kpł 18, 22). Czynem *haniebnym* lub *sromotnym* nazwany jest także występki bestialstwa (Kpł 18, 23).

Mimo że mężczyzna pozostawał ośrodkiem władzy wobec całej rodziny, ograniczenia męskich swobód były wyraźne. *Jeśli serce me zwiodła kobieta i czatowałem pod drzwiami sąsiada niech moja żona mieie obcemu, niech inni się do niej zbliżają! Gdyż byłby to czyn haniebny, zbrodnia podległa sądowi, to ogień, co niszczy do zatracenia, co strawi dobytek do reszty* (Hi 31, 9).

⁵² M. Filipiak, *Biblijne podstawy teologii małżeństwa i rodziny w Starym Testamencie*, Lublin 1984, s.76.

Księga Syracha zawiera szereg zdecydowanych napomnień. *Nie wychodź na spotkanie kobiety rozpustnej, byś nie wpadł w jej sidła... Nie wpatruj się w dziewicę, abyś przypadkiem nie wpadł w sidła kar z jej powodu. Nie oddawaj się nierządnicom, abyś przypadkiem nie stracił swego dziedzictwa... Z kobietą niezamężną nigdy razem nie siadaj ani nie ucztuj z nią przy winie, aby przypadkiem twa dusza nie skłoniła się ku niej, byś przez swą namiętność nie poszedł na zatracenie* (Syr 9, 3).

Sfera życia seksualnego była regulowana nadzwyczaj ostrymi przepisami religijno-prawnymi. Cudzołóstwo było bardzo surowo karane, szczególnie, gdy dotyczyło kobiety. Nie znaczy to, że mężczyźni postępowanie takie uchodziło bezkarnie. Początkowo ponosił on taką samą karę jak kobieta (kara śmierci) ⁵³ mówią o tym *Księgi Powtórzonego Prawa* i *Księga Kapłańska* (Pwt 22, 22; Kpł 20, 10).

Dopiero w późniejszym okresie *Talmud* łagodniej traktował cudzołóstwo mężczyzny aniżeli kobiety. Status społeczny kobiet i mężczyzn był różnicowany. Poza większą swobodą seksualną, mężczyźni mieli ⁵⁴ w przeciwieństwie do kobiet ⁵⁵ daleko idącą autonomię w decydowaniu o sobie, a nawet o losie poszczególnych członków rodziny⁵³.

2° Pozycja kobiety-matki

Rola kobiety w małżeństwie starotestamentalnym, podobnie jak u wszystkich ludów Bliskiego Wschodu, była zdecydowanie drugorzędna.

Godność kobiety wynikała z jej funkcji macierzyńskich ⁵⁶ z bycia matką rodzącą i wychowującą dzieci. Modelowym przykładem stała się *matka dająca życie* (Rdz 3, 20). W kobietach-matkach szczególnie upodobanie miał sam Jahwe: *Jak kogo pociesza własna matka, tak Ja*

⁵³ Por. A. Lo Monaco Aprile, *La famiglia nella storia della civiltà*, Roma 1945, s. 50; Por. F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, s. 87-90.

was pocieszać będę; w Jerozolimie doznacie pociechy (Iz 66, 13).

Jako matka, kobieta powinna się odznaczać szczególnymi przymiotami. Na pierwszym miejscu stawiano: miłość, miłosierdzie, niesienie otuchy i pocieszenia⁵⁴.

Stary Testament wymienia imiona wielu wybitnych kobiet izraelskich: Sara, Agar (żona Abrahama), Judyta (bohaterka wojny z Asyrią), Ester i Rut oraz Debora i Miriam (żony obydwu Tobiaszów), matka Machabeuszy, Anna (żona Elkana) i matka Samuela.

Pochwałę dzielnych kobiet głosi *Księga Przysłów*: *Niewiastę dzielną któż znajdzie? Jej wartość przewyższa perły. Serce małżonka jej ufa, na zyskach mu nie zbywa; nie czyni mu źle, ale dobrze przez wszystkie dni jego życia. O len się stara i wełnę, pracuje starannie rękami. Podobnie jak okręt kupiecki, żywność sprowadza z daleka. Wstaje, gdy jeszcze jest noc i żywność rozdziela domowi [a obowiązki swym dziewczętom]. Myśli o roli, kupuje ją; z zarobku swoich rąk zasadza winnicę. Przepasuje mocą swe biodra, umacnia swoje ramiona... Otwiera dłoń ubogiemu, do nędzarza wyciąga swe ręce. Dla domu nie boi się śniegu, bo cały dom odziany na lata, sporządza sobie okrycia, jej szaty z bisioru i z purpury. W bramie jej mąż szanowany, gdy wśród starszyny kraju zasiądzie. Płótno wyrabia, sprzedaje, pasy dostarcza kupcowi. Stojem jej siła i godność, do dnia przyszłego się śmieje. Otwiera usta z mądrością, na języku jej miłe nauki. Bada bieg spraw domowych, nie jada chleba lenistwa. Powstają synowie, by szczęście jej uznać, i mąż, ażeby ją sławić: Wiele niewiast pilnie pracuje, lecz ty przewyższasz je wszystkie!* (Prz 31, 10).

Należy jednak zauważyć, że pozycja społeczna kobiety żydowskiej -zwłaszcza w ortodoksyjnym judaizmie -koncentruje się przede wszystkim wokół ról matki oraz żony. Alternatywa właściwie nie istnieje, wypełniając te zadania, kobieta nie jest traktowana jako świadomie działająca osoba, lecz pasywny przedmiot działań. Jak wskazuje

⁵⁴ K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, s. 36.

A. Szwed, *konstrukcja roli kobiety i kobiecości w ogóle ma na gruncie judaizmu dwa wzajemnie ze sobą powiązane znamiona: poddanie się kontroli oraz pasywizm*⁵⁵. Pierwotnie, kobieta jest bowiem zależna od woli ojca, wtórnie zaś – męża oraz potencjalnych potomków linii męskiej (synów lub synów swoich braci). Ojciec decyduje o wydaniu za mąż kobiety, natomiast mężczyzna o jej dalszym statusie – może jej odmówić rozvodu lub opuścić bez wręczania *getu*. W odróżnieniu od kobiet islamskich – kobieta w judaizmie nie może inicjować rozvodu⁵⁶.

Za niewierność małżeńską, jak wspomniano wyżej, kobieta była skazywana na śmierć przez ukamienowanie, podobna kara spotykała jej partnera. Mówi o tym *Księga Powtórzonego Prawa: Jeśli się znajdzie człowieka śpiącego z kobietą zamężną, oboje umrą: mężczyzna śpiący z tą kobietą i ta kobieta* (Pwt 22, 22) oraz *Księga Kapłańska: Ktokolwiek cudzołoży z żoną bliźniego, będzie ukarany śmiercią i cudzołożnik, i cudzołożnica* (Kpł 20, 10).

Objawianie biblijne *Starego Testamentu*, ponieważ nastąpiło w obszarze kultury ludów Bliskiego Wschodu, nie zerwało całkowicie z rozumieniem seksu, jako swoistego *sacrum*⁵⁷. Seks nie został jed-

⁵⁵ A. Szwed, *Ta, która spogląda na króla. Rola kobiety w tradycyjnym judaizmie*, [w:] *Kobiety i religie*, red. K. Leszczyna, A. Kościńska, Kraków 2006, s. 15.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ *Sakralizacja seksu* stanowiła podstawową cechę kulturową wyróżniającą ludy Bliskiego Wschodu. Seks był włączony w sferę *sacrum* we wszystkich znanych na tym terenie religiach: Mezopotamia, Kanaan, Egipt. Przebiegało to na dwu płaszczyznach: mitów i rytów, m.in. mity płodności, które wyrastały z obserwacji cykli płodów ziemi i życia ludzkiego. Ziemię traktowano jak matkę, która otrzymuje nasienie z nieba w postaci deszczu i wydaje potomstwo. Małżeństwa bogów stanowią *archetyp wszystkich małżeństw*. Dlatego przysługują im podobne cechy. To, co teoretycznie zostało wyrażone w mitach, miało swój aspekt praktyczny w rytach. Jeśli mity sakralizowały rzeczy ziemskie, materialne i uwidaczniały *kryjące się za nimi archetypy boskie*, to rytury czyniły to samo, tylko w porządku działania, i ustanawiały związek realny między światem ziemskim a światem bogów. Do rytów należała m.in. prostytucja. Był to zatem zdegenerowany wyraz życia religijnego. Mówi o niej np. *Kodeks Hammurabiego*. Szczególną formę zjednoczenia z bóstwem stanowiła magia, dochodząca czasem nawet do perwersji (jak współżycie seksualne ze zwierzętami). Ale - podobnie jak święta prostytucja - wy-

nak przeniesiony do sfery *profanum*. Nastąpiła resakralizacja seksu, już na zupełnie innych zasadach. Jahwe jest Bogiem samotnym. On, *który jest*, jest jedyny. *Zazdrosny* o swą Jedyność, dlatego domaga się czci wyłącznej. Ta resakralizacja dokonuje się najpierw w formie przepisów dotyczących czystości rytualnej (Kpł 11, 17-15, 33). Fakty biologiczne, takie jak ciąża, a przede wszystkim sam akt płciowy, powodują pewne ograniczenie człowieka i zobowiązują go do określonych wyrzeczeń, o których mówi *Księga Kapłańska* oraz dwie *Księgi Samuela* (Kpł 15, 17-31; Kpł 18, 19-23; 1 Sm 21, 5-6; 2 Sm 11, 3-11). Ryty płodności zostały zastąpione przez ryty kultu Boga-Jahwe w formie ofiar składanych po urodzeniu dziecka. Po upływie dni oczyszczenia matka musiała ofiarować w świątyni młodego gołębia lub synogarlicę (ofiara prześlągalna) oraz jednoroczne jagnię (ofiara całopalenia). Jak wiadomo, ubogim udzielana była dyspensacja: mogli oni ofiarować drugiego gołębia zamiast jagnięcia⁵⁸.

3. Wybór żony

Sposób kojarzenia małżeństw opisany na kartach *Starego Testamentu* nie odbiegał od praktyk znanych na Bliskim Wschodzie, został

rosła ona na tle sakralizacji seksu; Por. ⁵⁰ A. Szwed, *Ta, która spogląda na króla. Rola kobiety w tradycyjnym judaizmie*, s. 15.

⁵⁸ Por. A. Lo Monaco Aprile, *La famiglia nella storia della*, s. 51. Położnica była „nieczysta” przez 7 dni po urodzeniu syna, a 14 dni po urodzeniu córki. Mogła przybyć do świątyni dopiero w 40 dni po porodzie syna i w 80 – po porodzie córki. Pojęcie „nieczystości” w *Starym Testamencie* bynajmniej nie wynikało z samego aktu współżycia seksualnego. Kobieta po porodzie nie dopuszczała się czynu nieczystego ze swym mężem, ale wszystkie sprawy związane z tym faktem były włączane do sfery *sacrum*. Na tej zasadzie stanowione było prawo o pierworodnym, który należał do Jahwe i którego trzeba było wykupić. Nowo narodzone dziecko stawało się w ten sposób kimś świętym, odłączonym od grzesznego świata. Daniel Rops interpretuje ten fakt jako reakcję przeciw „obrzydlivościom” sąsiednich ludów, które paliły dzieci, składając je bożkom na ofiarę; Por. D. Rops, *Życie codzienne w Palestynie w czasach Chrystusa*, Poznań 1964, s. 145.

także przyjęty przez islam.

Zwykle ojciec, jako głowa rodziny, uważał za swój obowiązek poszukanie kandydatki na przyszłą żonę dla syna. *I rzekł Abraham do swego sługi, który piastował w jego rodzinie godność zarządcy całej posiadłości: Połóż mi twą rękę pod biodro, bo chcę, żebyś poprzyściągł na Boga nieba i ziemi, Jahwe, że... pójdziesz do kraju mego rodzinnego i wybierzesz żonę dla mego syna Izaaka* (Rdz 24, 3).

Podobnie postąpił Izaak, gdy powiedział do Jakuba: *Idź do Padan-Aram, do rodziny Betuela, ojca twej matki, i weź sobie tam żonę* 2 jedną z córek Labana, twego wuja (Rdz 28, 1).

Gdy zabrakło ojca, funkcję opiekuńczą przejmowała matka. *Mieszkał stale na pustyni Paran; matka zaś jego sprowadziła mu żonę z ziemi egipskiej* (Rdz 21, 21).

W związku z tym, znany biblista bp Kazimierz Romaniuk, pisze, że o doborze kandydatki na żonę decydowali rodzice, młodzi, zwłaszcza dorastająca dziewczyna, właściwie nie mieli nic do powiedzenia. Nie oznacza to jednak, że małżeństwa izraelskie były zawierane zawsze jakby pod przymusem, bez żadnego zaangażowania uczuciowego kandydatów do małżeństwa. Niejednokrotnie miłość rodziła się spontanicznie, po pierwszym spotkaniu narzeczonych⁵⁹.

W przypadku, gdy młodzi zawarli małżeństwo wbrew woli rodziców, zwykle nie otrzymywali błogosławieństwa. Ich związek był jednak ważny. *Gdy więc uznał, że mieszkanki Kanaanu nie podobają się jego ojcu, Izaakowi, poszedł do Izraelitów i prócz żon, które już miał, wziął sobie za żonę Machalat, jedną z córek Izmaela, syna Abrahama, siostrę Nebajota* (Rdz 28, 8).

Natomiast małżeństwo zawarte z uwzględnieniem określonej procedury stawało się dla dwojga ludzi nie tylko formą współżycia, ale także systemem wzajemnych zobowiązań. Jako obowiązki żony

⁵⁹ K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, s. 15.

wobec męża piąty traktat *Miszny* – *Ketubbot* – wymieniał: mielenie mąki, pieczenie i pranie, gotowanie i karmienie piersią dziecka, ścielenie łóżka mężowi oraz przedzenie wełny. Z większości prac kobieta mogła być zwolniona, jeżeli posiadała lub mąż podarował jej niewolników.

Istniały jednak w ortodoksyjnym judaizmie pewne powinności, z których nie zwalniała kobiet wysoka pozycja społeczna czy majątek, należały do nich: obmywanie twarzy, rąk i nóg męża, przygotowanie dla niego kielicha wina, ścielenie mężowi łóżka, podawanie potraw⁶⁰.

1° Zapłata za żonę i tzw. posag dla narzeczonej

W pertraktacjach obu ojców o warunkach zawarcia małżeństwa ważną sprawą była *zapłata*, jaką narzeczoną dawał teściowi za przyszłą żonę oraz wysokość posagu, który powinna wnieść narzeczone do domu swego przyszłego męża. Odpowiednikiem posagu wnoszonego przez narzeczoną był prezent ślubny, wręczany narzeczonej przez narzeczonego zazwyczaj przy pierwszym spotkaniu. On to – obok należnej zapłaty teściowi – stanowił nienaruszalną własność panny młodej. Podobne ustalenia zawierało islamskie prawo małżeńskie *mahr*.

Sługa Abrahama, przybywając do domu Betuela – *Wyjął srebrne i złote klejnoty oraz szaty, dał je Rebecce; a bratu i matce jej ofiarował kosztowności* (Rdz 24, 53).

W przypadku, gdy kandydat na męża nie mógł zapłacić „należności” za narzeczoną z powodu ubóstwa, (której przyczyną mogła być np. śmierć ojca), przyszłemu zięciowi stwarzano warunki odpracowania w domu teścia uzgodnionej zapłaty. *Księga Rodzaju* opisuje ten rodzaj pracy wykonywanej przez Jakuba u teścia Labana (Rdz 31,

⁶⁰ A. Szwed, *Ta, która spogląda na króla. Rola kobiety w tradycyjnym judaizmie*, s. 15-32.

14). Znane były także inne formy „znajdowania” sobie towarzyszki życia. Mógł to być np. czyn bohaterski. *Tego jednak, kto pokona go, król obsypie bogactwem córkę swą odda mu za żonę* (1 Sm 17, 25). Z tej możliwości skorzystał przyszły król Dawid (2 Sm 3,14).

Podczas wojen często uprowadzano kobiety, jako branki wojenne. *Przecież zbierają łupy i rozdzielają brankę lub dwie na każdego wojownika* (Sdz 5, 30). Legalizacja małżeństwa z branką następowała po miesiącu wspólnego zamieszkania. Żadne formalności ślubne nie były przewidziane. Mężczyzna nie mógł traktować kobiety uprowadzonej jak zwykłej niewolnicy. Mógł ją jednak w każdej chwili oddać, nawet bez wręczenia listu rozwodowego⁶¹.

2° Zaślubiny

Na Bliskim Wschodzie sam akt małżeński nie miał charakteru religijnego, ale był umową cywilnoprawną⁶². Podobny charakter ma kontrakt małżeński w islamie.

Ważnym obrzędem był korowód weselny, czyli *przejście* do domu męża. Kobieta zwykle zakrywała twarz welonem (w islamie: czador). *Gdy Rebeka podniosła oczy, spostrzegła Izaaka, szybko zsiadła z wielbłąda i spytała sługi: „Kto to jest ten mężczyzna, który idzie ku nam przez pole?” Sługa odpowiedział: „To mój pan”. Wtedy Rebeka wzięła zasłonę i zakryła twarz... Izaak zaprowadził Reбекę do namiotu Sary, swej matki. Wziąwszy Reбекę za żonę Izaak miłował ją, bo była mu pociechą po matce* (Rdz 24, 64).

Ojciec, lub prawny opiekun przekazywał żonę pod władzę męża, udzielał błogosławieństwa i składał życzenia liczne go potomstwa. *Wyprawili więc Reбекę, siostrę swoją, i jej piastunkę ze sługą Abrahama i z jego ludźmi. Pobłogosławili Reбекę i tak rzekli: Siostr*

⁶¹ K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, s. 18.

⁶² R. de Vaux, *Le istituzioni dell' Antico Testamento*, s. 43.

nasza, wzrastaj w tysiące nieprzeliczone: i niechaj potomstwo twoje zdobędzie bramy swych nieprzyjaciół! (Rdz 24, 59).

4. Prawo małżeńskie

Przepisy *Starego Testamentu*, odnoszące się do przeszkód małżeńskich, dotyczą najczęściej: pokrewieństwa, małżeństw mieszanych, możliwości rozwodów, prawa lewiratu i zjawiska poligamii.

Wśród przeszkód małżeńskich na pierwszy plan wysuwa się przeszkoda pokrewieństwa, zwłaszcza w pierwszym stopniu⁶³. *Nikt z was nie będzie się zbliżał do ciała swojego krewnego, aby odsłonić jego nagość. Ja jestem Jahwe! Nie będziesz odsłaniał nagości swojego ojca lub nagości swojej matki... swojej macochy... swojej siostry, córki twojego ojca lub córki twojej matki... córki twojego syna lub córki twojej córki... córki żony twojego ojca... siostry swojego ojca... siostry twojej matki... brata swojego ojca... jego żony... swojej bratowej... kobiety i jej córki... córki jej syna ani córki jej córki... (Kpł 18, 6).*

Zdaniem bp. Kazimierza Romaniuka, przeszkoda ta nie zawsze była traktowana radykalnie, ponieważ wyżej stawiano dobro wspólne i utrzymanie więzów plemiennych. Abraham wziął za żonę przyrodną siostrę (Rdz 20, 12), a ojciec Mojżesza, siostrę swojej matki imieniem Aram (Wj 6, 20).

1° Małżeństwa mieszane

Małżeństwa z kobietami cudzoziemskimi nie były formalnie zakazane. Jednakże każdy pobożny Izraelita przeżywał fakt zaślubin syna z cudzoziemką. Dlatego Izaak prosi syna Jakuba, by nie szukał

⁶³ K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, s. 21.

żony wśród mieszkanek Kanaanu (Rdz 28, 1).

Z kolei *Księgi Nehemiasza i Ezdrasza* wyraźnie zabraniają małżeństw z kobietami obcymi. *W owym czasie widziałem też Żydów, którzy poślubili kobiety aszdodyckie, ammonickie i moabickie. A co do synów ich* ☐ *to połowa mówiła po aszdodycku czy językiem takiego lub innego narodu, a nie umieli mówić po żydowsku. Wtedy zgromilem ich i złorzeczyłem im, i niektórych z nich biłem, i targałem ich za włosy, i zaklinałem ich na Boga: Nie wydawajcie córek swoich za ich synów! Nie bierzcie córek ich dla synów swoich ani dla was za żony! Czyż nie przez to zgrzeszył Salomon, król Izraelski? A przecież między wielu narodami nie było króla jak on. Był on miły Bogu swemu i ustanowił go Bóg królem nad całym Izraelem: nawet jego skusiły do grzechu cudzoziemskie kobiety. Czy mimo tej przestrogi ma się słyszeć o was, że popełniacie to samo wielkie zło, sprzeniewierzając się Bogu naszemu przez poślubienie kobiet cudzoziemskich?* (Ne 13, 23).

Uważano powszechnie, że małżeństwa mieszane prowadzą stopniowo do zaniku tożsamości narodowej, która dla Izraelitów stanowiła wyjątkową wartość. Dzieci zrodzone w tych związkach często nie miały możliwości poznania języka ojczystego, a to z kolei uniemożliwiało studium *Biblii* i *Tory*, których wskazania regulowały codzienne życie każdego pobożnego Izraelity.

Zwłaszcza prorocy zachęcali do przestrzegania religijnej czystości związków małżeńskich. *Myśmy popełnili przestępstwo przeciwko Bogu naszemu, żeśmy wzięli za żony kobiety obcoplemienne spośród narodów tej krainy. Ale mimo to jest jeszcze nadzieja dla Izraela. To też teraz zobowiązmy się uroczyście przed Bogiem naszym, że za radą pana mojego i tych, którzy z szacunkiem odnoszą się do przykazania Boga naszego* ☐ *odprawimy wszystkie żony nasze obcoplemienne i to, co z nich się narodziło, bo tak postąpić należy według Prawa* (Ezd 10, 2).

2° Możliwość rozwodów

Stary Testament znał instytucję *oddalenia żony*, czyli rozwodów. Mężczyzna mógł oddalić prawną żonę wręczając jej tzw. *list rozwodowy*. Z jednej strony rozwód dawał kobiecie prawo do nowego związku małżeńskiego, z drugiej jednak ograniczał wyraźnie jej prawa. *Jeśli mężczyzna poślubi kobietę i zostanie jej mężem, lecz ona nie pozyska jego życzliwości, gdyż znalazł u niej coś odrażającego, napisze jej list rozwodowy, wręczy go jej a potem odeśle ją od siebie* (Pwt 24, 1).

Wyłącznie mężczyzna decydował o oddalaniu żony. Ogólnikowy charakter wyrażenia *„znalazł w niej coś odrażającego”*, dawał mężom sposobność do różnych nadużyć.

Przyczyny rozwodu były różne. Najpoważniejszym powodem była niepłodność kobiety. Jedynie w dwóch przypadkach, gdy chodziło o dobre imię kobiety, rozwód był niemożliwy. *A oto są dowody dziewictwa mej córki i rozłoży tkaninę przed starszymi miasta. Wtedy starsi miasta wezmą tego mężczyznę i ukarzą go. Skażą go na sto (syklów) srebra i dadzą je ojcu młodej kobiety, gdyż okrył niesławą dziewicę izraelską; pozostanie jego żoną i nie będzie jej mógł całe życie porzucić... Jeśli mężczyzna znajdzie młodą kobietę *□* dziewicę niezasłużoną *□* pochwyci ją i śpi z nią, a znajdą ich, odda ten mężczyzna, który z nią spał, ojcu młodej kobiety pięćdziesiąt syklów srebra i zostanie ona jego żoną. Za to, że jej gwałt zadał, nie będzie jej mógł porzucić przez całe życie* (Pwt 22, 16).

Nie wszyscy małżonkowie pochopnie podejmowali decyzję oddalenia żony. Do zachowania trwałości małżeństwa zachęcał sam Jahwe. *Nie bój się, ponieważ od wieków jest ona przeznaczona dla ciebie* (Tb 6, 18).

Praktykę rozwodów potępił Bóg w proroctwie Malachiasza. *A wy się pytacie: Dlaczegoż to tak? Dlatego, że Jahwe był świadkiem pomiędzy tobą a żoną twojej młodości, którą przeniewierczo opuściłeś.*

Ona była twoją towarzyszką i żoną twojego przymierza... Strzeżcie się więc w duchu waszym; wobec żony młodości twojej nie postępuj zdradliwie. Jeśli ktoś nienawidząc oddalił [żonę swoją] 7 mówi Jahwe, Bóg Izraela 7 wtedy gwałt pokrywa twoją szatę (Ml 2, 14).

3° Problem poligamii

Starotestamentalne prawodawstwo dotyczące poligamii nie jest dość jasne. W czasach sędziów właściciel nawet niewielkiego gospodarstwa ziemskiego mógł legalnie posiadać dwie żony (1 Sm 1, 2). W związkach poligamicznych żyli niektórzy królowie izraelscy, zarówno Dawid, jak i Salomon.

Posiadanie wielu żon podnosiło prestiż polityczny królów izraelskich i powiększało splendor dworu królewskiego (Pwt 17, 17). W *Starym Testamencie* zjawisko poligamii tłumaczy się przede wszystkim kultem płodności i dążeniem do posiadania wielkich rodzin. Liczne potomstwo stanowiło dowód błogosławieństwa Bożego (Rdz 15, 3). Dlatego Jahwe nawiedza Sarę, by obdarzyć ją potomstwem (Rdz 15, 4).

Brak potomstwa był wyrazem braku błogosławieństwa, a nawet zagniewania Bożego (Kpł 20, 20). Niepłodną żonę, wcześniej czy później mąż porzucał. *Gdy Jahwe widział, że Lea została odsunięta, otworzył jej łono; Rachela zaś była niepłodna. Lea poczęła więc i urodziła syna, i dała mu na imię Ruben, mówiąc: „Wejrzał Jahwe na moje upokorzenie; teraz mąż mój będzie mnie miłował”. A gdy znów poczęła i urodziła syna, rzekła: „Usłyszał Jahwe, że zostałam odsunięta, i dał mi jeszcze to dziecko”; nazwała więc je Symeon. Potem znów poczęła i urodziła syna, i rzekła: „Już teraz mój mąż przywiąże się do mnie, bo urodziłam mu trzech synów”; dlatego dała mu imię Lewi. I jeszcze raz poczęła i urodziwszy syna rzekła: „Tym razem będę słać Jahwe”; dlatego dała mu imię Juda (Rdz 29, 31).*

Stary Testament rejestruje jedynie fakt istnienia poligamii, bez

uzasadnienia teologicznego⁶⁴. Zastrzeżenia w stosunku do tej praktyki wynikają z obawy, że żony-cudzoziemki mogą wystawić na niebezpieczeństwo monoteistyczną religię męża (Pwt 17, 17).

Obok poligamii, z instytucją starotestamentalnego małżeństwa łączyło się zjawisko konkubinatu. Konkubiny nie posiadały praw przysługujących legalnym małżonkom i nie mogły nawet rywalizować w pozyskiwaniu sobie ewentualnej życzliwości mężczyzny. *Sara wiedząc, że syn Egipcjanki Hagar, którego ta urodziła Abrahamowi, naśmiewa się z Izaaka, rzekła do Abrahama: „Wypędź tę niewolnicę wraz z jej synem, bo syn tej niewolnicy nie będzie współdziedzicem z synem moim, Izaakiem”.* To powiedzenie Abraham uznał za bardzo złe ze względu na swego syna (Rdz 21, 9). Dzieci zrodzone z konkubiną nie miały prawa do dziedziczenia (Rdz 21, 10).

Możliwość rozwodu, zjawisko poligamii i konkubinatu - mimo że, z jednej strony, poważnie podważały charakter idealnej wspólnoty małżeńskiej, były tolerowane przez prawodawstwo izraelskie, ze względu na funkcję prokreacji.

Stosunki cudzołożne uważane były za wielki grzech (Rdz 20, 9), za winę (Rdz 26, 10), za wielką niegodziwość i grzech przeciw Bogu (Rdz 39, 9). Kodeks świętości kategorycznie zabraniał cudzołóstwa: *Nie będziesz obcował cieleśnie z żoną twego bliźniego* (Kpł 18, 20) oraz przykazanie Dekalogu: *Nie będziesz cudzołożył* (Wj 20, 14; Pwt 5, 18).

Stary Testament nigdy nie zrezygnował z ideału małżeństwa monogamicznego. Oprócz stale widocznej idei wierności małżeńskiej i krytyki małżeństw mieszanych, pojawiają się w *Biblii* pouczenia zabraniające nieuporządkowanych, pożądliwych pragnień i spojrzeń. Klasyczny przykład opanowania, ukazuje *Księga Hioba*. *Zawarłem z oczami przymierze, by nawet nie spojrzeć na pannę. Jeślim na krok odstąpił od drogi, bo serce poszło za okiem i zmaza ta trwa na mych*

⁶⁴ Por. H. Baltensweiler, *Il matrimonio nel Nuovo Testamento*, Brescia 1981, s. 28.

rękach: niech sięję, a inni niech zbierają niech zgniją moje latorośle! (Hi 31, 1).

5. Idea małżeństwa monogamicznego

Pogłębienie obrazu małżeństwa i rodziny wiąże się z nauczaniem proroków i literaturą mądrościową. Myśl ta stanowi niewątpliwie szczytowe osiągnięcie *Starego Testamentu* na temat małżeństwa. Występuje tu wyraźnie idea jedności i nierozzerwalności małżeństwa⁶⁵. Mimo iż prorocy stwierdzają nadal przypadki rozwodów, ideałem do naśladowania jest jednak nierozzerwalność małżeństwa (Iz 50, 1; Jr 3, 1; M l 2, 10-16).

Literatura mądrościowa tego okresu nie odnotowuje przypadków poligamii, przedstawia jedynie obrazy małżeństw monogamicznych, zakładając obopólną wierność małżonków. Akcentujące te przymioty *Księgi: Estery, Tobiasza i Judyty* nazwano w biblistyce mianem literatury budującej. Szczególną pozycję zajmuje w tym względzie księga *Pieśń nad Pieśniami*. Ideał małżeństwa i miłości małżeńskiej w niej ukazany jest bliski nauczaniu *Nowego Testamentu*.

Mędrzec Malachiasz nazywa małżeństwo *przymierzem* i stwierdza, że sam Bóg jest świadkiem *miłości męża i żony* (M l 2, 14). Żona nazwana została *towarzyszką męża* (M l 2, 14), wskazując, że współpracuje ona z nim w codziennym wysiłku dla osiągnięcia wspólnego celu⁶⁶. Można zatem powiedzieć, że wypowiedzi Malachiasza stanowią zapowiedź powrotu do pierwotnego ideału małżeństwa. Symbolikę tę gruntownie pogłębił Paweł Apostoł w autorskiej literaturze epistolarnej.

⁶⁵ W. Pałubicki, J. Huk, *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie i starożytnym chrześcijaństwie*, Gdańsk 1995, cz. 1, s. 15-145; cz. 2, s. 153-328.

⁶⁶ Por. S. Koziół, *Obraz życia małżeńskiego i rodzinnego w świetle tekstów prorockich*, [w:] *U źródeł mądrości*, (red.) S. Haręzga, Rzeszów 1997, s. 200.

Rzeczywiście rozwój starotestamentalnej koncepcji małżeństwa i rodziny 7 bez względu na stopień jej oddalenia, czy zbliżenia do nauczania Nowego Testamentu 7 uwidacznia, że każdą sferę i zakres życia małżeństwa i rodziny regulują sformalizowane przepisy, oparte na głębokiej podbudowie religijnej. I ten właśnie moment wyróżnia w sposób szczególny rodzinę Izraelitów od innych, znanych w starożytności na Bliskim Wschodzie, form życia małżeńsko-rodzinnego⁶⁷.

Przepowiadanie prorockie i refleksja mądrościowa coraz bardziej przypominały ideał wspólnoty małżeńskiej ukazany w *Księdze Rodzaju* oraz przygotowały naród wybrany do przyjęcia objawienia w osobie Jezusa Chrystusa.

1° Prawo lewiratu⁶⁸

Lewirat oznaczał specjalne prawa lub nawet obowiązki, które, zgodnie z prawem starotestamentalnym, ciążyły na bracie męża. Był wyrazem szczególnej troski o zachowanie ciągłości rodu i dobrego imienia kobiety, która powinna mieć potomstwo. *Jeśli bracia będą mieszkać wspólnie i jeden z nich umrze, a nie będzie miał syna, nie wyjdzie żona zmarłego za kogoś obcego, spoza rodziny, lecz szwagier jej zbliży się do niej, weźmie ją sobie za żonę, dopełniając obowiązkowi lewiratu. A najstarszemu synowi, którego ona urodzi, nadadzą imię zmarłego brata, by nie zaginęło jego imię z Izraela. Jeśli nie będzie chciał ten mężczyzna wziąć swej bratowej za żonę, pójdzie bratowa do bramy miasta starszych i powie: Nie mam szwagra, który by podtrzymał imię brata swego w Izraelu. Szwagier nie chce na moją korzyść dopełnić obowiązkowi, jaki ciąży na nim. Starsi tego miasta zawezwą go i przemówią do niego. Jeśli będzie obstawał przy swoim i powie: Nie chcę jej poślubić, pójdzie do niego bratowa na oczach*

⁶⁷ W. Pałubicki, J. Huk, *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie*, cz. 1 s. 15-145; cz. 2 s. 153-328.

⁶⁸ Termin pochodzi z jęz. łac. - ozn. szwagra.

starszych, zdejmie mu sandał z nogi, plunie mu w twarz i powie: Tak się postępuje z człowiekiem, który nie chce odbudować domu swego brata. I będzie nazwane imię jego w Izraelu: Dom tego, któremu zzuto sandał (Pwt 25, 5).

2° Troska o wdowy i sieroty

Prawo izraelskie zalecało szczególną troską otaczać wdowy i sieroty. *Nie będziesz krzywdził żadnej wdowy i sieroty. Jakbyś ich skrzywdził i będą mi się skarżyli, usłyszę ich skargę, zapali się gniew mój i wygubię was mieczem, i będą żony wasze wdowami, a dzieci wasze sierotami (Wj 22, 21).*

Uważano, że ich ojcem i opiekunem jest sam Bóg: *Ojcem dla sierot i dla wdów, opiekunem jest Bóg w swoim świętym mieszkaniu (Ps 68 [69], 6).*

O sprawiedliwe traktowanie wdów i sierot apelowali dwaj wybitni prorocy – Izajasz i Ezechiel (Iz 10, 2; Ez 22, 7). Obowiązek udzielania pomocy wdowom i sierotom nakładało prawo żydowskie. *Pod koniec trzech lat odłożysz wszystkie dziesięciny z plonu trzeciego roku i zostawisz w twych bramach. Wtedy przyjdzie lewita... obcy, sierota i wdowa, którzy są w twoich murach, będą jedli i nasycą się, aby ci błogosławił Bóg (Pwt 14, 28).*

6. Dziecko w rodzinie izraelskiej

Księgi Starego Testamentu ukazują szczególną rolę i wartość dziecka w rodzinie. Było ono uważane za *dar Boży* (Rdz 33, 5), który objawia Boga z jednej strony, jako Stwórcę, z drugiej, jako życzliwego Rozdawcę błogosławieństw. U źródeł takiego rozumienia wartości dziecka stoi nakaz: *Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną (Rdz 1, 28).*

Prokreacja jest nakazem Bożym, skierowanym do człowieka, jako żony i męża. Jest też koniecznym warunkiem rozwoju cywilizacji (Rdz 12,2-3; Rdz 15, 18; Rdz 17, 1-4; Rdz 22, 17-18; Rdz 28, 14; Oz 2,1)⁶⁹.

Opieka Boga wobec człowieka uwidacznia się od samego początku istnienia człowieka, od momentu, gdy jest ono jeszcze w łonie matki (Rdz 16, 7; Jr 1, 5; Iz 49, 1). Bóg troszczy się o dziecko, zanim się ono jeszcze narodzi (Ps 139, 13), czuwa nad nim. Dziecko rozwija się pod wpływem tajemniczego działania Boga, którego człowiek do końca nie rozumie (Hi 10, 1-12).

Szczególną troską otacza Bóg dzieci pozbawione opieki rodzicielskiej, sieroty. Jest opiekunem ich praw (Wj 22, 21; Ps 68, 6; Prz 23, 10). W obronie takich dzieci występują prorocy jako posłańcy Boży (Iz 1, 17; Mi 3, 5).

7. Narodziny dziecka i pierwszy okres jego życia

Narodziny dziecka w każdej rodzinie żydowskiej były powodem wielkiej radości⁷⁰.

Ojciec nie mógł być obecny przy porodzie dziecka (Jr 20, 15). Jego pierwszy kontakt z dzieckiem miał miejsce w mieszkaniu. Posadzenie dziecka na kolanach było *urzędowym* aktem uznania dziecka i stwierdzeniem jego prawnego pochodzenia. Oficjalnego uznania dziecka mógł dokonać najstarszy mężczyzna z rodu. *Księga Rodzaju* mówi o prawnukach patriarchy Józefa, że *rodziły się na jego kolanach* (Rdz 50, 23).

⁶⁹ A. Szwed, *Ta, która spogląda na króla. Rola kobiety w tradycyjnym judaizmie*, s. 15-32.

⁷⁰ Omawiając to zagadnienie odwołano się do: M. Filipiak, *Biblijne podstawy teologii małżeństwa i rodziny w Starym Testamencie*, s. 55; Por. S. Virgulin, *La fecondita della coppia. Crescete e multiplicatevi*, [w:] *Parola, Spirito e Vita. La famiglia*, Bologna 1980, s. 29.

W pierwszych tygodniach *życia*, w przypadku chłopców, prawdopodobnie w dniu obrzezania, nadawano imię. Dla Żydów wybór imienia nie był decyzją konwencjonalną⁷¹.

Imię stanowiło istotny element konstytucyjny osobowości, a nawet wywierało wpływ na losy życiowe osoby. Taka będzie przyszłość, jakie nosi imię (imię Abła: Rdz 4, 2, czy Jezusa: Łk 1, 32-33). Wybór imienia zazwyczaj uzgadniali rodzice (Łk 1, 59-63). *Biblia* przytacza szereg przykładów nadania imion zarówno przez matkę (Rdz 4, 25; Iz 7, 14), jak i ojca (Rdz 4, 26; Wj 2, 22)⁷².

Nadanie imienia dziecku w przypadku chłopców było połączone z obrzędem obrzezania. Należało go dopełnić ósmego dnia po urodzeniu (Rdz 17, 12; Rdz 21, 4; Kpł 12, 3; Łk 1, 59; Łk 2, 21; Flp 3, 5). Obrzęd ten włączał do narodu wybranego, związanego przez przymierze z Jahwe (Rdz 17, 9).

Zaniechanie tego obrzędu w czasach hellenizacji Palestyny (1 Mi 1, 15) było ciężkim przestępstwem. W czasach machabejskich żydowskie matki wołały ponieść śmierć, niż wyrzec się obrzezania swych synów (1 Mi 1, 60; 2 Mi 6, 10)⁷³.

Chłopców pierworodnych należało „wykupić” (Wj 13, 13; Wj 34, 20; Lb 18, 15). Obyczaj ten był starodawnym zwyczajem składania Bogu ofiar ze zwierząt (Rdz 4, 4). Później rozszerzano go także na pierworodnych synów, którzy musieli zostać „wykupieni”. Wykupienie to polegało na przedstawieniu pierworodnego w sanktuarium, na złożeniu ofiary zastępczej oraz pewnej sumy pieniędzy. Lewici poświęceni Bogu jako substytucja pierworodnych (Lb 3, 12; Lb 8, 16), zastępowali ich w służbie Bożej, jaką pierworodni, naznaczeni znamieniem szczególnej przynależności do Jahwe, winni

⁷¹ D. Rops, *Życie codzienne w Palestynie w czasach Chrystusa*, s. 141; Por. A. M. Besnard, *Le mystere du Nom*, Paris 1962.

⁷² Por. M. Filipiak, *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979, s. 19.

⁷³ M. Filipiak, *Biblijne podstawy teologii małżeństwa i rodziny w Starym Testamencie*, s. 56.

pełnić w przybytku (Pwt 13, 1).

Dzieci żydowskie były zazwyczaj karmione przez matki (Rdz 21, 8; Sm 1, 21). O tym obowiązku rabini (w czasach późniejszych) przypominali kobietom izraelskim. Karmienie to trwało długo, nawet trzy lata (2 Mi 7, 27)⁷⁴.

1° Wartość dziecka

W *Starym Testamencie* posiadanie dzieci zapewniało rodzicom prestiż społeczny i poszanowanie środowiska. Dla rodziców dzieci są dowodem błogosławieństwa Bożego (Pwt 7, 14), honorem i dumą (Ps 144), radością (Ps 128), wielką pomocą i przedmiotem dumy (Ps 127, 4 -5), „koroną starców” (Prz 17, 6), „światłością oczu” (Tb 10,5; 11,13).

Stary Testament nawet bólowi porodowemu nadaje charakter religijny. *Jak brzemenna, bliska chwili rodzenia wiję się, krzyczy w bólach porodu, tak myśmy się stali przed Tobą, o Jahwe! Poczuliśmy się, wiliśmy się z bólu, jakbyśmy mieli rodzić* (Iz 26, 17; Jr 22, 13).

Wśród potomstwa pierwszeństwo mieli pierworodni synowie. *Jeśli jakiś mąż będzie miał dwie żony, jedną kochaną, a drugą niekochaną, i one urodzą mu synów □ kochana i niekochana □ a pierworodnym będzie syn niekochanej □ to w dniu przekazywania dziedzictwa nie może za pierworodnego uznać syna kochanej, gdyż pierworodnym jest syn niekochanej. Jeśli pierworodnym jest syn niekochanej, musi mu przyznać podwójną część siły. On ma prawo do pierworództwa* (Pwt 21, 15).

Każdy Izraelita z woli Jahwe nosił na ciele znak obrzezania. Dlatego już ósmego dnia po urodzeniu chłopiec był poddawany obrzędowi, połączonemu z nadaniem imienia (Kpł 12, 3). Pojawiająca się krew, nazywana była „krwią przymierza” (Wj 4, 26). Przez obrzeza-

⁷⁴ D. Rops, *Życie codzienne w Palestynie w czasach Chrystusa*, s. 142.

nie nowo narodzony Izraelita stawał się spadkobiercą obietnic danych przez Jahwe Abrahamowi w chwili zawierania przymierza (Rdz 17, 9; Rdz 21,4)⁷⁵.

Obowiązek wychowania dzieci spoczywał na obojgu rodzicach, jednak rolę ojca uważano za ważniejszą, zwłaszcza odnośnie do synów. *Kto miłuje swego syna często używa różgi, aby na końcu mógł się nim cieszyć. Kto wychowuje swego syna, będzie miał z niego pociechę i dumny będzie z niego między znajomymi. Kto kształci swego syna, budzi zazdrość u wroga, a wobec przyjaciół będzie się nim cieszył. Skończył życie jego ojciec, ale jakby nie umarł, gdyż podobnego sobie zostawił* (Syr 30, 1).

Księga Powtórzonego Prawa stanowiła: *Jeśli ktoś będzie miał syna nieposłusznego i krnąbrnego, nie słuchającego upomnień ojca ani matki, także nawet po upomnieniach jest im nieposłuszny, ojciec i matka pochwycą go, zaprowadzą do bramy, do starszych miasta i powiedzą starszym miasta: Oto nasz syn nieposłuszny jest i krnąbrny... Wtedy mężowie tego miasta będą kamieniowali go, aż umrze* (Pwt 21, 18).

Rodzicom, zarówno ojcu, jak i matce, dzieci zobowiązane były okazywać szczególny szacunek, czego bezwzględny nakaz zawiera *Księga Wyjścia*. *Kto by uderzył swego ojca albo matkę, winien być ukarany śmiercią* (Wj 21, 17), podobnie w *Księdze Kapłańskiej*: *Ktokolwiek złorzeczy ojcu albo matce, będzie ukarany śmiercią; złorzeczył ojcu i matce, ściągnął śmierć na siebie* (Kpł 20, 9).

W *Starym Testamencie* nie brak też zapewnień o nagrodzie czekającej dzieci, które szanują swoich rodziców: *Kto czci ojca, zyskuje odpuszczenie grzechów, a kto szanuje matkę, jakby skarby gromadził. Kto czci ojca, radość mieć będzie ze swych dzieci, a w czasie modlitwy swej będzie wysłuchany. Kto szanuje ojca, długo żyć będzie, a kto*

⁷⁵ M. Filipiak, *Biblijne podstawy teologii małżeństwa i rodziny w Starym Testamencie*, s. 56.

posłuszny jest Panu, da wytnienie swej matce, jak panom służy tym, co go zrodzili. Czynem i słowem czcij ojca swego, aby spoczęło na tobie jego błogosławieństwo. Albowiem błogosławieństwo ojca podpira dom dzieci, a przekleństwo matki wywraca fundamenty... Chwała dla każdego człowieka płynie ze czci ojca, a matka w niesławie jest ujmą dla dzieci. Synu, wspomagaj swego ojca w starości, nie zasmucaj go w życiu! A jeśli by nawet rozum stracił, miej wyrozumiałość, nie pogardzaj nim, choć jesteś w pełni sił. Miłosierdzie względem ojca nie pójdzie w zapomnienie (Syr 3, 3).

8. Sytuacja życiowa dzieci

Teksty Starego Testamentu pozwalają się domyślać, że śmiertelność niemowląt w rodzinach izraelskich była duża⁷⁶. Nie ma na to wprawdzie wyraźnych dowodów, jednak zdaje się to wynikać z tekstu *Księgi Kapłańskiej*. Tekst tu zamieszczony mówi wprawdzie o praktyce oddawania do świątyni na „służbę”. Od takiego ślubu można było się uwolnić, przez wpłacanie na rzecz świątyni określonej sumy pieniędzy, proporcjonalnej do wartości osoby. Tekst mówi również o ofiarowaniu dzieci przez dorosłych po ukończeniu miesiąca po urodzeniu (Kpł 27, 6).

Z faktu, iż jako najniższą granicę wieku, prawodawca podał jeden miesiąc, można wnioskować, że w chwili redagowania tego prawa panowała wielka śmiertelność dzieci po urodzeniu. Sądono, że jeśli dziecko nie umrze w ciągu pierwszego miesiąca, będzie żyło.

Warunki materialne, w jakich żyły dzieci izraelskie były na ogół trudne. Poziom życia był zróżnicowany i kształtował się odmiennie w różnych epokach. Wydaje się jednak, że ogół społeczeństwa był zawsze biedny.

⁷⁶ Tamże, s. 57.

Jeszcze bardziej tragiczną wymowę ma, poświadczane przez *Stary Testament*, składanie dzieci w ofierze całopalnej bożkom, zwłaszcza Molochowi. Tego rodzaju kult *Stary Testament* potępia, jako podwójną zbrodnię: bałwochwalstwo i morderstwo, i usiłuje je wykorzenić podając różne motywacje⁷⁷.

Księgi deuterokanoniczne stwierdzają, że Bóg brzydzi się takimi ofiarami i nienawidzi ich (Pwt 12, 31). Prawodawstwo kapłańskie dodaje, że stanowią one zbezczeszczenie imienia Bożego oraz Jego przybytku i przewiduje sankcję karną: składający ofiarę z dzieci, tak Izraelita, jak i cudzoziemiec, winien być ukarany śmiercią przez ukamienowanie.

Prorok Ezechiel przytacza wymowny powód, dla którego dzieciobójstwo jest przestępstwem szczególnym⁷⁸. Dzieci należą do rodziców, ale nie są ich własnością, należą bezpośrednio do samego Boga. *Brałaś swoich synów i swe córki, których dla mnie urodziłaś i zabijałaś ich... ofiarowałaś moich synów i na cześć (bożków) przeprowadzałaś ich (przez ogień)* (Ez 16, 20).

Zabicie dziecka uznawano za zbrodnię przeciwko dziecku i przeciw Bogu. Echo walki z tym kultem odnajdujemy też w tekstach poetyckich. *Psalm 106* stwierdza, że kto się go dopuszczał, popełniał równocześnie kilka zbrodni: przelewał krew niewinną (Ps 106), plugawił ziemię (Ps 106) i był winnym wiarołomstwa względem Boga (Ps 106).

Dzieci izraelskie były też najtragiczniejszymi ofiarami wojen i najazdów, jakie często pustoszyły Palestynę i jej miasta. Z głodu i pragnienia dzieci *o chleb prosiły, lecz nikt go [im] nie ułamał* (Lm 4,4).

Nadrzędnym celem warunkującym istnienie każdej izraelskiej

⁷⁷ L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza*, Poznań 1967, s. 169; Por. S. Łach, *Księga Kapłańska*, Poznań 1970, s. 232.

⁷⁸ Por. P. Leks, *Nie będziesz zabijał*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1966, z. 1, s. 44.

rodziny było zrodzenie oraz wychowanie potomstwa na ludzi pobożnych, miłych Bogu. Podstawowym elementem codziennego wychowania dziecka żydowskiego było wpajanie wiary w jednego Boga – Jahwe, a także norm i zasad religijnych.

Nowy Testament o małżeństwie i rodzinie

1. Rozwój teologii małżeństwa i rodziny

U źródeł teologii małżeństwa i rodziny chrześcijańskiej leżą dwie tradycje: grecko-rzymska i biblijno-judaistyczna. Natomiast teksty *Nowego Testamentu* nie przynoszą bezpośrednich informacji o samym małżeństwie i sposobie celebracji jego zawierania w gminach wczesnochrześcijańskich. W pierwotnym Kościele nie pojawiły się żadne nowe formy rytualne, obrzędowe, związane z błogosławieństwem małżeństwa. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, że pozostawały aktualne wzorce judaistyczne, które wolno ewoluowały pod wpływem prawa rzymskiego i lokalnych tradycji⁷⁹.

W starożytnej Grecji małżeństwo było sprawą całkowicie rodzinną. Ojciec-pan (*kyrios*) przekazywał swoją córkę przyszłemu mężowi podczas uroczystości, która miała dwa etapy: zaręczyny i zaślubiny. Zwykle sporządzano kontrakt małżeński. Ważnym elementem obrzędów ślubnych był korowód weselny z domu panny młodej do domu męża⁸⁰.

⁷⁹ A. Nocent, *Il matrimonio cristiano*, [w:] A. Nocent (red.), *La liturgia e Sacramenti: teologia e storia della celebrazione*, Genova 1986, s. 303-362.

⁸⁰ *Dzieje teologii małżeństwa i rodziny*, [w:] *Słownik małżeństwa i rodziny*, E. Ozorowski (red.), Warszawa – Łomianki 1999, s. 113.

Z tradycji judaistycznej pochodzi natomiast przekonanie, że małżeństwo zostało ustanowione przez Jahwe na początku stworzenia. Akt zawarcia związku małżeńskiego należał do liturgii domowej. Składał się z dwóch części: zaręczyn i właściwej ceremonii zaślubin. Ważną rolę odgrywało błogosławieństwo ślubne, w którym rozwijano biblijny temat przymierza Boga z ludem i miłości Boga do człowieka⁸¹.

Zarówno Jezus, jak i Apostołowie nie wprowadzili rewolucyjnych zmian, akceptując dotychczasowe rozumienie małżeństwa i sposób jego zawierania.

Chrześcijanie początkowo zawierali małżeństwa według lokalnych tradycji, ale nadawali temu stanowi życia charakter religijny, jako tzw. „małżeństwo w Panu”. Jako sakrament małżeństwo zostało ustanowione przez samego Chrystusa, jednak Pismo św. nie odnotowuje tego momentu. Dogmatyczne ustalenie faktu instytucji sakramentu małżeństwa miało miejsce dopiero na Soborze Trydenckim.

Po edykcie mediolańskim, przyznającym wierze chrześcijańskiej wolność, małżeństwo i rodzina cieszyły się troską Kościoła. W nauczaniu podkreślano nierozzerwalność związku i jego rolę w zachowaniu wiary. Mimo że małżeństwo podlegało przepisom cesarskim, Kościół tworzył własne prawo małżeńskie.

Trzeba w tym miejscu zauważyć, że liberalne świeckie prawo rzymskie zezwalało na istnienie konkubinatów, rozwodów i ponownych związków małżeńskich. Dlatego wybitni teologowie starali się precyzyjniej określić doktrynę Kościoła na temat małżeństwa i rodziny.

W okresie patrystycznym doktrynę o boskim pochodzeniu związku małżeńskiego oraz o jego sakramentalnym wymiarze wywodzono z egzegezy tekstów biblijnych⁸². Istotną rolę odgrywało

⁸¹ Por. Cz. Rychlicki, *Sakramentalny charakter przymierza małżeńskiego. Studium teologiczno-dogmatyczne*, Płock 1997.

⁸² Rdz 1, 1 -2; Mt 19, 4 -6; 1Kor 7, 39; Ef 5, 21 -33.

również nauczanie św. Augustyna, który w związku małżeńskim mężczyzny i kobiety dostrzegał tę samą miłość, jaką Chrystus obdarował swój Kościół⁸³. Wyróżnił on trzy cechy związku: wierność (*fides*), potomstwo (*proles*) i sakrament (*źródło uświęcenia i lekarstwo przeciw pożądlivości*)⁸⁴. Wyjątkową rolę odegrali tu również: św. Hieronim, św. Ambroży, św. Jan Chryzostom oraz papież św. Leon Wielki.

Pod wpływem teologii augustiańskiej oraz nauczania papieża św. Leona I Wielkiego (zm. 461 r.) znajdowało się też średniowieczne rozumienie roli sakramentu małżeństwa. Sakramentalny charakter małżeństwa potwierdzono m.in. podczas Soboru Lionńskiego II (1274 r.) oraz w konstytucji *Exultate Deo* Eugeniusza IV (22 XI 1439 r.)⁸⁵.

Począwszy od IV w. rozpoczął się w chrześcijaństwie proces eklezjalnej rytualizacji małżeństwa, pojawiło się m.in. liturgiczne błogosławieństwo małżonków. Ponadto dążono do zaprzestania prywatnej celebracji małżeństwa oraz do zawierania go publicznie, (*in facie Ecclesiae*), w obecności kapłana.

W Kościele wschodnim elementem celebracji eklezjalnej małżeństwa stał się obrzęd błogosławieństwa przez kapłana – jest ono konieczne dla uznania ważności zawartego związku.

Natomiast w Kościele zachodnim – nie stanowiło ono o ważności zawartego związku, chociaż coraz powszechniej je stosowano – zwłaszcza od V w. Dopracowano wówczas doktrynę małżeństwa, a począwszy od XI w. nie zawierano go już prywatnie w domach, lecz publicznie, tuż przed eucharystią. Kwestia obecności kapłana podczas zawierania małżeństw stanowiła poważny „problem jury-

⁸³ Cz. Rychlicki, *Sakramentalny charakter przymierza małżeńskiego*, s. 271.

⁸⁴ Por. G. Mathon, *Le mariage des chrétiens. De origine du concile de Trente*, t. 1, Paris 1993; Tenże, *Au concile de Trente a nos jours*, t. 2, Paris 1994.

⁸⁵ T. Pawluk, *Prawo małżeńskie*, t. 3, Olsztyn 1996, s. 23.

dyczny” jeszcze w XVI w.⁸⁶

W okresie rozwoju prawa kościelnego, zwłaszcza w XI i XII wieku starano się również sprecyzować prawo małżeńskie. Jednak jasnych definicji nie zdołano ustalić. Duszpasterstwem rodzin zajęli się zarówno biskupi i teologowie, jak i duchowieństwo zakonne i diecezjalne. Spośród wybitnych teologów tego okresu, zajmujących się problematyką małżeństwa, należy wymienić: Hugo od św. Wiktora (*De sacramentis*), kanonistę Gracjana z Bolonii (*Dekrety*) i Piotra Lombarda (*Sentencje*).

W XIII wieku temat małżeństwa podejmowali wielcy uczeni: św. Tomasz z Akwinu, św. Bonawentura i Jan Szkot. Problem małżeństwa rozpatrywany był z rozmaitych punktów widzenia. Odnoszono się do kwestii jego ustanowienia, celu, związku z prawem Bożym i naturalnym oraz godnością sakramentalną.

W XIV wieku na skutek rozluźnienia dyscypliny kościelnej i upadku obyczajów wśród duchowieństwa i świeckich wiernych, postulowano potrzebę reform w wielu dziedzinach życia, także życia małżeńskiego. Ważny wkład doktrynalny w tym zakresie wniósł znany humanista Erazm z Rotterdamu, autor *Encomium matrimonii*.

Marcin Luter oraz inni czołowi reformatorzy zanegowali sakramentalny charakter małżeństwa, dokonując kodyfikacji tej instytucji.

Z kolei Kościół katolicki na Soborze Trydenckim (1545–1563), podejmując konfrontację z poglądami reformatorów, pogłębił dotychczasową doktrynę dotyczącą małżeństwa.

Recepcja postanowień soborowych w Europie była zróżnicowana. Kraje katolickie, zwłaszcza Polska, Portugalia i Italia przyjęły i rozpoczęły wdrażanie ustaleń doktrynalnych. Soborowe postanowienia skrupulatnie wprowadził do praktyki kościelnej biskup Mediolanu kard. Karol Boromeusz.

⁸⁶ A. Sarmiento, *Małżeństwo chrześcijańskie*, Kraków 2002, s. 105.

Średniowieczną doktrynę o sakramentalności małżeństwa, przypominał znany teolog Melchior Cano (*De locis theologicis*).

Analizy teologiczne dotyczyły w sposób szczególny trzech problemów: ważności małżeństwa zawartego przez pośredników, poligamii w krajach misyjnych oraz małżeństw mieszanych strony katolickiej z innowierczą.

Od czasów Soboru Trydenckiego obecność i błogosławieństwo kapłana są wymagane, a bez nich małżeństwo jest uznawane za nieważne⁸⁷.

W kazaniach katechetycznych zwracano uwagę wiernych na fakt, iż małżeństwo jest drogą do świętości, a w związku z tym na konieczność przygotowania do małżeństwa, zwłaszcza przez spowiedź i komunię świętą (m.in. św. Franciszek Salezy z Genewy).

Rozwój szkół prawa naturalnego w Niemczech – Hugo Grotius (1583–1645), Pufendorf (1632–1694), Thomasius (1655–1728) – spowodował proces sekularyzacji instytucji małżeństwa. Małżeństwo uznano za kontrakt, którego celem jest zrodzenie potomstwa. Negując sakramentalność małżeństwa uznano, że podlega ono wyłącznie władzy państwowej.

Rewolucja Francuska w 1792 roku ustanowiła małżeństwa cywilne i zalegalizowała rozwody, których liczba gwałtownie zaczęła wzrastać.

Kodeks Bonapartego (1801) uznał małżeństwo za związek naturalny, wynikający z miłości, która kierując uczucia w stronę wybranej osoby – jest formą kontraktu, zawartego w celu zrodzenia potomstwa. Kodeks wprowadził rozwody, obliłgował jedynie, by zawarcie małżeństwa religijnego, poprzedzone było aktem cywilnym⁸⁸.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ Papież Pius VII w liście do biskupów polskich (1808), przypominał doktrynę Kościoła o małżeństwie, podkreślając jego autonomię, względem prawodawstwa państwowego oraz wskazując, że katolicy powinni zawierać małżeństwo cywilne i religijne.

Groźne antywartości w zakresie doktryny o małżeństwie wniósł wiek XX. Z uwagi na powyższe niebezpieczeństwo, papież Pius XI w encyklice *Casti connubii* (1930), przypomniał główne tezy nauczania Soboru Trydenckiego, z których najważniejsze, to iż małżeństwo zostało ustanowione przez Boga, a zawierane jest przez dobrowolny akt wzajemnej zgody małżonków. Podstawowym zaś dobrem małżeństwa jest: potomstwo, wierność doktrynie, sakramentalność i trwałość.

Papież Pius XII tajemnicę więzi pomiędzy Chrystusem a Kościołem w Encyklice *Mistici Corporis* (1942) nazwał *mistyczną*. W kontekście *wielkiej tajemnicy*, którą stanowi unia Chrystusa z Kościołem, małżeństwo jest nie tylko związkiem pomiędzy mężczyzną i kobietą, czyli związkiem ludzkim, lecz jest zakotwiczone w zbawczym misterium, tj. ścisłej jedności Chrystusa, z założonym przez siebie Kościołem.

Kodeks Prawa Kanonicznego obowiązujący od 1983 r. nie podaje definicji małżeństwa. W kanonistyce, na ogół stosuje się definicję Justyniana⁸⁹, pochodzącą z czasów prawa rzymskiego. Małżeństwo rozumiane jest jako *coniunctio maris i consortium omnis*, oraz *divini et humani iuris communicatio*⁹⁰. We wcześniejszym *Kodeksie Prawa Kanonicznego* z 1917 r. małżeństwo ujmowane było w kategoriach kontraktu, umowy małżeńskiej (KPK, kan. 1012 § 1), której szcze-

⁸⁹ G. Leszczyński, «*Exclusio boni fidei*» jako symulacja zgody małżeńskiej, Łódź 2004, s. 15-16; Por. P.M. Gajda, *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, wyd. 4 popr., Tarnów 2005, s. 21-22: „Modestinus, wybitny prawnik rzymski z III w. po Chr. Określił małżeństwo jako związek mężczyzny i kobiety, będący zespoleniem na całe życie, powodujący współudział w prawach boskich i ludzkich. Według *Institucji* cesarza Justyniana (VI w.) małżeństwo jest związkiem mężczyzny i kobiety obejmującym niepodzielną wspólnotę życia. Z tych określeń wynika, że małżeństwo u Rzymian było pojmowane jako trwały związek jednego mężczyzny z jedną kobietą, zobowiązujący do pełnej wspólnoty życia i powodujący określone skutki prawne. Przyczyną sprawczą małżeństwa była zgoda małżeńska. Takie określenie małżeństwa upowszechniło się w średniowiecznej nauce prawa kanonicznego”.

⁹⁰ K. Kolaczyk, *Prawo rzymskie*, wyd. 5, Warszawa 2000, s. 223.

gólna wartość oraz ranga wynikała z woli Chrystusa⁹¹. Do podstawowych celów zaliczano wówczas zrodzenie i wychowanie potomstwa oraz wzajemną pomoc małżonków, a także okiełznanie oraz zapobieżenie negatywnym skutkom popędu płciowego⁹².

Personalistyczne interpretacje i definicje małżeństwa mogły pojawić się po Soborze Watykańskim II⁹³. Konstytucja soborowa *Gaudium et spes* wskazywała na personalistyczny charakter małżeństwa, określając je mianem „przymierza” oraz „wspólnoty”. Koncepcja małżeństwa zawarta w tym dokumencie podkreśla, że małżeństwo stanowi – poza jego formalnymi elementami – rzeczywistość, na której nawiązuje się między małżonkami głęboka interpersonalna więź. Dla powstania tej więzi istotne jest autentyczne przeżycie miłości oraz wzajemnego oddania partnerowi, którego się całkowicie przyjmuje⁹⁴.

Istotne znaczenie miały także inne dokumenty soborowe, wymienić należy m.in. *Konstytucję duszpasterską o Kościele w świecie współczesnym* (n. 47–52), *Deklarację o wolności religijnej* (n. 5)⁹⁵ oraz wypowiedzi papieży: Pawła VI – encyklikę *Humanae vitae*, a zwłaszcza papieża Jana Pawła II – adhortację apostolską – *Familiaris consortio*⁹⁶, encyklikę – *Evangelium vitae*⁹⁷, *Kartę Praw Rodziny*⁹⁸, *List do Rodzin*⁹⁹ i *Katechizm Kościoła Katolickiego*¹⁰⁰, nato-

⁹¹ KPK 1917, kan. 1012 § 1; Por. P.M. Gajda, *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, s. 21–22.

⁹² KPK 1917, kan. 1013 § 1.

⁹³ P.M. Gajda, *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, s. 21–22; Por. W. Żurowski, *Kanoniczne prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, Katowice 1987, s. 34–35.

⁹⁴ P.M. Gajda, *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, s. 24–25.

⁹⁵ Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1968.

⁹⁶ Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Familiaris consortio. O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*, Wrocław 2000.

⁹⁷ Jan Paweł II, *Encyklika Evangelium vitae. O wartości i nienaruszalności życia ludzkiego*, Częstochowa 1995.

⁹⁸ Jan Paweł II, *Karta Praw Rodziny*, Rzym 1983.

⁹⁹ Jan Paweł II, *List do rodzin*, Rzym 1994.

¹⁰⁰ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań – Pallottinum 1994.

miast ważne regulacje prawne dla Kościołów wschodnich zostały zdefiniowane w *Kodeksie Kanonów Kościołów Wschodnich* (kan. 776-866)¹⁰¹.

Małżeństwo urzeczywistnia się i realizuje w *rodzicielstwie*. Aby uwypatnić to ukierunkowanie podczas obrzędów ślubnych, stawia się nowożeńcom pytania: *czy jesteście gotowi przyjąć i po katolicku wychować potomstwo, którym Bóg was obdarzy?* Pytanie to pozostaje w ścisłym związku ze ślubowaniem miłości, wierności i uczciwości małżeńskiej oraz dożgonności związku małżeńskiego.

Każda osoba ludzka od chwili poczęcia istnieje na obraz i podobieństwo Boże. Z uwagi na powyższe zabójstwo dzieci poczętych jest moralnie niedopuszczalnym sposobem ograniczania liczby potomstwa w rodzinie. Niszczenie poczętego życia bezcześci godność ludzką małżonków, zabójstwo *cywilizacja śmierci* jest zaprzeczeniem rodzicielstwa.

Pogłębiając teologię małżeństwa i rodziny zawarł papież Jan Paweł II w Adhortacji apostołskiej *Familiaris consortio*. Małżonkowie i dzieci prowadzą życie rodzinne nie tylko dla siebie, lecz dla Tego, *który za nas umarł i zmartwychwstał*, czyli dla Jezusa, utożsamianego z drugim człowiekiem, szczególnie chorym, biednym i samotnym.

W łączności z Chrystusem można mężnie przeżywać: *wdowieństwo* jako duchowe przedłużenie życia małżeńskiego, *separację* w aspekcie wierności Ewangelii, *życie samotne* nie jako ucieczkę przed trudami życia rodzinnego, ale jako świadectwo oddania życia dla ideałów Królestwa Bożego.

W Kościele katolickim od początku, idąc za przykładem Jezusa, ceniono dziewictwo i celibat dla Królestwa Bożego. Uważa się, że nie tylko nie *stoją one w sprzeczności z godnością małżeństwa, ale ją*

¹⁰¹*Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984; *Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich*, Lublin 2002.

zakładają i potwierdzają. Małżeństwo i dziewictwo to dwa różne sposoby wyrażania i przeżywania jedynej tajemnicy *przymierza Boga ze swym ludem*¹⁰².

2. Jezus o małżeństwie, jako związku nierozzerwalnym

Nowy Testament instytucję małżeństwa i rodziny traktuje szerzej, niż księgi *Starego Testamentu*. Na kartach nowotestamentalnych próżno jednak szukać pełnej definicji małżeństwa w sensie prawnym.

Pragnąc nakreślić przynajmniej główne ramy obrazu małżeństwa i rodziny należy zachować porządek chronologiczny. Ze względu na znaczenie wypowiedzi, logicznie jest rozpocząć od *logionów* Jezusa, (*ipsisima verba* = własne słowa), by przejść do poglądów pierwotnego Kościoła.

Odniesione do kwestii małżeństwa i rodziny zawierają Ewangelie synoptyczne. Najważniejsze *logiony* Jezusa cytują: Marek, Mateusz i Łukasz, eksponując idee monogamii i nierozzerwalności. *Przystąpili do Niego faryzeusze chcąc Go wystawić na próbę, pytali Go, czy wolno mężowi oddalić żonę. Odpowiadając zapytał ich: Co wam nakazał Mojżesz? Oni rzekli: Mojżesz pozwolił napisać list rozwodowy i oddalić. Wówczas Jezus rzekł do nich: „Przez wzgląd na ztwardziałość serc waszych napisał wam to przykazanie. Lecz na początku stworzenia Bóg stworzył ich jako mężczyznę i kobietę; dlatego opuści człowiek ojca i matkę i złączy się ze swoją żoną, i będą oboje jednym ciałem. A tak już nie są dwoje, lecz jedno ciało. Co więc Bóg złączył, tego człowiek niech nie rozdziela. Kto oddala żonę swoją, a bierze inną popełnia cudzołóstwo względem niej. I jeżeli żona opuści swego męża, a wyjdzie za innego, popełnia cudzołóstwo (Mk 10, 1-12); A ja wam powiadam: Każdy, kto oddala swoją żonę i*

¹⁰² Jan Paweł II, *Adhortacja Apostolska Familiaris consortio*, n. 16, n. 37.

wypadkiem nierządu ☒ narażają na cudzołóstwo; a kto by oddaloną wziął za żonę, dopuszcza się cudzołóstwa (Mt 5, 31). Każdy, kto oddala swoją żonę, a bierze inną popełnia cudzołóstwo; i kto oddaloną przez męża bierze za żonę, popełnia cudzołóstwo (Łk 16, 18)¹⁰³.

Problem nierozzerwalności małżeństwa, jako sakramentu ważnego, szczególnie mocno akcentuje cała tradycja nowotestamentowa. Małżeństwo, jest bowiem postrzegane zawsze jako rzeczywistość istniejąca w dwóch porządkach – boskim i ludzkim, służąca zarówno doczesności, jak i życiu wiecznemu ochrzczonych¹⁰⁴. Za podstawowe źródło doktryny o sakramentalnym charakterze małżeństwa uznaje się Objawienie oraz tradycję patrystyczną. Szczególne miejsce zajmuje tu *List św. Pawła do Efezjan*¹⁰⁵, w którym, jak podkreśla się we współczesnych interpretacjach kanonicznych, uwydatniona została świętość małżeństwa chrześcijańskiego, będącego zawsze znakiem łaski Bożej oraz sakramentem stanowiącym ze swej istoty nieustanne źródło łaski¹⁰⁶.

¹⁰³ Dokładną analizę wypowiedzi Jezusa i epistolografii Pawła, dotyczącą jedności i nierozzerwalności małżeństwa nowotestamentalnego przeprowadza: H. Langkammer, *Małżeństwo w Nowym Testamencie*, „Zeszyty Naukowe KUL”, Lublin 1980, nr 2, s. 33; Tenże, *Ewangelia według św. Marka*, Poznań 1977; P. Hoffmann, *Słowa Jezusa o rozwodzie i ich interpretacja w przekazie nowotestamentalnym*, „Communio” 1970, nr 1-5, s. 333; Por. H. Baltensweiler, *Die Ehe im Neuen Testament*, Zürich 1967; Por. R. Bultmann, *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Tübingen 1957.

¹⁰⁴ KKK 1617.

¹⁰⁵ Ef 5, 22 -33; Por. G. Dzierżon, *Sakramentalność małżeństwa ochrzczonych*, „Ius Matrimoniale” 4(1999), s. 107.

¹⁰⁶ G. Dzierżon, *Sakramentalność małżeństwa ochrzczonych*, s. 107; Por. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne*.

3. „Nowość” nauczania *Nowego Testamentu* w odniesieniu do problemu małżeństwa i rodziny

Przekaz *Nowego Testamentu*, w zestawieniu ze *Starym* wykazuje dość istotne różnice, przede wszystkim w odniesieniu do problemu trwałości małżeństwa, wzajemnych relacji mąż – żona czy prokreacji. Jednakże z powyższego zastrzeżenia nie wynika jednoznacznie, że teologia małżeństwa i rodziny potwierdza idealną ciągłość myśli biblijnej, bez kontrastów, załamania oraz możliwości przemian typu ewolucyjnego.

Według powszechnej opinii teologów, w całej *Biblii*, zarówno *Starego*, jak i *Nowego Testamentu* obowiązuje ta sama zasada: *co Bóg złączył, tego niech człowiek nie rozdziela*. Prawo to potwierdził swoim autorytetem sam Jezus, podnosząc małżeństwo do godności sakramentu.

Rodzina, w ujęciu *Biblii*, jest owocem stworzonej przez Boga natury człowieka. Bóg mianowicie stworzył *mężczyznę i kobietę* (Rdz 1, 27) na swój obraz i zlecił im misję pomnażania rodzaju ludzkiego (Rdz 1, 28).

Człowiek, jako mężczyzna i kobieta został powołany do prowadzenia wspólnego życia. Naturalnym owocem tej wspólnoty jest dziecko, którego nic i nikt nie może zastąpić (1 Sm 1, 1–20). Z chwilą przyjścia na świat dziecka, zaczyna funkcjonować rodzina¹⁰⁷.

Jednożeństwo było faktem tak oczywistym, że Kościół pierwotny nie sformułował w tej sprawie odrębnego przykazania, czy przepisu (1 Kor 7, 2). Zasada jednożeństwa wypływa z podstawowej nauki Jezusa. Z tego względu Kościół pierwszych wieków głosi nierozdzielalność małżeńską do końca życia obu stron (1 Kor 7, 12) połączoną

¹⁰⁷ B.G. Boschi, *Problemi della famiglia nella Bibbia*, „Sacra Doctrina”, 1975, nr 20, s. 395; Por. K. Rahner, *Die Ehe als Sakrament*, *Schriften*, t. 8, s. 519-540; Por. W. Kasper, *Zur Theologie der Christen Ehe*, Mainz 1977.

z pełną, dozonną wiernością (Hbr 13, 4). Zdrada małżeńska lub zerwanie związku stanowiło nie tylko kwestię prawną (Rz 7, 3), lecz wołało o pomstę do nieba (I Tes 4, 6), zaś stronę winną wykluczało z królestwa Bożego (I Kor 6,9)¹⁰⁸.

Niewątpliwie, istniejąca w *Starym Testamencie* praktyka rozwodów stanowi jedynie przejściowy wyjątek od ustanowionego przez Boga prawa nierozzerwalności małżeństwa. Nowatorstwem nauki o małżeństwie i rodzinie w *Nowym Testamencie* jest uznanie mężczyzny winnym oddalenia żony. W *Starym Testamencie* do zerwania związku małżeńskiego wystarczyło, by mężczyzna przekazać list rozwodowy kobiecie.

Pozostałe różnice, wynikające z ewolucji pomiędzy obrazem staro- i nowotestamentalnej rodziny dotyczą istotnych celów małżeństwa. W *Starym Testamencie* celem była przede wszystkim prokreacja, natomiast w *Nowym* na plan pierwszy wysuwa się zdecydowanie wzajemna miłość i wierność małżonków.

Jeszcze wyraźniejszy kontrast między *Testamentami* stanowi mocno wyakcentowane, zarówno przez Jezusa, jak i Apostoła Pawła (co znawcy tradycji Orientu nazywają *egalitaryzmem*), równouprawnienie obojga małżonków. Jest to stanowisko szczególnie rewolucyjne w etyce nowotestamentalnej.

Równouprawnienie obojga małżonków pociągało za sobą daleko idące następstwa w samej strukturze rodziny społeczeństw Bliskiego Wschodu. Struktura patriarchalna, typowa dla rodziny starotestamentalnej (także islamskiej) w *Nowym Testamencie* nie ma już swoich odpowiedników w postawie i funkcjach małżonków¹⁰⁹.

Mimo odległości czasowej i przestrzennej, dzielącej od czasu i miejsca, w których redagowano poszczególne księgi biblijne, naj-

¹⁰⁸ H. Langkammer, *Małżeństwo w Nowym Testamencie*, „Zeszyty Naukowe” KUL, s. 39.

¹⁰⁹ H.J. Klanek, *Gemeinde zwischen Haus und Stadt. Kirche bei Paulus*, Freiburg 1992, s. 45.

bardziej wiążącą do dziś jest perykopa Pawła Apostoła: *Żony, bądźcie poddane mężom, jak przystało w Panu. Mężowie, miłujcie żony i nie bądźcie dla nich przykrymi! Dzieci, bądźcie posłuszne rodzicom we wszystkim, bo to jest miłe w Panu. Ojcowie nie rozdrażniajcie waszych dzieci, aby nie straciły ducha* (Kor 3, 18-20)¹¹⁰.

Doskonale streszczenie nowotestamentalnej nauki o małżeństwie i rodzinie podał Sobór Watykański II:

*Głęboka wspólnota życia i miłości małżeńskiej zawiązuje się przez przymierze małżeńskie, czyli nieodwołalną osobistą zgodę. Małżonkowie wzajemnie się sobie oddają i przyjmują. Sam Bóg jest twórcą małżeństwa, obdarzonego różnymi dobrami i celami... najściślej zespolecie osób i działań, świadczą wzajemną pomoc i posługę... Chrystus Pan szczerze ubłogosławił tę wielokształtną miłość, która powstała z Bożego źródła miłości i została ustanowiona na obraz Jego jedności z Kościołem... jak On umiłował Kościół i wydał zań siebie samego, również małżonkowie przez obopólne oddanie się sobie miłują się wzajemnie w trwałej wierność*¹¹¹.

Małżeństwo i rodzina w Biblii, zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu posiada charakter podwójny: religijny i społeczny.

Ewolucja poglądów na małżeństwo i rodzinę jest widoczna, gdy porównuje się analogiczne teksty Starego i Nowego Testamentu. Ewolucji tej nie wyraża jednak wyłącznie idea trwałości związku małżeńskiego, tj. łatwość uzyskania rozwodu w Starym oraz absolutna nierozzerwalność w Nowym Testamencie.

Sakralność związku małżeńskiego w Starym Testamencie wynika ze ścisłego powiązania genezy i dalszego rozwoju wspólnoty ludzkiej ze stwórczą mocą Boga. W Nowym Testamencie z faktu obecności Jezusa na weselu w Kanie Galilejskiej i z mistyki małżeństwa, uka-

¹¹⁰ K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, s. 5.

¹¹¹ Sobór Watykański II, *Konstytucja Gaudium et spes. O obecności Kościoła w świecie współczesnym*, n. 48; Por. A. Śliwiński, *Idea Ludu Bożego we współczesnej eklezjologii*, Pelplin 1974, s. 30.

zanej w *Listach* Pawła Apostoła, który wspólnotę życia dwojga ludzi porównuje do oblubieńczego związku Jezusa z Kościołem.

Charakter społeczny małżeństwa i rodziny według Biblii wynika z tekstów, które podkreślają, że rodzina jest podstawową komórką społeczną, zarówno Izraela historycznego, jak i wspólnot chrześcijańskich w okresie publicznej działalności Jezusa i w czasach apostołskich¹¹².

Jezus, głosząc Dobrą Nowinę, wielokrotnie ukazywał swoje za troskanie o rodzinę i następujący w niej proces wychowania człowieka (Mk 10, 2; Mt 19; Łk 16, 18). Troska o małżeństwo i rodzinę, jako o nierozzerwalną wspólnotę życia i wychowania uwidacznia się szczególnie, kiedy Mistrz z Nazaretu przypominał pierwotny zamysł Stwórcy (Rdz 2, 24; Mt 19, 4; Mk 10, 6).

Małżonkowie, współpracując z Bogiem, winni kształtować swój związek, mając na uwadze jego pierwotną doskonałość. Takiej bowiem doskonałej wspólnotcie rodzinnej Bóg powierza dar nowego życia, czyniąc tę wspólnotę odpowiedzialną nie tylko za zrodzenie, ale za cały proces wychowania dzieci¹¹³.

4. Sakramentalność związku małżeńskiego

Małżeństwo nowotestamentalne w równym stopniu jest sprawą mężczyzny i kobiety. Prawa i obowiązki małżonków są identyczne i równe. Celem rodziny w *Nowym Testamencie*, podobnie jak w *Starym*, było zrodzenie potomstwa. Wyrazistym przykładem jest małżeństwo Zachariasza i Elżbiety, oczekujące na dziecko do lat starości: *ja jestem już stary, a moja żona jest w podeszłym wieku* (Łk 1,

¹¹² Por. M. Filipiak, *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985, s. 102.

¹¹³ C. Miglietta, *L'Evangelo del Matrimonio*, Milano 1996, s. 82; S.D. Kożul, *Evoluzione della dottrina circa l'essenza del matrimonio dal C.I.C. al Vaticano II*, Vincenza 1980, s. 66.

18). *Tak uczynił mi Pan* ⁂ mówiła [Elżbieta] ⁂ *wówczas, kiedy wej-
rzał łaskawie i zdjął ze mnie hańbę w oczach ludzi* (Łk 1, 25).

Według Nowego Testamentu, więź małżeńska winna być kształtowana, na wzór obrazu miłości Oblubieńca, tj. Chrystusa, do Oblubienicy, czyli Kościoła. *Mężowie niech miłują swoje żony, bo Chrystus również umiłował Kościół i wydał zań samego siebie* (Ef 5, 25).

W nauczaniu Kościoła katolickiego o rodzinie chrześcijańskiej podkreśla się, że jej podstawą jest sakramentalność. Dzięki temu charakterowi związku, małżonkowie uczestniczą w przymierzu Chrystusa z Kościołem. Z tego względu małżeństwo jest nie tylko realizacją miłości dwojga osób, lecz także drogą do świętości, zaś jedność małżeńska symbolizuje miłość Chrystusa do Kościoła. Istotę chrześcijańskiego małżeństwa Paweł Apostoł określił mianem ⁂ *misterium* ⁂ *Wielką Tajemnicą* (Ef 5, 21 -33)¹¹⁴.

Małżeństwo jest znakiem sakramentalnym oraz znakiem umiłowania przez Chrystusa Kościoła, jako Oblubienicy. Wszystkie sakramenty wyrażają łączność ze śmiercią i ze zmartwychwstaniem Pana. Sakrament małżeństwa również zakotwiczony został w miłości Jego krzyża. Gdy małżonkowie realizują miłość Chrystusową, ich małżeństwo staje się eschatyczne, jak dziewictwo, gdyż poprzez miłość Chrystusową, która trwać będzie i w przyszłym eonie, życie małżeńskie w rzeczywistości ziemskiej, coraz bardziej upodabnia się do związku Chrystusa z Kościołem¹¹⁵.

Współcześnie obowiązujący Kodeks Jana Pawła II stwierdza, że *małżeństwo jest przymierzem, przez które mężczyzna i kobieta tworzą ze sobą wspólnotę całego życia, skierowaną ze swej natury ku dobru małżonków oraz zrodzeniu i wychowaniu potomstwa; zostało ono między ochrzczonymi podniesione przez Chrystusa do godności sakramentu (kan. 1055 § 1)*. Biorąc natomiast pod uwagę Kodeks Ka-

¹¹⁴ Sobór Watykański II, *Konstytucja Gaudium et spes*, n. 48.

¹¹⁵ G.N. Vollebreyt, *Die Ehe im Zeugnis der Bibel*, Salzburg 1965.

*nonów Kościołów Wschodnich, należy zauważyć, że podkreśla on osobową więź między małżonkami: mężczyzna i kobieta nieodwołalną zgodą osobową ustanawiają między sobą wspólnotę całego życia, (...) zostało ustanowione przez Stwórcę i rządzi się Jego prawami (kan. 776 § 1)*¹¹⁶. W ten sposób podkreślono, że jednym z celów małżeństwa – obok wspólnoty życia seksualnego – jest wspólnota życia duchowego, oparta na wzajemnej miłości, zespalaająca elementy Boskie i ludzkie¹¹⁷.

5. Mężczyzna i kobieta w rodzinie nowotestamentalnej

1° Rola ojca

Ojciec rodziny powinien troszczyć się o jej materialne utrzymanie. Zasada ta widoczna jest w postawie Józefa, Zachariasza (ojciec Jana Chrzciciela) i ojca syna marnotrawnego.

Wychowanie dzieci zawsze należało do podstawowych funkcji obojga rodziców, jednakże w pierwszej kolejności ciążyło na ojcu, zwłaszcza gdy dotyczyło wychowania synów. Wychowanie w *Nowym Testamencie*, co jasno wynika z przypowieści Jezusa, jest oparte na całkowicie nowych zasadach.

Wskazuje na to postawa ojca syna marnotrawnego: *Młodszy... rzekł do ojca: Ojcze, daj mi część majątku, która na mnie przypadła... Niedługo potem młodszy syn, zabrawszy wszystko, odjechał w dalekie strony i tam roztrwonił swój majątek żyjąc rozrzutnie... wtedy zastanowił się i rzekł: Iluż to najemników mojego ojca ma pod dostatkiem chleba, a ja tu z głodu ginę. Zabiorę się i pójdę do mego ojca... A gdy był jeszcze daleko, ujrzał go jego ojciec i wzruszył się głęboko; wy-*

¹¹⁶Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus – Kodeks Kanonów Wschodnich promulgowany przez Jana Pawła II, Lublin 2002.

¹¹⁷ GS 49; Por. P.M. Gajda, *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, s. 23.

biegł naprzeciw niego, rzucił mu się na szyję i ucałował go... rzekł do swoich sług: Przynieście szybko najlepszą szatę i ubierzcie go; dajcie mu też pierścień na rękę i sandały na nogi! Przyprowadźcie utuczone cielę i zabijcie: będziemy ucztować i bawić się, ponieważ ten syn mój był umarły, a znów ożył; zaginął, a odnalazł się (Łk 15,12).

2° Rola żony i matki

Podstawowym obowiązkiem kobiety-małżonki jest wydanie na świat potomstwa. Każda matka oczekuje, by urodzić pierworodnego syna.

Przykładem matki troszczącej się o przyszłość swoich synów: Jana i Jakuba jest żona Zebedeusza, która w imieniu swych synów zwróciła się do Jezusa: *Powiedz, żeby ci dwaj moi synowie zasiedli w Twoim królestwie jeden po prawej, a drugi po lewej stronie (Mt 20, 21).*

Przypowieść Jezusa o pieczeniu chleba nawiązuje do ważnych zajęć matki w rodzinie. *Królestwo niebieskie podobne jest do zaczynu, który pewna kobieta wzięła i włożyła w trzy miary mąki, aż się wszystko zakwasilo (Mt 13, 33).*

Rodzicom należy się szacunek, wynikający z nakazu Boga, który Jezus wyraźnie przypomniał: *Bóg przecież powiedział: Czcij ojca i matkę oraz: Kto złorzeczy ojcu lub matce, niech śmierć poniesie (Mt 15,4).*

6. Wartość dziecka

Dziecku w rodzinie Jezus wyznaczył bardzo uprzywilejowane miejsce: *I [Jezus] biorąc je [dzieci] w objęcia, kładł na nie ręce i błogosławił je (Mk 10, 16).* Uczniów wiele razy nauczał, aby stali się jak dzieci, gdyż do nich należy przede wszystkim miejsce w nie-

bie. *Dopusćcie dzieci i nie przeszkadzajcie im przyjść do Mnie; do takich bowiem należy królestwo niebieskie* (Mt 19, 14).

Jezus będąc dzieckiem, już w Nazarecie dał przykład posłuszeństwa rodzicom *¶ był im poddany* (Łk 2, 51). Ewangelie notują tylko jeden przypadek pozornego braku subordynacji Jezusa, kiedy samowolnie oddalił się od swoich rodziców, pozostając w świątyni jerozolimskiej. *Synu, czemuś nam to uczynił? Oto ojciec Twój i ja z bólem serca szukaliśmy Ciebie* (Łk 2, 48). Odpowiedział im również pytaniem, powołując się na autorytet Boga. *Czemuście Mnie szukali? Czy nie wiedzieliście, że powinienem być w tym, co należy do mego Ojca?* (Łk 2, 49).

Według Jezusa, niewinne dzieci są przykładem najbardziej właściwego stosunku do królestwa niebieskiego. *Jeśli się nie odmienicie i nie staniecie jak dzieci, nie wejdziecie do królestwa niebieskiego. Kto się więc uniży, jak to dziecko, ten jest największy w królestwie niebieskim. I kto by przyjął jedno takie dziecko w imię moje, Mnie przyjmuje* (Mt 18, 3 -5). *Lecz kto by się stał powodem grzechu dla jednego z tych młodych, którzy wierzą we Mnie, temu byłoby lepiej kamień młyński zawiesić na szyi i utopić go w głębi morza* (Mt 18, 6). *Strzeżcie się, żebyście nie gardzili żadnym z tych małych; albowiem powiadam wam: Aniołowie ich w niebie wpatrują się zawsze w oblicze Ojca mego, który jest w niebie* (Mt 18, 10).

Dla celów dydaktycznych Ewangelia prezentuje postacie niewdzięcznego syna i złych dzieci. Do takich należy syn marnotrawny (Łk 15, 11). Wzorem do naśladowania nie mogą być dzieci bezmyślne *¶ bawiące się na rynku, mówiące do rówieśników: przygrywaliśmy wam, a nie tańczyliście; biadaliśmy, a wyście nie zawadzili*.

W Nowym Testamencie, bardziej niż w Starym, uwidocznione jest rodzinne pojęcie terminu *brat ¶ rodzeństwo*. Gdy [Jezus] przechodził obok Jeziora Galilejskiego, ujrzał dwóch braci: Szymona, zwanego Piotrem, i brata jego, Andrzeja... gdy poszedł stamtąd dalej, ujrzał innych dwóch braci: Jakuba, syna Zebedeusza, i brata jego

Jana (Mt 4, 18 -21) oraz rodzeństwo: Łazarza, Marię i Martę (J 11, 1). Nowy Testament nie odnotował ani jednego występku bratobójstwa, ani jednej krańcowej nienawiści w rodzinie.

7. Rodzina w nowotestamentalnych *tablicach domowych*

Wczesne chrześcijaństwo po złożeniu wyznania wiary i przyjęciu chrztu włączało do społeczności Kościoła zarówno żydów, jak i pogan. Poganie weszli do wspólnoty wraz ze swoimi zwyczajami. Niezbędne stało się więc określenie, jakie wyznaczniki powinien mieć chrześcijański dom, z dziećmi, służbą, a nawet niewolnikami¹¹⁸. W tym kontekście zrozumiałe jest, że nim postawiono tu pewne zasady, oparte na nauce Jezusa, rozpoczęto od sprostowania błędnych poglądów na małżeństwo.

W wielu miejscach na kartach *Nowego Testamentu* można znaleźć na temat małżeństwa i rodziny wiele okolicznościowych, często analogicznych wypowiedzi. Do takich tekstów należą tzw. „tablice domowe”.

Pouczenia w nich zawarte odnoszą się do „chrześcijańskich rodzin”. Autorzy natchnieni wykazują w nich wyjątkową troskę o po-

¹¹⁸ Pod wpływem prądów filozoficzno-religijnych wkrały się w życie pierwotnych gmin niezdrowe poglądy na małżeństwo. Wystarczy tu wspomnieć o dwóch krańcowych, tj. o libertynizmie i o enkratyzmie. Libertyniści patrzyli na stosunek płciowy jak na biologiczną funkcję, tak potrzebną do życia jak jedzenie i picie (1 Kor 6, 12 -20; Dz Ap 2, 6; 2, Dz Ap 14 -15). Enkratyści wszystko, co związane było z materią, a więc również i dziedzinę życia płciowego, uważali za godne pogardy (1 Tm 4, 1 -3). W pierwotnych gminach zwalczano te i inne niezdrowe objawy, łącznie z wszystkimi ekscesami w dziedzinie seksualnej, gdyż sprzeciwiały się świętości żądanej od chrześcijan przez Boga (Rdz 13, 13; 1 Kor 5, 6; Gal 5, 19; Kor 3, 5; Ef 5, 3; 1 Tes 4, 3). Małżeństwo chroni przed niemoralnym życiem płciowym (1 Tes 4, 4; 1 Kor 7, 2), nie jest jednak tylko środkiem pomocniczym. Ze względu na to, że jest instytucją Bożą, człowiek może i powinien z niej skorzystać z wdzięcznością dla Boga. Ci, którzy małżeństwo odrzucali, napiętnowani zostali, jako heretycy (1 Tym 4, 3 -5).

ziom wiary nowo nawróconych na chrześcijaństwo. Znaczenie rodziny potwierdzają obszerne fragmenty listów Pawłowych, w których koncentruje się on na sprawach wychowania i wzajemnych relacji między rodzicami a dziećmi¹¹⁹.

Akceptując strukturę społeczną rodziny tamtych czasów akcentują te elementy, które związane są z nowością Ewangelii, a które nadają relacjom wewnątrzrodzinnym nie tylko inną motywację postępowania, ale często, w miarę pogłębiania się wiary zmieniają te wzajemne odniesienia, a nawet postawy religijne poszczególnych członków rodzin¹²⁰.

Wspólnoty domowe – „domowe Kościoły” – były niezwykle ważnym elementem również dla pierwszych gmin chrześcijańskich. W pierwszym etapie tworzenia Kościoła, chrześcijanie gromadzili się właśnie w domach, które z czasem stawały się miejscem wspólnej modlitwy¹²¹.

Rodzina chrześcijańska jawi się jako społeczność inspirowana przede wszystkim wartościami ewangelicznymi: *sam Chrystus staje się dla każdego stanu w rodzinie wzorem życia i postępowania*.

Dzięki przyjęciu Ewangelii zmienia się właściwa hierarchia wartości, tak w życiu całej rodziny, jak w życiu poszczególnych jednostek.

Egzystencja rodziny opiera się na prawie naturalnym i na objawionym Prawie Bożym, wyrażonym najpełniej w dziele zbawczym i osobie Jezusa Chrystusa. Rodzina stanowi społeczność rządzoną przez prawo miłości, we wszystkich wzajemnych relacjach.

Prawo to sprawia, że mąż, choć nadal zajmuje miejsce *głowy* w rodzinie, swą relację do *żony buduje w oparciu o model relacji*

¹¹⁹ W. Barclay, *List do Efezjan*, Warszawa 1980, s. 146.

¹²⁰ A.R. Sikora, *Rodzina w nowotestamentowych „tablicach domowych”*, [w:] *Biblia o rodzinie*, (red.) G. Witaszek, Lublin 1997, s. 47-67.

¹²¹ P. Łabuda, *Dom jako chrześcijańska wspólnota wychowania*, [w:] (red.) R. Bachuta, *Rodzina w trosce o życie – Kościół w trosce o rodzinę*, Katowice 2010, s. 15.

Chrystus ☐ *Kościół*. Żony, szanując przodującą rolę męża w rodzinie, nie podlegają mu na instrumentalnej i automatycznej uległości, ale świadome swej równości na płaszczyźnie religijnej, z godnością wypełniają właściwe sobie funkcje. Z nich najszczytniejszą jest powołanie do macierzyństwa. Ich najgłębszym motywem postępowania jest świadomość realizacji misji, „która podoba się Bogu”. Znamiennym jest, że rodzina chrześcijańska zawsze stanowiła wspólnotę ukierunkowaną na Chrystusa. Stąd też we wszystkich pouczeniach tak częste odniesienia do liturgii i zbawienia w królestwie Bożym. Przestrzeganie zaś zasad i norm moralno-społecznych sprawiło, że rodzina chrześcijańska stawiała się Domem Boga¹²².

Oboje małżonkowie biorą udział we wspólnych zebraniach liturgicznych. Kobiety nie szukają próżnej chwały, ubierając się w wyszukane stroje¹²³, kosztowną biżuterię i modne fryzury, ale przede wszystkim troszczą się o właściwe kształtowanie swego wnętrza. W swych prywatnych modlitwach małżonkowie mają zwracać uwagę na to, by ewentualne właśnie między nimi nie stały się przeszkodą w wysłuchaniu prośb przez Boga.

Wszyscy tworzący rodzinę powinni postępować w sposób zgodny z własnym powołaniem. *Dzieci mają być im posłuszne*, co jest wyrazem wdzięczności za życie i wychowanie. Ojciec, który dba o wychowanie dzieci, ma dokładać starań, aby nie doprowadzać do rozdrażnień lub by nie wymierzać kary w sposób bezduszny. *Starsi mężczyźni i kobiety*, powinny odznaczać się roztropnością, życiem bez skandali oraz życzliwością w dzieleniu się swym życiowym doświadczeniem. *Młodzieńcy* mają strzec się zbyt daleko posuniętego radykalizmu, starając się o równowagę wewnętrzną i umiar w postępowaniu. *Niewolnicy* z całą lojalnością winni służyć swym panom, niezależnie czy ci są jeszcze poganami, czy chrześcijanami, równo-

¹²² H. Baltensweiler, *Die Ehe im Neuen Testament*, Zürich 1967, s. 25.

¹²³ Tamże, s. 250.

częśnie pamiętając, że w ten sposób służą samemu Bogu i czerpią siły z przykładu życia Jezusa.

8. Nauczanie Pawła Apostoła o nierozzerwalności związku małżeńskiego

Autorem najbardziej rozbudowanej nauki o małżeństwie i rodzinie jest św. Paweł. Najwięcej szczegółowych wskazań dla tych, którzy uwierzyli w Jezusa zawarł on w *Pierwszym Liście do Koryntian*. Szczególnie mocno uwydatnia w nim równość obojga małżonków, czyli równouprawnienie monogamiczne, oznaczające, iż zarówno mężczyźnie, jak i kobiecie, wolno zawrzeć małżeństwo tylko z jedną osobą.

Stanowisko św. Pawła o nierozzerwalności związku małżeńskiego jest identyczne z nauką Jezusa¹²⁴. *Tym zaś, którzy trwają w związkach małżeńskich, nakazuję nie ja, lecz Pan: Żona niech nie odchodzi od swego męża!... Mąż również niech nie oddala żony* (I Kor 7, 10).

Takie samo prawo ma mąż do ciała żony, jak żona do ciała męża. Decyzja czasowej abstynencji od kontaktów cielesnych winna być uzgodniona obustronnie¹²⁵.

Pozamałżeńskie kontakty cielesne za życia małżonka nazywa cudzołóstwem: *Dlatego to uchodzić będzie za cudzołożną, jeśli za życia swego męża współżyje z innymi mężczyzną* (Rzym 7, 3).

List do Efezjan zawiera głównie naukę o Kościele, opartą na doktrynie Pawłowej, która określa Kościół, jako ciało Chrystusa oraz wzbogaca tę myśl o nowy element – Chrystus jest Głową Ciała eklezyjalnego. Dla Chrystusa Kościół jest Jego Oblubienicą.

¹²⁴ Tamże, s. 188.

¹²⁵ F. Böckle, *Ehe und Ehescheidung*, [w:] *Handbuch der christl. Ethik*, A. Hertz, t. 2, Freiburg 1978, s. 117; Por. A. Ziegler (i inni), *Sexualität und Ehe*, Zürich 1981.

Z tego porównania autor *Listu do Efezjan* wyprowadza teologiczną interpretację małżeństwa. Podobnie jak Chrystus jest Głową i Oblubieńcem Kościoła, tak mąż jest głową i Oblubieńcem swojej małżonki. W ten sposób małżeństwo odzwierciedla związek Chrystusa z Kościołem, przejawiany w służebnej, płynącej z miłości postawie męża w stosunku do swojej żony. Postawa ta jest obrazem całkowitego oddania się Chrystusa swojemu Kościołowi. Rola żony, polegająca na zaufaniu i oddaniu się mężowi, wyraża stosunek Kościoła do Chrystusa. Paweł obopólną więź pomiędzy Chrystusem a Kościołem opisuje następująco: *tajemnica to wielka, mówię w odniesieniu do Chrystusa i Kościoła* (Ef 5, 1-32).

1° Separacja

W perykopie św. Pawła, dotyczącej nierozzerwalności małżeństwa pewien problem stanowią słowa: *Gdyby zaś odeszła, niech pozostanie samotną albo niech się pojedna ze swym mężem* (1 Kor 7, 11).

Oparta głównie na tym tekście i stosowana, także aktualnie, praktyka separacji – jakkolwiek interpretowałoby się tekst św. Pawła – nie upoważnia żadną miarą do zawarcia nowego związku małżeńskiego. Stan rozłączenia, z natury swojej powinien mieć charakter przejściowy. Oboje zaś małżonkowie przez cały okres separacji winni dążyć do pojednania.

2° Przywilej Pawłowy

Na korzyść wiary (*in favorem fidei*) na mocy przywileju św. Pawła, może być rozwiązane małżeństwo osób nieochrzczonych, jeśli jedna ze stron przyjęła chrzest, a małżonek nieochrzczony odchodzi od małżonka ochrzczonego¹²⁶.

¹²⁶ T. Pawluk, *Prawo kanoniczne*, t. 3, s. 254.

Zdaniem większości egzegetów ² przywilej Pawłowy znajduje poparcie w urzędowym nauczaniu Kościoła katolickiego, a dotyczy szczegółowej sytuacji pewnej kategorii małżonków. *Pozostałym zaś mówię ja, nie Pan: Jeśli któryś z braci ma żonę niewierzącą i ta chce razem z nim mieszkać, niech jej nie oddała. Podobnie jeśli jakaś żona ma niewierzącego męża i ten chce razem z nią mieszkać, niech się z nim nie rozstaje. Uświęca się bowiem mąż niewierzący dzięki swej żonie, podobnie jak świętość osiągnie niewierząca żona przez „brata”. W przeciwnym wypadku dzieci wasze byłyby nieczyste, teraz zaś są święte. Lecz jeśliby strona niewierząca chciała odejść, niech odejdzie. Nie jest skrepowany ani „brat” ani „siostra” w tym wypadku. Albowiem do życia w pokoju powołał nas Bóg (1 Kor 7, 12).*

Powyższe słowa św. Pawła wytyczyły praktykę Kościoła w tej materii. Do najwyższej władzy kościelnej należy interpretacja oraz określenie warunków, jakie winny być zachowane w przypadku rozwiązania małżeństwa mocą tego przywileju.

3° Wdowy

Kobietom owdowiałym, zarówno w *Starym Testamencie*, jaki w nauczaniu Jezusa, przyjętym następnie przez islam, należy się szczególna troska i obowiązek niesienia pomocy.

Ewangelie uwidoczniły postacie wdów, których życie uznać należy za uosobienie chrześcijańskich ideałów moralnych. Pierwsza, to prorokini Anna, druga ³ to wdowa ofiarująca grosz do świątynnej skarbony.

O pierwszej pisze Łukasz: *Nie rozstawiała się ze świątynią, służąc Bogu w postach i modlitwach dniem i nocą. Przyszedszy w tej właśnie chwili, sławiła Boga i mówiła o Nim wszystkim, którzy oczekiwali wyzwolenia Jerozolimy (Łk 2, 37-38).* W postawie drugiej Jezus pochwalił wrażliwość na potrzeby drugiego człowieka: *Prawdziwie powiadam wam: Ta uboga wdowa wrzuciła więcej niż wszyscy*

inni. Wszyscy bowiem wrzucali na ofiarę z tego, co im zbywało; ta zaś z niedostatku swego wrzuciła wszystko, co miała na utrzymanie (Łk 21, 3-4).

Zgodnie ze wskazaniem św. Pawła, wdowy korzystały na starość z życzliwości własnych dzieci, mieszkając z nimi pod wspólnym dachem.

4° Rezygnacja z małżeństwa

Możliwość rezygnacji z małżeństwa zakłada Ewangelia Mateusza, Ewangelista przytacza tu słowa Jezusa o trzech kategoriach ludzi (głównie mężczyzn), którzy *nie wchodzą* w związek małżeński (Mt 19, 12).

Tekst nawiązuje oczywiście do mentalności żydowskiej, która zawsze kojarzyła małżeństwo ze zrodzeniem potomstwa. W tym przypadku chodzi o dobrowolną rezygnację ze związku małżeńskiego, przy pełnych sprawnościach fizycznych w tym względzie.

Z poprzedniego fragmentu Ewangelii Mateusza wynika, że Jezus nie kwestionował ani celowości, ani świętości małżeństwa (Mt 19, 1). Trzeba jednak pamiętać o hierarchii wartości wyraźnie zaznaczonej w nauczaniu Jezusa. Wartość nadprzyrodzona jest wyższa od stanu małżeńskiego. Wartością wyższą jest królestwo Boże. Słowa o bezżenności są zatem skierowane w kontekście gorącej zachęty pójścia za Jezusem.

W przepowiadaniu Jezusa jest to właściwie jedyny wyraźny tekst o dziewictwie. Jednak dziewictwo mogą realizować wyłącznie ci, którzy w słowach Jezusa dostrzegają ich głębsze znaczenie – wyłączone poświęcenie się dla idei królestwa Bożego¹²⁷.

5° Problem powtórnego małżeństwa

¹²⁷ H. Langkammer, *Małżeństwo w Nowym Testamencie*, s. 33-43.

Nowy Testament nie żąda ślubowania celibatu, ale jedynie go zaleca, natomiast wydaje się, że w wartościowaniu stanu małżeńskiego jest bardziej powściągliwy niż *Stary Testament*.

Z racji obowiązku naśladowania Chrystusa, ponad stan małżeński stawia się stan wolny, widząc w małżeństwie formę życia „przemijającą”. Sam św. Paweł jest dziewiczy, a innym radzi obrać taki sam stan $\square$ z powodu *Pana* (1 Kor 7, 8).

Natomiast ci, którzy owdowieli $\square$ zarówno mężczyźni, jak i kobiety $\square$ mają te same prawa $\square$ obojgu wolno wstąpić w ponowny związek małżeński. Apostoł wolałby jednak, żeby wierzący w Jezusa, poprzestawali na jednym małżeństwie. *Tym zaś, którzy nie wstąpili w związki małżeńskie, oraz tym, którzy już owdowieli, mówię: dobrze będzie, jeśli pozostaną tak jak ja. Lecz jeśli nie potrafili zapamiętać nad sobą, niech wstępują w związki małżeńskie!* (1 Kor 7, 8).

Młodym wdowom zaleca powtórne zamążpójście (1 Tm 5, 11). Od zwierzchników gmin chrześcijańskich żąda, aby po raz drugi nie żenili się (1 Tm 3, 2), to samo odnosi się do diakonów (1 Tm 3,12) i wdów, które poświęciły się na służbę Kościoła (1 Tm 5,9).

9. Czynny udział małżonków w życiu Kościoła

We wczesnym Kościele małżeństwa angażowały się w pracę misyjną. Pryscylla i Akwila wskazali Apollosowi drogę do wiary (Dz 18, 26)¹²⁸. Św. Paweł nazywa małżonków swoimi *współpracownikami* (Rz 16, 3). Zakłada się, że żony apostołów brały czynny udział w akcjach misyjnych (1 Kor 9, 5).

Mimo że św. Paweł żądał, powołując się na zwyczaj panujący w Kościele, by kobiety milczały na zebraniach (1 Kor 14, 33), to jed-

¹²⁸ Benedykt XVI, *Małżonkowie Pryscylla i Akwila*, L'Osservatore Romano, wyd. polskie, 2007, nr 293.

nak poza zgromadzeniem liturgicznym najprawdopodobniej głosiły Słowo Boże (Tm 2, 4). Zachęca więc do wzorowego życia, by mężowie, zbudowani przykładem *☐ przez postępowanie niewiast*, znaleźli drogę do Chrystusa. Oboje małżonkowie winni dawać dobry przykład, praca misyjna zaś domaga się od nich samozaparcia (Dz 24, 25; Ga 5, 23).

10. Rodzina, jako środowisko wychowawcze

Kościół pierwszych wieków, choć mniej szczegółowo, niż *Stary Testament*, zwracał uwagę na problem wychowania dzieci¹²⁹. Cechą charakterystyczną wychowania według Ewangelii jest to, że ma być realizowane w Chrystusie (*in Christo*). Paweł Apostoł zachęca rodziców, aby wychowywali dzieci, stosując karcenie i upominanie, *pochodzące od Pana Jezusa Chrystusa* (Ef 6, 4). *Nie piszę tego, żeby was zawstydzić, lecz aby was napomnieć ☐ jako moje najdroższe dzieci. Choćbyście mieli bowiem dziesiątki tysięcy wychowawców w Chrystusie, nie macie wielu ojców; ja to właśnie przez Ewangelię zrodziłem was w Chrystusie Jezusie. Proszę was przeto, bądźcie naśladowcami moimi! Dlatego to posłałem do was Tymoteusza, który jest moim synem umiłowanym i wiernym w Panu, aby wam przypomniiał drogi moje w Chrystusie i to, czego nauczam wszędzie, w każdym Kościele* (1 Kor 4, 14).

Apostoł Narodów zwraca uwagę na dziedzictwo wiary w aspekcie macierzyństwa. Zbawiona zostanie (kobieta), przez rodzenie dzieci, jeśli wytrwa w wierze i uświęceniu.

Autor *Listu do Hebrajczyków* pisze *☐ wszelkie karcenie na razie nie wydaje się radosne, ale smutne, potem jednak przynosi tym, którzy go doświadczyli błogi plon sprawiedliwości* (Hbr 12, 11).

¹²⁹ Por. R. Rubinkiewicz, *Rodzina jako środowisko wychowawcze*, [w:] *Biblia o rodzinie*, s. 44.

Apostoł upomina także wszystkich członków rodziny i dzieci, niewolników i służących (Ef 6, 1; Kor 3, 20).

Osobowym wzorem wychowawczym jest sam Jezus Chrystus. On także wprowadzał stopniowo uczniów w tajemnicę swojej Osoby (Mt 16, 16), coraz pełniej objawiając się w słowach i czynach. Nie zatrzymywał się wyłącznie na udzielaniu teoretycznych pouczeń. Jako doskonały Nauczyciel prowadził życie publiczne ze swoimi uczniami w ubóstwie (Mt 8, 20) i w wierności podjętej misji.

Zadanie wychowania wypływa z najbardziej pierwotnego powołania małżonków do uczestnictwa w stwórczym dziele Boga. Rodząc w miłości i dla miłości nową osobę, która sama w sobie jest powołana do wzrostu i rozwoju, rodzice tym samym podejmują zadanie umożliwienia jej życia w pełni ludzkiego. Ponieważ dali życie swoim dzieciom, w najwyższym stopniu są zobowiązani do ich wychowania, dlatego muszą być uznani za pierwszych i głównych wychowawców.

11. Miejsce rodziny w życiu społecznym

Rodzina, jako naturalna społeczność, w której mężczyzna i kobieta są wezwani do czynienia daru z siebie w miłości i do przekazywania życia, stanowi podstawową instytucję życia społecznego. W jej środowisku dzieci odkrywają wartości moralne, zaczynają czcić Boga i uczą się właściwego używania wolności.

Życie mężczyzn i kobiet w związkach rodzinnych, autorytet społeczny rodzin, stabilność i trwałość są gwarancją wzrostu bezpieczeństwa i solidarności w społeczeństwie. W konsekwencji rodzi to szczególną odpowiedzialność państwa za politykę prorodzinną. Za swój pierwszy obowiązek władze cywilne powinny uważać: otaczanie szacunkiem, zapewnienie ochrony, popieranie małżeństwa i rodziny oraz strzeżenie moralności publicznej i umacnianie dobrobytu

ognisk domowych¹³⁰.

Zdaniem Edwarda Jarmocha, wiodącym modelem współczesnej rodziny miejskiej jest rodzina mała (nuklearna), o zmniejszającej się liczbie członków ze względu na niski przyrost naturalny i wyizolowanie z rodziny wielopokoleniowej. Rodzina odznacza się partnerstwem, bez sztywnego podziału na „role kobiece i męskie”¹³¹.

W rodzinie tej dokonuje się autonomizacja roli kobiety, zarówno przez awans kulturowy, jak i wzrost aktywności pozarodzinnej, m.in. praca zawodowa i działalność społeczna. Kobiety, zwłaszcza z wyższym wykształceniem, często pracę zawodową traktują, jako wartość naczelną lub równorzędną z obowiązkami rodzinnymi.

Do przełomu drugiego dziesięciolecia PRL kobiety podejmowały pracę przede wszystkim z konieczności ekonomicznej, zaś wycofywały się z niej w okresie wzmożonych obowiązków macierzyńskich.

Obecnie coraz częściej obserwuje się zjawisko poszukiwania nowego modelu kobiety-matki, świadomie rezygnującej z pracy zawodowej na rzecz domu (rodziny), bądź korzystanie z wydłużonych urlopów wychowawczych.

W rodzinach rolniczych i robotniczo-chłopskich, dokonała się widoczna transformacja modelu tradycyjnej rodziny chłopskiej, w której dotąd kobieta była przypisana do domu i gospodarstwa. Pozycja kobiety w rodzinie rolniczej wyraźnie wzrasta, wraz ze zwiększeniem się jej autorytetu jako gospodarza i reprezentanta rodziny. Po okresie przemian systemowych większość gospodarstw rolnych jest prowadzona przez oboje małżonków¹³².

¹³⁰ *Powołanie do życia w małżeństwie i rodzinie*, [w:] II Polski Synod Plenarny (1991-1999), Poznań - Pallottinum 2001, s. 29.

¹³¹ E. Jarmoch, *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] E. Jarmoch, J. Jaroń, H. Piłuś, *Człowiek darem i tajemnicą w nauczaniu Jana Pawła II*, Siedlce 1999, s. 192.

¹³² Tamże, s. 193.

12. Rodzina w służbie człowiekowi

Rodzina jest powołana do spełniania zadań w ciągu całego życia swoich członków, od narodzin do śmierci. Zdaniem papieża Jana Pawła II, powinna być prawdziwym sanktuarium życia i miejscem, w którym nowe życie może być w sposób właściwy przyjęte, i chronione. Rodzina odgrywa decydującą i niezastąpioną rolę w kształceniu kultury życia. Każdy chrześcijanin żyjący wiarą, wezwany jest do budowania przyszłości własnej i swego narodu w oparciu o zasady wynikające z Ewangelii¹³³.

Życie ludzkie posiada nienaruszalną wartość i niepowtarzalną godność, szczególnie dlatego, że każdy człowiek jest powołany do uczestniczenia w życiu nadprzyrodzonym. Przede wszystkim małżonkowie są wezwani do przekazywania życia, na podstawie nieustannie odnawianej świadomości sensu rodzicielstwa, pojmowanego, jako doniosłe wydarzenie, ukazujące życie ludzkie jako dar.

Podstawowym zadaniem rodzin jest służba życiu i urzeczywistnianie w ciągu dziejów, pierwotnego błogosławieństwa Stwórcy z *Księgi Rodzaju*, przekazywania poprzez rodzenie, obrazu Bożego, człowieka na człowieka¹³⁴. Rodzicielstwo znajduje swój pierwowzór w ojcostwie Bożym.

W biologię rodzenia wpisana jest genealogia osoby. Jeśli mówimy, że małżonkowie, jako rodzice, w poczęciu i zrodzeniu nowego człowieka, są współpracownikami Boga-Stwórcy, to wskazujemy tu nie tylko na prawa biologii, ale także na to, że w ludzkim rodzicielstwie sam Bóg jest obecny, w sposób szczególny, niż to ma miejsce w każdym innym rodzeniu w świecie widzialnym. Od Boga pochodzi obraz i podobieństwo, które jest właściwe istocie ludzkiej, tak jak przy stworzeniu pierwszych rodziców. Rodzenie jest kontynuacją stworzenia.

¹³³ Jan Paweł II, *List do Rodzin*, Rzym 1994, n. 9.

¹³⁴ Por. *Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska Gaudium et spes*, n. 28, 46.

Miarą cywilizacji, nazywanej cywilizacją życia i miłości, czyli uniwersalną i ponadczasową, obejmującą wszystkie kultury $\square$ jest jej stosunek do życia. Cywilizacja, która odrzuca bezbronnych, zasługuje na miano barbarzyńskiej¹³⁵.

Jan Paweł II, nazywany powszechnie „papieżem rodziny”, wzywał do ochrony życia każdego dziecka, podkreślając konieczność zapewnienia opieki każdej osobie, zwłaszcza chorej, słabej i niepełnosprawnej.

Znaczące miejsce w uchwałach II Polskiego Synodu Plenarnego, odbytego w latach 1991 -1999, zajmuje problematyka małżeństwa i rodziny (n. 37, 38, 43, 52). Biskupi w trosce o rodzinę formułują wskazania dla polskiego Kościoła i postulaty wobec władz cywilnych.

- Synod zwraca uwagę, że przygotowanie człowieka do odpowiedzialnej realizacji powołania małżeńskiego i rodzinnego winno wiązać się z jego całościową formacją ludzką i chrześcijańską.
- Rodzice i wychowawcy powinni kształtować w młodych ludziach umiejętność krytycznej oceny treści dotyczących błędnych modeli rodziny.
- Duszpasterze powinni zadbać, aby nowożeńcy dobrze rozumieli sens obrzędu sakramentu małżeństwa, czynnie w nim uczestniczyli, a nade wszystko zdobyli głębokie przekonanie, że łaska sakramentu nie jest chwilowa, lecz będzie przenikać ich związek przez wszystkie dni jego trwania. Znakiem tego rozumienia jest m.in. unikanie podczas uroczystości weselnych, przepychu nadużywania alkoholu i wulgarnych zabaw.
- Szczególną troską opiekuńczo-wychowawczą trzeba objąć dzieci pozbawione opieki rodzicielskiej. Umieszczenie w domu dziecka, dzieci sierocych i porzuconych winno stanowić osta-

¹³⁵ Jan Paweł II, *Homilia w Sanktuarium św. Józefa*, Kalisz 4.06.1997, [w:] *Przemówienia z Pielgrzymki Apostolskiej*, s. 82.

teczną możliwość. Należy propagować ideę adopcji lub przyjmowanie przez rodziny zastępcze i rodzinne domy dziecka¹³⁶.

¹³⁶ *Powołanie do życia w małżeństwie i rodzinie*, [w:] *II Polski Synod Plenarny*, s. 41.

LITERATURA

Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie

Magisterium Kościoła katolickiego o rodzinie

- *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, oprac. J.M. Szymusiak, S. Głowa, Poznań 1964, wyd. z 2007, (red.) I. Bokwa.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Familiaris consortio* – o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym (22.11.1981), Wrocław 2000.
- Jan Paweł II, *Encyklika Evangelium vitae* – o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego, Częstochowa 1995.
- Jan Paweł II, *Karta Praw Rodziny*, przedłożona przez Stolicę Apostolską wszystkim ludziom, instytucjom i władzom zainteresowanym misją rodziny w świecie współczesnym (22.10.1983), Rzym 1983.
- Jan Paweł II, *List do rodzin*, Rzym 1994.
- Jan Paweł II, *O małżeństwie i rodzinie*, Warszawa 1982.
- Jan Paweł II, *Rodzino, co mówisz o sobie*, [w:] *Dokumenty i przemówienia papieskie w Roku Rodziny*, (opr.) A. Świerczek, Kraków 1995.
- *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, n. 1603-1605; 2331-2336.
- *Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich*, Lublin 2002.
- *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984.
- Paweł VI, *Encyklika Humanae vitae* (25.07.1968), Rzym 1968.
- Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1986.
- *II Polski Synod Plenarny*, Poznań 2001.

- *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen gentium*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1986.
- *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1986.
- *Deklaracja o wolności religijnej Dignitatis humanae*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1986.

Prace zwarte i artykuły

- Abad Ibáñez J., *La celebracion del misterio cristiano*, Pamplona 1995.
- Adamski F. (red.), *Miłość – małżeństwo – rodzina*, Kraków 1988.
- Adamski F. (red.), *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, Kraków 1982.
- Adamski F., *Małżeństwo i rodzina w Polsce powojennej. Główne tendencje przeobrażeń*, [w:] *Jakość życia człowieka wobec cywilizacji technicznej*, (red.) J. Krucina, Wrocław 1977.
- Adamski F., *Małżeństwo i rodzina*, Lublin 1980.
- Adamski F., *Modele małżeństwa i rodziny a kultura masowa*, Warszawa 1970.
- Adamski F., *Rodzina między sacrum a profanum*, Poznań 1989.
- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.
- Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1984.
- Alberon F., *Kocham cię*, Warszawa 1999.
- Ammassari A., *Un profilo biblico del matrimonio*, Roma 1977.
- Anchimiuk J., *Rodzina w świetle nauczania Kościoła prawosławnego*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, (red.) Z.J. Kijas, Kraków 1999.
- Andrzejczak L., *Rodzina Kościołem domowym*, „Ateneum Kapańskie”, 1979, z. 1.

- Ariés P., *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, Gdańsk 1995.
- Bajda J., *Jak czytać i rozumieć rozdział Konstytucji duszpasterkiej „Gaudium et spes” o popieraniu godności małżeństwa i rodziny*, [w:] *Nauki o rodzinie*, (red.) J.A. Kłys, Szczecin 1995.
- Bajda J., *Nauka Soboru Watykańskiego II o małżeństwie i rodzinie*, Warszawa [brw, mps].
- Bajda J., *Powołanie do małżeństwa i rodziny. Próba syntezy teologiczno-moralnej*, [w:] *Teologia małżeństwa i rodziny*, (red.) K. Majdański, t. 1, Warszawa 1980.
- Bajda J., *Rodzina w planie Bożym*, „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny”, 1981, nr 5.
- Bajda J., *Teologia miłości małżeńskiej*, „Ateneum Kapłańskie”, 1975, z. 2.
- Bajda J., *Teologia rodziny w „Familiaris consortio”* [w:] Jan Paweł II, *Familiaris consortio. Tekst i komentarze*, Lublin 1987.
- Balcerzak-Paradowska B. (red.), *Rodzina wielodzietna w Polsce. Teraźniejszość i przyszłość*, Warszawa 1997.
- Baltensweiler H., *Die Ehe im Neuen Testament*, Zürich 1967.
- Baltensweiler H., *Il matrimonio nel Nuovo Testamento*, Brescia 1981.
- Barbieri P., *La celebrazione del matrimonio cristiano*, Roma 1982.
- Bauer J.B., *Ehescheidung*, [w:] *Die heissen Eisen, von A bis Z. Ein aktuelles Lexikon für den Christen*, Graz 1972.
- Benedykt XVI, *Małżonkowie Pryscylla i Akwila*, L'Osservatore Romano, wyd. polskie, 2007, nr 293.
- Beinert W., *Die Ehe als Sakrament der Kirche*, [w:] *Beiträge zur Theologie der Ehe*, Köln 1975.
- Besnard A.M., *Le mystère du Nom*, Paris 1962.
- Bielecki S., *Stary Testament o małżeństwie. Ideal i rzeczywistość*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, t. 2, Kielce 2003.

- Bielecki T., *Struktura rodziny ludzkiej w perspektywie antropologicznej*, [w:] *Rodzina – jej funkcje przystosowawcze i ochronne*, (red.) E. Hałoń, Warszawa 1995.
- Böckle F., *Ehe und Ehescheidung*, [w:] A. Hertz, *Handbuch der christl. Ethik*, t. 2, Freiburg 1978.
- Bołoz W., *Rodzina środowiskiem kształtowania postaw moralnych*, [w:] *Nadzieje i zagrożenia współczesnej rodziny*, (red.) W. Kawecki, Kraków 1995.
- Bonnard P., *L'Evangile selon saint Matthieu*, Neuchâtel 1963.
- Boschi B.G., *Problemi della famiglia nella Bibbia*, „Sacra Doctrina”, 1975, nr 20.
- Breuer C., *Cudzołóstwo*, [w:] *Praktyczny Słownik Biblijny*, (red.) A. Grabner-Haider, Warszawa 1994.
- Buttiglione R., *L'uomo e la famiglia*, Roma 1991.
- Buttiglione R., *Rodzina – centralną kwestią naszych czasów*, „Ethos”. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II, KUL, Lublin 2001.
- Chłopowiec M., *Wychowanie religijno-moralne dziecka w rodzinie. Aspekt psychologiczno-teologiczny*, Wrocław 1998.
- Chmiel J., *Zadania rodziców w świetle Pisma Świętego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 1997.
- Conway J.S., *Cechy trwałego małżeństwa*, Warszawa 1995.
- Cudak H. (red.), *Wychowanie w rodzinie współczesnej w świetle zagrożenia i wsparcia społecznego*, Piotrków Trybunalski 1999.
- Dacquino P., *Storia del Matrimonio Cristiano alla luce della Bibbia*, t. 1. *La celebrazione del Matrimonio*, Torino 1989.
- Dacquino P., *Storia del Matrimonio Cristiano alla luce della Bibbia*, Torino-Leuman 1984.
- Domagalski Z., *Małżeństwo darem i wezwaniem*, Gniezno 1995.
- Drążek C., Flaga A., Gniewek J. (wybór i przygotowanie tekstów), *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*, Kraków 1990.
- Drewnowski J.F., *Małżeństwo doskonałe*, Warszawa 1994.

- Duch-Krzysztożek D., *Małżeństwo, seks, prokreacja. Analiza socjologiczna*, Warszawa 1998.
- Dzierżon G., *Sakramentalność małżeństwa ochrzczonych*, „Ius Matrimoniale”, 1999, nr 4.
- Dyczewski L., *Rodzina – społeczeństwo – państwo*, Lublin 1994.
- Dyoniziak R., *Postacie miłości. Przeobrażenia obyczajowe w Europie Zachodniej i w Polsce*, Kraków 1995.
- Ehrlich S., *Biblia o kobiecie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 1975.
- Evdokimov P., *Prawosławie*, Warszawa 1964.
- „*Familiaris consortio*” – tekst i komentarze, (red.) T. Styczeń, Lublin 1987.
- Filipiak M., *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starożytności*, Lublin 1979.
- Filipiak M., *Biblijne podstawy teologii małżeństwa i rodziny w Starym Testamencie*, Lublin 1984.
- Filipiak M., *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985.
- Firlit G., *Rodzina polska w warunkach zmiany systemowej na tle krajów europejskich*, Warszawa 1996.
- Gajda P.M., *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, Tarnów 2000.
- Gajda P.M., *Prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, wyd. 4 popr., Tarnów 2005.
- Gałkowski J., *Rodzina w ujęciu kardynała Karola Wojtyły*, „Więź”, 1981, nr 1.
- García de Haro R., *Matrimonio & Famiglia nei Documenti del Magistero. Corso di teologia matrimoniale*, Milano 1989.
- Gasidło W., *Z zagadnień etyki małżeńskiej i rodzinnej*, Kraków 1994.
- Gaudement J., *Zasada nierozzerwalności małżeństwa od początku chrześcijaństwa do XII wieku*, „Prawo Kanoniczne”, 1978.
- Gawrońska-Wasilkowska Z., *Małżeństwo. Istota – trwałość i rozwód*, Warszawa 1966.

- Goody J., *A Family in European History*, Oxford 1999.
- Góralczyk P., *Powtórne związki małżeńskie w teologicznym i etycznym świetle*, Warszawa ☐ Ząbki 1995.
- Góralski W., *Ius matrimoniale. Ze studiów nad kościelnym prawem małżeńskim*, t. 1, Lublin 1990; t. 2, Lublin 1991.
- Góralski W., *Kanoniczne prawo małżeńskie*, Warszawa 2000
- Góralski W., *Pierwotna dyscyplina Kościoła w sprawie małżeństwa*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1983, z. 1.
- Górecki J., *Rozwód. Studium socjologiczno-prawne*, Warszawa 1965.
- Graniewska D., Balcerzak-Paradowska B., Głogosz D., *Wspólczesne zagrożenia realizacji podstawowych funkcji rodziny*, Warszawa 1999.
- Grélot P., *Ewolucja instytucji małżeństwa w Starym Testamencie*, „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, 1970, nr 1-5.
- Grélot P., *Ewolucja instytucji małżeństwa w Starym Testamencie*, przekł. H. Augustynowicz-Ciecierska, „Concilium”, 1979, nr 1-5.
- Gręźlikowski J., *Czy w Kościele są rozwody*, Włocławek 2001.
- Grześkowiak J., *Centralne idee teologii małżeństwa*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, (red.) A. Szafrński, Lublin 1985.
- Grześkowiak J., *Małżeństwo a Misterium Chrystusa*, „Ateneum Kapłańskie”, 1985, z. 1-2.
- Grześkowiak J., *Małżeństwo chrześcijan jest sakramentem*, „Ateneum Kapłańskie”, 1982, z. 1.
- Grześkowiak J., *Misterium małżeństwa*, Poznań 1993.
- Grześkowiak J., *Misterium małżeństwa. Sakrament jako symbol przymierza Boga z ludźmi*, Poznań 1993.
- Grześkowiak J., *Sakramentalność małżeństwa w świetle Adhortacji Apostolskiej „Familiaris consortio” Jana Pawła II*, [w:] *Mał-*

żeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii, (red.) A. Szafrński, Lublin 1985.

- Guitton J., *Rodzina i miłość*, Kraków 1963.
- Gula J., *Problem człowieczeństwa i człowieka nienarodzonego*, [w:] *W imieniu dziecka poczętego*, (red.) J.W. Gałkowski i J. Gula, Rzym ☐ Lublin 1988.
- Häring B., *Małżeństwo w dobie obecnej*, Poznań 1966.
- Hoffman P., *Słowa Jezusa o rozwodzie i ich interpretacja w przekazie nowotestamentalnym*, „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, 1970, nr 1-5.
- Homerski J., *Ewangelia według św. Mateusza*, Poznań 1979.
- Inlender B., *Cel małżeństwa w aspekcie naturalnym i nadprzyrodzonym*, „Ateneum Kapłańskie”, 1970, nr 369.
- Jankowski A., *Zamiast nieczystości – świętość. Chrześcijański sens małżeństwa według 1 Tes 4, 1-8*, [w:] Jan Paweł II, „Mężczyznę i niewiastę stworzył ich”. Chrystus odwołuje się do zmartwychwstania. O Jana Pawła II teologii ciała, (red.) T. Styczeń, Lublin 1993, t. 3.
- Jankowski A., *Dookoła tzw. „klauzul rozwodowych” i Ewangelii (Mt 5,32; 19,9)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1956, nr 3.
- Jankowski A., *Tajemnica to jest wielka (Ef 5, 32)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 1961, nr 14.
- Jarmoch E., *Rodzina w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] E. Jarmoch, J. Jaroń, H. Piluś, *Człowiek darem i tajemnicą w nauczaniu Jana Pawła II*, Siedlce 1999.
- Jundził J. (red.), *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, Bydgoszcz 1995.
- Jundził J. (red.), *Rodzina w starożytnym Rzymie*, Bydgoszcz 1992.
- Jurewicz O., Winniczuk L., *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa 1970.

- Kaczyński E., *Małżeństwo i rodzina jako komunia osób*, „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, 1986, nr 6.
- Kaja B., *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Bydgoszcz 1992.
- Kasper W., *Zur Theologie der christlichen Ehe*, Mainz 1977.
- Kluzowa K., Kusz F., Slany K., *Małżeństwa powtórne w Polsce: typy – przyczyny powstania – funkcjonowanie*, Kraków 1991.
- Kłys J.A. (red.), *Nauki o rodzinie*, Szczecin 1995.
- Köhler L., *Der hebraische Mensch*, Tübingen 1953.
- Kokoszka A., *Moralność życia małżeńskiego*, Tarnów 1998.
- Kolaczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 2000.
- Kornas-Biela D., *Wokół początku życia ludzkiego*, Warszawa 1993.
- Kosznicki M., *Rodzina w chrześcijańskiej literaturze apologetycznej II wieku*, [w:] *Rodzina a wychowanie. Ciągłość i zmienność na przestrzeni wieków*, (red.) J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995.
- Kozioł S., *Obraz życia małżeńskiego i rodzinnego w świetle tekstów prorockich*, [w:] *U źródeł mądrości*, Harężga S. (red.), Rzeszów 1997.
- Kożul S.D., *Evoluzione della dottrina circa l'essenza del matrimonio dal C.I.C. al Vaticano II*, Vincenza 1980.
- Krąpiec M.A., *Spojrzenie na współczesną rodzinę w Polsce w kontekście wskazań soborowych*, Warszawa 1981.
- Kryczka P. (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*, Lublin 1997.
- Kuciarska-Ciesielska M., Marciniak G., Paradysz J., *Rozpad małżeństwa w Polsce – przyczyny i skutki*, Warszawa 1993.
- Kudasiewicz J., *Geneza Pawłowej symboliki małżeństwa*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1958, z. 2.
- Kułaczkowski J., *Obraz rodziny w Księgach Starego Testamentu*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, Lublin 2003, nr 1-2.

- Kułaczkowski J., *Przejawy czci i szacunku dla rodziców wyrazem prawidłowego wychowania dziecka w ujęciu Księgi Mądrości Syrachy*, „Paedagogia Christiana”, 2003, nr 1.
- Kulazińska B., *Rola kobiety w organizacji Kościoła pierwotnego*, [w:] *Warszawskie Studia Biblijne*, Warszawa 1976.
- Kunowski S., *Rozwój chrześcijańskiej koncepcji małżeństwa i rodziny*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 1978, nr 6.
- Kurzynowski A. (red.), *Rodzina w okresie transformacji systemowej*, Warszawa 1995.
- Kwak A., *Konkubinat-kohabitacja w społecznej świadomości*, „Problemy Rodziny”, 1995.
- Langkammer H., *Małżeństwo w Nowym Testamencie*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, Lublin 1980, nr 23.
- Langkammer H., „*Kościoły domowe*” w Nowym Testamencie, [w:] *Biblia o rodzinie*, G. Witaszek (red.), Lublin 1995.
- Langkammer H., *Ewangelia według św. Marka*, Poznań 1977.
- Langkammer H., *Wprowadzenie do ksiąg Nowego Testamentu*, Wrocław 1979.
- Laskowski J., *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Soboru Watykańskiego II*, Warszawa 1985.
- Laskowski J., *Małżeństwo wspólnotą miłości*, Warszawa 1993.
- Laskowski J., *Miłość i małżeństwo*, Kraków 1976.
- Laskowski J., *Trwałość wspólnoty małżeńskiej*, Warszawa 1987.
- Leclecq J., *Małżeństwo z miłości*, Warszawa 1974.
- Leks P., *Nie będziesz zabijał*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1966, z. 1.
- Leszczyński G., «*Exclusio boni fidei*» jako symulacja zgody małżeńskiej, Łódź 2004.
- Lo Monaco Aprile A., *La famiglia nella storia della civiltà*, Roma 1945.

- Longosz S., *Rodzina wczesnochrześcijańska i jej zadania w nauczaniu św. Bazylego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1981, z. 4.
- Majdański K. (red.), *Teologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1990.
- Majdański K., *Teologia małżeństwa i rodziny w nauce Vaticanum II*, „Ateneum Kapłańskie”, 1970, nr 1.
- Majdański K., *Wspólnota życia i miłości*, Poznań i Warszawa 1983.
- Majdański K., *Wspólnota życia i miłości. Zarys teologii małżeństwa i rodziny*, Poznań i Warszawa 1979.
- Majdański K., *Zadania rodziny chrześcijańskiej. Tworzenie wspólnoty osób i służba życiu*, „Ateneum Kapłańskie”, 1984, nr 1.
- *Małżeństwo*, [w:] *Katolicyzm A-Z*, (red.) Z. Pawlak, Poznań 1989.
- Marczewscy E.M., „*Kościół domowy*”. *Ocena pojęcia*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, Lublin 1985.
- Mathon G., *Le mariage des chrétiens*, t. 1, *Des origines au concile de Trente*, Paris 1993; t. 2, *Au concile de Trente a nos jours*, Paris 1994.
- Meyendorff J., *Teologia bizantyjska*, przekł. J. Prokopiuk, Warszawa 1984.
- Meyendorff J., *Małżeństwo w prawosławiu. Teologia, liturgia, życie*, przekł. K. Leśniewski, Lublin 1995.
- Mierziński B., *Elementy teologii praktycznej małżeństwa i rodziny*, [w:] *Teologia małżeństwa i rodziny*, (red.) K. Majdański, Warszawa 1980.
- Mierziński B., *Kobieta w refleksji teologiczno-pastoralnej*, „Chrześcijanin w Świecie”, 1993, nr 4.
- Miglietta C., *L'Evangelo del Matrimonio*, Milano 1996.

- Mikler E., *Rola i miejsce rodziny w tradycji protestanckiej*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, (red.) Z.J. Kijas, Kraków 1999.
- Minczew G., *Małżeństwo prawosławne*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, (red.) Z.J. Kijas, Kraków 1999.
- Miralles A., *El matrimonio*, Madrid 1997.
- Młotek A., *Nierozzerwalność małżeństwa w nauczaniu Ojców Kościoła*, „Colloquium Salutis”, t. 10, Wrocław 1978.
- Murawski Cz., *Miłość małżeńska w „Ordo Celebrandi Matrimonium” na tle współczesnych poglądów*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, (red.) A.L. Szafrąński, Lublin 1985.
- Murawski Cz., *Teologia małżeństwa i rodziny w nauczaniu biskupów polskich 1945–1980*, Sandomierz 1988.
- Murawski Cz., *Teologia małżeństwa i rodziny w pismach ks. prof. A.L. Szafrąńskiego*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, t. 5, Kielce 2006.
- Myszor W., *Małżeństwo i rozwód w ocenie pisarzy chrześcijańskich II i III wieku*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, t. 27/28, Katowice 1994/1995.
- Nicora A., *Karta podstawowych praw Unii Europejskiej*, [w:] *Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej*, Gliwice 2001.
- *O obowiązkach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym. Orędzie Synodu Biskupów do rodzin chrześcijańskich*, „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 1980, nr 10.
- Ozorowski E. (red.), *Bibliografia małżeństwa i rodziny 1945–1989*, Warszawa 2005.
- Ozorowski E. (red.), *Słownik małżeństwa i rodziny*, Łomianki 1999.
- Ozorowski E., *Kościół domowy w Kościele Powszechnym*, [w:] *Teologia małżeństwa i rodziny*, t. 2, Warszawa 1990.

- Pałubicki W. (red.), *Małżeństwo i rodzina w religiach świata*, Gdańsk 1995.
- Pałubicki W., Iluk J., *Małżeństwo i rodzina w dawnym judaizmie i starożytnym chrześcijaństwie*, Gdańsk 1995, cz. 1; cz. 2.
- Pawlak L., *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, [w:] *Studia nad Rodziną*, Łomianki 2001.
- Pawluk T., *Prawo kanoniczne według kodeksu Jana Pawła II*, [w:] *Prawo małżeńskie*, t. 3, Olsztyn 1984.
- Pawlus M. (red.), *Encyklopedia rodzice i dzieci*, Bielsko-Biała 2002.
- Piotrowski J., *Praca zawodowa kobiety a rodzina*, Warszawa 1967.
- Piwowarski W., *Rodzina jako społeczność naturalna w świetle filozofii św. Tomasza z Akwinu*, „Roczniki Filozoficzne”, 1960, z. 2.
- Ratzinger J. – Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, t. 1, przekł. W. Szymona, Kraków 2007.
- Ratzinger J. – Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu*, t. 2, przekł. W. Szymona, Kielce 2011.
- Ritzer K., *Le mariage dans les Eglises chrétiennes. Du Ier au XIe siècles*, Paris 1970.
- Rogalewski T., *Nauka Jezusa o nierozzerwalności małżeństwa w Ewangelii św. Mateusza*, [w:] *Studia z Biblistyki*, t. 2, Warszawa 1980.
- Romaniuk K., *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, Katowice 1981.
- Romaniuk K., *Małżeństwo i rodzina według Biblii*, Warszawa 1994.
- Romaniuk K., *Motywacja napomnień moralnych w Listach św. Pawła*, Poznań 1970.
- Rops D., *Życie codzienne w Palestynie w czasach Chrystusa*, Poznań 1964.

- Rubinkiewicz R., *Rodzina jako środowisko wychowawcze*, [w:] *Biblia o rodzinie*, (red.) G. Witaszek, Lublin 1997.
- Rychlicki Cz., *Sakramentalny charakter przymierza małżeńskiego. Studium teologiczno-dogmatyczne*, Płock 1997.
- Rzeszewski M., *Zadania kobiety w erze apostołskiej Kościoła*, „Ateneum Kapłańskie”, 1958, t. 57.
- Sakowicz Z., *Duchowość małżeńska*, „Homo Dei”, 2001, nr 3.
- Salij J., *Małżeństwo chrześcijan jako udział w paschalnym misterium Chrystusa*, „Ateneum Kapłańskie”, 1970, z. 1.
- Salvini G., *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, przekł. G. Bubel, „Przegląd Powszechny”, 2006, nr 9.
- Sarmiento A., *Małżeństwo chrześcijańskie, Podręcznik małżeństwa i rodziny*, przekł. A. Rak, Kraków 2002.
- Scheeben J., *Tajemnice chrześcijaństwa*, przekł. J. Roztworowski, I. Bieda, Kraków 1970.
- Schillebeeckx E., *Il matrimonio realtà terrestre e mistero di salvezza*, Roma 1980.
- Schumacher H., *Das Ehe-Ideal des Apostels Paulus*, Münster 1963.
- Schürmann H., *Neutestamentliche Marginalien zur Frage nach der Institutionalität, Unauflösbarkeit und Sakramentalität der Ehe*, [w:] *Kirche und Bibel. Festgabe für Bischof E. Schick*, Paderborn 1979.
- Sikora A.R., *Rodzina w nowotestamentalnych „tablicach domowych”*, [w:] *Biblia o rodzinie*, (red.) G. Witaszek, Lublin 1997.
- Skowronek A., *Małżeństwo i kapłaństwo, jako spotęgowanie chrześcijańskiej egzystencji*, Włocławek 1996.
- Skrzydlewski W. B., *Chrześcijańska wizja miłości, małżeństwa i rodziny*, Kraków 1989.
- Skrzydlewski W.B. OP, *Problem celów małżeństwa*, „Analecta Cracoviensia”, 1971, nr 3.

- Slany K., *Przemiany demograficzne rodziny końca XX wieku*, „Problemy Rodziny”, 2000, nr 4.
- *Słownik Teologii Biblijnej*, Poznań 1982.
- Stachowiak L., *Biblijny obraz małżeństwa: od Starego do Nowego Testamentu*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, Lublin 1980, nr 3.
- Stachowiak L., *Księga Jeremiasza*, Poznań 1967.
- Stanula E., *Rodzina kształtująca system wartości w ujęciu św. Jana Chryzostoma*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, (red.) J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994.
- Stefanek S., *Teologia rodziny w aspekcie sakramentalnej więzi małżeństwa i rodziny z Chrystusem*, [w:] Jan Paweł II, *Familiaris consortio*, Tekst i komentarze, Lublin 1987.
- Stefanek S., *Trynitarna interpretacja „obrazu i podobieństwa” (Rdz 1,27)*, [w:] *10-lecie Instytutu Studiów nad Rodziną*, (red.) K. Majdański, Łomianki 1985.
- Steinger V., *Auflösbarkeit unauflöslichen Ehen. Offene Fragen*, Graz 1968.
- Szafrański A. L., (red.), *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, Lublin 1985.
- Szafrański A. L., *Łaska sakramentu małżeństwa*, „Collectanea Theologica”, 1976, t. 2.
- Szafrański A. L., *Łaska sakramentu małżeństwa*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, Lublin 1985.
- Szczurkiewicz T., *Rodzina w świetle etnosocjologii*, „Studia Socjologiczne”, Warszawa 1969.
- Szkodoń J., *Nierozerwalność małżeństwa w nauczaniu Kościoła w Polsce w latach 1845-1982*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w świetle nauki Kościoła i współczesnej teologii*, (red.) A. Szafrański, Lublin 1985.
- Szafrrowski E., *Małżeństwo chrześcijańskie*, Warszawa 1985.

- Szafronowski E., *Podręcznik Prawa Kanonicznego*, t. 4, Warszawa 1986.
- Sztuchmiller R., *Doktryna Soboru Watykańskiego II o celach małżeństwa i jej recepcja w Kodeksie Prawa Kanonicznego z roku 1983*, Lublin 1993.
- Sztuchmiller R., *Istotne obowiązki małżeńskie*, Warszawa 1997.
- Szwed A., *Ta która spogląda na króla. Rola kobiety w tradycyjnym judaizmie*, [w:] *Kobiety i religie*, (red.) K. Leszczyńska, A. Kościńska, Kraków 2006.
- Szymczak J.S., *Sakrament małżeństwa drogą wzrostu Kościoła. Urzeczywistnianie się Kościoła w sakramencie małżeństwa w nauczaniu Jana Pawła II w latach 1978-1987*, Łomianki 2001.
- Szymik S., *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, [w:] *Życie społeczne w Biblii*, (red.) G. Witaszek, Lublin 1997.
- Śliwiński A., *Idea Ludu Bożego we współczesnej eklezjologii*, Pelplin 1974.
- *Teologia małżeństwa i rodziny*, (red.) K. Majdański, współpr. J. Bajda i B. Mierzwiński, t. 1, Warszawa 1990.
- Tettamanzi D., *Il matrimonio cristiano*, Milano 1979.
- Tettamanzi D., *La famiglia via della Chiesa*, Milano 1991.
- Tosato A., *Il matrimonio israelitico. Una teoria generale*, Roma 1982.
- Toso M., *Rodzina i struktury lokalne*, „Społeczeństwo”, 2001, nr 2.
- Tronina A., *Błogosławieństwo życia w rodzinie*, [w:] *Biblia o rodzinie*, (red.) G. Witaszek, Lublin 1995.
- Tyszcza Z. (red.), *Rodziny polskie o różnym statusie społecznym i środowiskowym*, Poznań 1991.
- Tyszcza Z., *Rodzina w krajach cywilizacji postindustrialnej*, „Problemy Rodziny”, 1995, nr 4.
- Tyszcza Z., *Rodziny współczesne w Polsce*, Warszawa 1982.
- Tyszcza Z., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1979.

- Tyszką Z., *Stany i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich*, Poznań 1991.
- Vaux de R., *Das Altes Testament und Lebensordnungen*, t. 1, Freiburg 1964.
- Vaux de R., *Le istituzioni dell'Antico Testament*, Torino 1977.
- Vaux de R., *Les institutions de l'Ancien Testament*, Paris 1961.
- Viladrich P.J., *Konsens małżeński*, Warszawa 2002.
- Virgulin S., *La fecondita della coppia. Crescete e moltiplicatevi, „Parola, Spirito e Vita. Lo famiglia”*, Bologna 1980.
- Vollebreyt G. R., *Die Ehe im Zeugnisse der Bibel*, Salzburg 1965.
- Wachowiak A., *Socjologia rodziny w Polsce – narodziny i rozwój*, Poznań 1996.
- Wiczorek A., Żeleźnik T. (wybór), *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie 1978-1982*, Warszawa 1983.
- Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.
- Witaszek G., *Kryzys rodziny w kontekście zmian społecznych zachodzących w starożytnym Izraelu*, [w:] *Biblia o rodzinie*, (red.) G. Witaszek, Lublin 1997.
- Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 1986.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn*, Kraków 1985.
- Wojtyła K., *Rodzicielstwo a „communio personarum”*, *Ateneum Kapłańskie*, 1975, z. 396.
- Wojtyła K., *Rodzina jako „communio personarum”. Próba interpretacji teologicznej*, *„Ateneum Kapłańskie”*, 1974, nr 66.
- Wojtyła K., *U podstaw odnowy. Studium o realizacji Vaticanum II*, Kraków 1988.
- Wolski K., *Nazaret – źródło świętości. Podstawy duchowości rodzinnej w świetle nauczania Jana Pawła II*, Łomianki 2001.
- Załęski J., *Nierozerwalność małżeństwa według św. Pawła: o tak zwanym przywileju Pawłowym, 1 Kor 7, 10-16*, Katowice 1992.

- Załęski J., *Problem „rozvodu” na tle nauki Nowego Testamentu o małżeństwie*, [w:] Jan Paweł II, „Mężczyznę i niewiastę stworzył ich”. Chrystus odwołuje się do „serca”. O Jana Pawła II teologii ciała, (red.) T. Styczeń, t. 2, Lublin 1987.
- Zoch-Chrabolowski K., *Nauczanie Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Materiały studium nauki społecznej Kościoła*, Halin – 27.01.1983 i 18.03.1983. Ośrodek Studiów i Dokumentacji Katolickiej, Warszawa 1983.
- Zuberbier A., *Urzeczywistnianie się Kościoła w małżeństwie*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, t. 5, 1977.
- Zuberbier A., *Znaczenie doktrynalne adhortacji apostolskiej „Familiaris consortio”*, „Studia Theologica Varsaviensia”, Warszawa 1984, nr 1.
- Żurowski M.A., *Kanoniczne prawo małżeńskie Kościoła katolickiego*, Katowice 1987.

Część druga

**OBRAZ MAŁŻEŃSTWA I RODZINY
W ISLAMIE**

Małżeństwo i rodzina w islamie

1. Współczesne przemiany tradycyjnej rodziny muzułmańskiej

Współczesny świat muzułmański staje się coraz bardziej zróżnicowany. Do najbardziej widocznych należy napięcie między tradycją a nowoczesnością. Tradycja, oznacza przywiązanie do genealogii rodzinnych oraz wartości wynikających z *Koranu*. Natomiast konsekwencją nowoczesności są struktury państwowe i interesy polityczne. Islam coraz bardziej ulega wpływom procesów globalizacji w zasadzie we wszystkich dziedzinach, zwłaszcza w sferze polityki i gospodarki. Również w dziedzinie kultury, mimo ciężenia ku tradycji, muzułmanie konfrontowani są nieustannie z tzw. standardami zachodnioeuropejskimi. Jednakże w dalszym ciągu do powszechnych należy przekonanie, zgodnie z którym jedynie żonaty mężczyzna może liczyć na błogosławieństwo w życiu doczesnym, a po śmierci – na szczęście w raju. Kawaler, w tradycyjnych wierzeniach, znajduje się w znacznie gorszej sytuacji, ponieważ podkreśla się, że po śmierci – nie będzie mógł znaleźć drogi do raju i odrodzi się w gronie złych duchów. Związek małżeński traktowany jest w kulturze islamskiej, jako cel każdego mężczyzny, pragnącego zyskać dobrą, niezależną pozycję społeczną, a po śmierci trafić do raju¹³⁷.

Przed Mahometem rodzina miała charakter grupy egzogamicz-

¹³⁷ E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, [w:] *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*, Warszawa 1978, s. 501.

nej. Celem zachowania pozytywnych cech rasy obowiązywał dobór partnerów nie wewnątrz klanu, ale poza nim. Konieczność egzogamii wynikała też z *poligamicznego* charakteru małżeństwa.

Jak wskazuje Ewa Machut-Mendecka historyczne formy małżeństwa muzułmańskiego, niezależnie od jego ostatecznej formy, ukształtowane zostały specyfiką rzeczywistości haremu, gdzie „jednostka ustępowała wspólnocie”¹³⁸. Dopuszczenie możliwości poliginii w islamie miało związek z nawarstwiającymi się problemami o charakterze socjalno-ekonomicznym. Zwykle, w sytuacji, kiedy ilość kobiet w społeczeństwie przewyższa ilość mężczyzn, np. w wyniku długoletnich wojen. W takim kontekście powstał fragment *Koranu* warunkujący tę możliwość – po bitwie pod Ułud (625 r.), zginęło wówczas blisko 10% muzułmańskich bojowników, co spowodowało konieczność zapewnienia bytu pozostawionym przez nich wdowom i sierotom. Poliginia, zdaniem Edwarda Szymańskiego, miała stanowić odpowiedź na społeczne zapotrzebowanie wiernych, *miała wchłonąć te właśnie kobiety do struktury rodzinnej i zapewnić im należyty byt*¹³⁹.

W prawie i tradycji także współcześnie – poligamia jest dozwolona – jednakże w praktyce stanowi ona coraz rzadsze zjawisko, co niewątpliwie ma swoje źródło w przesłankach ekonomicznych – coraz trudniej jest utrzymać nie tylko kolejną żonę, lecz również potomstwo. Poligamię zniesiono m.in. w Tunezji i Turcji a w innych krajach islamskich wymagane jest zbadanie sytuacji przez sędziego, czy mężczyzna pragnący zawrzeć poligamiczny związek będzie w stanie wywiązać się ze swoich zobowiązań¹⁴⁰. Jak podkreśla W. Walther, *Koran* zachęca też do rezygnacji z poligamii w sytuacji,

¹³⁸ E. Machut-Mandecka, *Archetypy islamu*, Warszawa 2003, s. 100.

¹³⁹ E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, [w:] *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*, s. 495.

¹⁴⁰ G. Salvini, *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, „Przegląd Powszechny”, 2006, nr 9, s. 47.

gdyby mężczyzna nie czuł się na siłach sprawiedliwie traktować swoich żon (Sura II, 3). Sprawiedliwość ta powinna przejawiać się m.in. równymi prawami dzieci pochodzących z jego małżeństw¹⁴¹.

Znane było małżeństwo czasowe (*mutd; mut'a*). Mężczyzna żenił się w danym szczepie czy plemieniu, m.in. z okazji czasowego pobytu. Mógł wówczas zamieszkać z wybraną kobietą, ale też mógł ją zostawić, gdy zmieniał miejsce pobytu. Zrodzone z takiego związku dzieci pozostawały przy matce, należały do jej plemienia i otrzymywały jej nazwisko. Współcześnie ta forma małżeństwa należy już do rzadkości, jest praktykowana głównie w krajach należących do kręgu tradycji szyickiej, małżeństwo czasowe można zawrzeć na okres od 1 godziny do 99 lat. Jednak ortodoksyjni teologowie są przeciwni tej formie, ponieważ zwracają uwagę, że nie akceptował jej sam prorok Mahomet. Jednakże w Islamskiej Republice Iranu jest ono powszechnie praktykowane, a nawet przeciwstawiane popularnym w kulturze Zachodu wolnym związkom¹⁴².

Rzadko spotykaną formą małżeństwa były związki zawierane przez majątne kobiety, jednocześnie z kilkoma mężczyznami. Uwarunkowania stwarzał dostatecznie duży majątek, wystarczający do utrzymania *poliandrycznej* rodziny. Zrodzone dzieci były przez matkę przypisane temu mężowi, którego ona sama uznała za ojca, albo, który ze względu na podobieństwo fizyczne do dziecka, mógł być domniemanym rodzicielem¹⁴³.

Mimo naporu cywilizacji euroatlantyckiej, prawodawstwo wielu państw arabskich broni tradycji islamskiej i stara się chronić tradycyjną rodzinę. Dzieje się to zwłaszcza w Afganistanie czy w państwach Półwyspu Arabskiego, gdzie rodziny wyłaniają się ze struktur

¹⁴¹ W. Walther, *Kobieta w islamie*, Warszawa 1982, s. 34.

¹⁴² M. Ruthven, *Islam*, Warszawa 2001, s. 118.

¹⁴³ M. Składankowa, *Żyjąc za zasłoną*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, (red.) A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995, s. 121; Por. G. Salvini, *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, s. 47.

plemiennych, w których mentalność i granice państwowe nie mają znaczenia, a ważną rolę odgrywa świadomość pochodzenia plemiennego.

Współcześnie wielu mieszkańców świata islamu, hołdujących nowoczesnym wzorcom życia, zdobywa za granicą wszechstronne i gruntowne wykształcenie. Przyjmując zachodnioeuropejski styl, muzułmanin musi określić swój stosunek do własnej tożsamości wynikającej z racji urodzenia i wychowania¹⁴⁴.

Zdaniem Elżbiety Puchnarewicz, granica między rodziną tradycyjną i nowoczesną jest często trudna do uchwycenia. Tę drugą można w zasadzie nazwać rodziną nuklearną od chwili, gdy małżonkowie zamieszkują we dwoje we własnym mieszkaniu. W Egipcie w 1990 roku rodziny nuklearne stanowiły 84% wszystkich rodzin, a dominowały w największych miastach – Kairze i Aleksandrii oraz w regionach zurbanizowanych¹⁴⁵.

Kobiety w takich rodzinach korzystają zarówno z dobrodziejstw tradycji, jak i nowoczesności, mogą liczyć na krewnych zobowiązanych do solidarności oraz na postępowe postawy mężów, aprobujących wyemancypowany tryb życia swoich żon.

Córka nowoczesnego małżeństwa z warstw średnich studiuje, po-

¹⁴⁴ Od czasów przedmuzułmańskich źródłem tożsamości opartej na więzach krwi była genealogia. Dawna genealogia ujawnia się we współczesnej toponomastyce, uściślającej związki rodziców i dzieci. Służą temu określone słowa łączące dwa pokolenia, jak *ibn* – syn, *bint* – córka, *abu* – ojciec, *umm* – matka. Gdy przyjdzie na świat chłopiec, Mamud może nadać mu imię Raszid i wówczas dziecko będzie nazywać się: *Raszid Ibn Mamud* (Raszid syn Mahmuda), dziewczynka to np. *Amira Bint Mamud* (Amira córka Mahmuda), a ponieważ współcześnie w oficjalnych dokumentach przeważnie pomija się członki *ibn* i *bint*, więc ostatecznie obie osoby będą występować pod nazwiskami Raszid Mahmud i Amira Mahmud. Popularne są przydomki. Mahmud może być nazwany od imienia syna – *Abu Raszid* (ojciec Raszida) lub od imienia córki – *Abu Amira* (ojciec Amiry), a matka tych dzieci – *Umm Raszid* (matka Raszida), lub *Umm Amira* (matka Amiry); Por. E. Machut-Mendecka, *Normy obyczajowe kultury arabsko-muzułmańskiej*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, (red.) E. Machut-Mendecka, Warszawa 2003, s. 167.

¹⁴⁵ E. Puchnarewicz, *Modernisati of the State and Family. An Egyptian View with a Glance at Poland*, Warszawa 2001, s. 79.

tem pracuje, ale mieszka pod opieką rodziców do zamążpójścia. Jeśli jest studentką w innym mieście, nie może wynająć pokoju, gdyż byłoby to sprzeczne z tradycyjnymi obyczajami, mieszka więc u krewnych lub w żeńskim akademiku, który jest niedostępny dla mężczyzn.

Młode kobiety zmieniają swoje postawy życiowe, często rezygnując z małżeństwa, co do niedawna było nie do pomyślenia. Ponad 3 mln egipskich dziewcząt nie zamierza w ogóle zawrzeć związku małżeńskiego, bądź jest niezdecydowanych, co jest zjawiskiem zupełnie nowym w świecie islamu.

Każdy muzułmanin i muzułmanka rozwija się i dojrzewa w rodzinie i na jej wsparcie może zawsze liczyć. Poza tym rodzina kształtuje przyszłe role, jakie w życiu dorosłym będą wypełniać synowie i córki. Dziewczynka, gdy osiągnie siedem czy osiem lat, zaczyna prowadzić życie identyczne jak kobieta dorosła. Zachęca się ją do skromności i powściągliwości, musi pomagać matce, uczyć się rozmaitych prac domowych. Dojrzewa więc w klimacie ukształtowanym przez klasyczny obraz kobiety, jako osoby usługującej całej rodzinie.

Według *Koranu*, rodzina ukształtowana jest w sposób patriarchalny, chociaż oboje małżonkowie mają takie same obowiązki, to jednak zachowana jest w niej wyższość mężczyzn, także współcześnie mimo zachodzących nieustannie przemian w poszczególnych państwach islamskich¹⁴⁶.

Dlatego bracia oczekują usług, podobnie jak pozostali mężczyźni członkowie rodziny. Zmiana tego stylu jest bardzo trudna z tej racji, że sytuacja rodziny jest wciąż bardzo głęboko zakorzeniona w tradycji arabsko-muzułmańskiej.

Sytuacja rodziny muzułmańskiej zmieniła się pod koniec XIX i na początku XX wieku, wraz z upadkiem klasycznego świata islamu, utożsamianym z modernizmem w wydaniu arabskim i równole-

¹⁴⁶ G. Salvini, *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, s. 47.

głym do niego okresem kolonializmu i postkolonializmu. Przemiany społeczno-polityczne, mają wpływ na kierunek dążeń młodych pokoleń, przejawiający się zwłaszcza w tendencji do przyjmowania europejskich wzorów życia.

Zdaniem Franciszka Adamskiego, najbardziej widoczne przejawy to: emancypacja płci, aktywizacja zawodowa młodych kobiet poza domem, a co za tym idzie uniezależnienie od najbliższej rodziny, kształcenie zawodowe dziewcząt na równi z chłopcami, laickość małżeństwa, budownictwo dające młodym małżonkom szansę uwolnienia się od wpływów rodziny pochodzenia¹⁴⁷. Coraz bardziej widoczne przemiany sankcjonuje nowoczesne prawodawstwo, które już od wielu lat zastępuje w świecie arabskim tradycyjne normy obyczajowo-religijne, rządzące dotąd sferą życia rodzinnego.

Ważne dla tego procesu są próby reformatorskie, zmierzające do budowania nowego porządku prawno-moralnego opartego na nowoczesnej interpretacji *Koranu*. W Egipcie próby takie podejmował m.in. szejik Mohammed Abdul Husajn, w Tunezji organizacja Ruch Młodych Muzułmanów Tunezyjskich. Reformatorzy ci, na początku lat dwudziestych minionego stulecia, stojąc na gruncie *Koranu*, podejmowali walkę ze starymi, niesprawiedliwymi tradycjami, utrudniającymi Arabom wydostanie się z mrocznej przeszłości i wejście w nowoczesność z pełnym bagażem przeszłości. Z kolei znany reformator muzułmański Tahir El Haddada (1934 r.) głosił, że zamknięcie w domu kobiet jest praktyką przejętą przez Arabów od pogan, a jedynie wzajemne uczucie powinno być podstawą życia małżeńskiego, natomiast poligamia została wprowadzona do islamu przez złych wiernych, zaś oddalenie żony jest zdradą ducha *Koranu*.

Zdaniem Ewy Machut-Mendeckiej, współczesny system legislacyjny niektórych państw arabskich jest połączeniem *szari'atu* i nowoczesnego ustawodawstwa wzorowanego na prawie europejskim,

¹⁴⁷ Por. F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002, s. 80.

przede wszystkim francuskim. Nie ma jednak jednolitego prawodawstwa. Każdy kraj wprowadza własne normy prawne. Całkowicie zlaicyzowane jest ustawodawstwo w Turcji, natomiast w innych państwach widać mniej lub bardziej postępowe tendencje, zwłaszcza w Egipcie i Tunezji. Wierne *szari'atowi* pozostają państwa Półwyspu Arabskiego, najbardziej Arabia Saudyjska. W kodeksach państw muzułmańskich, przepisy *szari'atu* najmocniej dają o sobie znać w prawie rodzinnym. Dzięki takiemu charakterowi prawa w islamie, mimo większej lub mniejszej transformacji stosunków społecznych, religia odgrywa nadal zasadniczą rolę w życiu rodziny¹⁴⁸.

2. Koraniczne prawodawstwo małżeńskie

Źródłem prawa muzułmańskiego jest *Koran* – święta Księga Mahometa, *sunna* – zebrane wypowiedzi Mahometa oraz *hadisy*, będące odpowiednikiem opowieści o jego życiu i postępowaniu. Wymienione źródła teologiczne (odpowiednik w teologii średnio-wiecznej – *de locis theologicis*), odnosząc się do wszystkich dziedzin życia człowieka, obejmują również wskazania dotyczące praktyk religijnych¹⁴⁹.

Islam jest nie tylko religią, ale także systemem prawa (*szari'at*) i kulturą. Nie dzieli życia indywidualnego i społecznego na sferę *sacrum* i *profanum*.

W tym miejscu należy wnieść zastrzeżenie, iż nie jest prawdą, że w islamie religia zastępuje prawo. W krajach muzułmańskich nie tylko ono istnieje, lecz ma również swoje instytucje. Prawo to posiada jednak inny charakter, niż to, do którego przywykli Europejczycy.

Janusz Danecki w publikacji pt. *Podstawowe wiadomości o isla-*

¹⁴⁸ E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 63-80.

¹⁴⁹ Por. *Sunna*, [w:] M. i U. Tworuszka, *Islam. Mały słownik*, Warszawa 1995.

mie, następująco wyjaśnia ten problem: *Prawo muzułmańskie jest typowym prawem religijnym wywodzącym się z Boskiego objawienia, a więc jest to „ius divinum” – wyraz woli Boskiej. Muzułmanie uważają, że prawo zostało objawione przez Boga prorokowi Mahometowi. Jest ono raz na zawsze ustalone, niezmiennie i zadaniem człowieka może być tylko jego objaśnianie i interpretowanie*¹⁵⁰.

Właśnie ze względu na ów objawiony charakter prawa muzułmańskiego trudno zrozumieć jego specyfikę ludziom wychowanym w cywilizacji europejskiej.

Zdaniem islamologów – *islam* to więcej, niż religia, a *Koran* – więcej niż święta księga. To szczególny typ cywilizacji, obejmującej ponad 1 miliard 300 tys. ludzi, organizujących swe życie według swego kodeksu religijno-moralnego. Wskazania kodeksu regulują wszystkie dziedziny życia, w tym przede wszystkim – życia małżeńsko-rodzinnego. Rodzina muzułmańska jest instytucją typową dla cywilizacji islamskiej i odróżniającą od innych systemów kulturowych.

Zanim islam stał się obowiązującą w tej części świata religią, dając początek własnej cywilizacji, zmienił dogłębnie ramy zastanych instytucji życia społecznego. W odniesieniu do rodziny, oddziaływania islamu objęły wszystkie niemal jej podstawowe elementy modelowe.

Małżeństwu i rodzinie wiele uwagi poświęca zarówno *Koran*, Mahomet, jak i teologowie muzułmańscy. Dlatego problematyka życia rodzinnego zawsze zajmowała ważne miejsce w mentalności arabskiej i muzułmańskiej. Jak pisze Ewa Machut-Mendecka *sprzyjało temu myślenie kolektywistyczne i wielowiekowe przywiązanie do wspólnoty, której spójność i trwałość zapewniała jak największa*

¹⁵⁰ J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 1, Warszawa 1997, s. 213; Tenże, *Podstawowe wiadomości o islamie*, wyd. 2, Warszawa 2002.

liczba dzieci¹⁵¹.

Przepisy dotyczące małżeństwa i rodziny zajmują ważne miejsce zarówno w prawie koranicznym, jak i w tradycji (*sunna*)¹⁵². Islam, podobnie jak chrześcijaństwo, uważa rodzinę za podstawową i pierwotną komórkę społeczną. Małżeństwo nie posiada wprawdzie walu sakramentu, jak w Kościele rzymskokatolickim, ale ma głębokie znaczenie religijne. Jak wskazuje E. Szymański, *jest ono nie tylko początkiem osobowych relacji między dwojgiem ludzi, ale również między ich rodzinami, które tworzą specyficzną dla muzułmanów sieć wzajemnych relacji i powiązań*.

Wśród najważniejszych celów małżeństwa wymienia się natomiast: wzajemną miłość, miłosierdzie, osiągnięcie spokoju psychicznego¹⁵³. *Koran* określa małżeństwo mianem „twierdzy” (*jisn*), ponieważ stanowi ono sposób obrony przed rozwiązłością seksualną, a także jest związkiem duchowym, zobowiązującym do dobroci, zaufania, poświęcenia i wsparcia. W ten sposób w rodzinie i małżeństwie ujawniają się najlepsze cechy ludzkiej natury, które następnie są dalej przekazywane potomstwu w procesie wychowania¹⁵⁴.

Zawarcie małżeństwa jest obligatoryjną powinnością mężczyzn i kobiet zdolnych do wypełnienia obowiązków męża i żony – *Żeńcie samotnych spośród was, jak też ludzi prawych spośród waszych niewolników i niewolnic* (Sura XXIV, 32). *A komu nie starcza majątku na to, aby poślubić kobiety chronione*¹⁵⁵, *wierzące, to niech poślubia*

¹⁵¹ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zastłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, (red.) D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka, Warszawa 2001, s. 31.

¹⁵² E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, [w:] *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne*, s. 493.

¹⁵³ Tamże, s. 495.

¹⁵⁴ N. Hussain Saleh, *Wartości życia małżeńskiego i rodzinnego w świetle „Koranu”*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w religiach świata*, red. W. Pałubicki, Gdańsk 1995, s. 80.

¹⁵⁵ Kobieta chroniona (*muhsana*) to kobieta wolna; Por. *Koran*, przekł. i komentarz J. Bielawski, Warszawa 1986, s. 860 (dalej: *Koran*).

te dziewczęta wierzące, którymi zawładnęły wasze prawice. (Sura IV, 25). I szukajcie małżeństwa dla wdów wśród was, dla waszych niewolników i niewolnic, które nadają się do małżeństwa (Sura XXIV, 33).

W czasach Mahometa znana była, przypisywana samemu Prorokowi zasada: – *kto wstępuje w związek małżeński, udoskonala swoją wiarę*¹⁵⁶. Rodzina uważana jest za instytucję naturalną i zalecaną. *Ten, kto się żeni ma już niezawodnie połowę swojej pobożności, by mieć drugą połowę, winien bać się Boga (Sura IV, 3).* W Koranie i u średniowiecznych teologów muzułmańskich mowa jest przede wszystkim o mężczyźnie, który wybrał sobie małżonkę. *Poślubiaj taką kobietę, która wydaje się być dobra dla ciebie (Sura IV, 3).*

Edward Szymański zauważa, że w obecnych czasach, w związku z zachodzącymi przeobrażeniami obyczajowymi, jest sprawą naturalną, aby przyszli małżonkowie poznali się przed zawarciem małżeństwa¹⁵⁷.

Koran nie określa wieku dojrzałości do zawarcia związku małżeńskiego. Podaje jedynie wskazania pośrednie w tym względzie: *Doświadczajcie sieroty*¹⁵⁸, *aż osiągną wiek do małżeństwa. A jeżeli zauważycie w nich dojrzałość sądu, oddajcie im ich dobra. I nie zjadajcie ich dóbr rozrzutnie i pośpiesznie, zanim one osiągną wiek dojrzały (Sura IV, 6).*

Akt ślubu, zwany w Koranie umową (*mithag*) jest ważny tylko wtedy, kiedy obie strony, tj. mężczyzna i kobieta wyrażą publicznie

¹⁵⁶ W. Pałubicki, *Kwestia kobieca w społecznej doktrynie judaizmu, chrześcijaństwa oraz islamu*, Warszawa 1989.

¹⁵⁷ E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 498.

¹⁵⁸ *Doświadczajcie sieroty*, tzn. sprawdzać ich zdolności umysłowe, ich charakter oraz przekonać się, czy można je już uznać za zdolne do dysponowania własnym majątkiem. Islam nie zabrania małżeństwa z nieletnimi dziewczętami (choć dzisiaj są one bardzo rzadkie). Mahomet wziął za żonę Aiszę, gdy miała 9 lat; Por. J. Bielawski, *Koran*, s. 859. Modernizujące się państwa muzułmańskie próbowały walczyć z małżeństwami nieletnich np. w Egipcie od 1931 r. prawo zezwala na ślub: kobieta od 16 lat, mężczyzna od lat 18.

wzajemną zgodę, co nazywa się w języku potocznym – *potwierdzeniem (idżab)*, natomiast termin prawniczy – *zgoda (qubul)*. *A one otrzymały od was uroczyste przyrzeczenie* (Sura IX, 21)¹⁵⁹.

Khurshid Ahamad wyjaśnia, że małżeństwo w islamie jest kontraktem cywilno-prawnym – dwie osoby łączą się dla założenia rodziny. Ażeby małżeństwo było ważne, partnerzy muszą wyrazić wzajemną wolę zostania małżonkami. Strona żeńska nie może mieć mniej aniżeli 17 lat, mężczyzna najmniej 18 lat. Sam akt ze swej istoty jest aktem religijnym. Jednak mimo swego boskiego pochodzenia, dominuje współcześnie postrzeganie małżeństwa na płaszczyźnie społecznej, *Koran* określa małżeństwo używając zwrotu *mitaqan ghaliza* – silna umowa, uroczyste przyrzeczenie (Sura IV, 1)¹⁶⁰.

Islam jest religią bez stanu kapłańskiego, dlatego do ważności związku nie jest wymagana obecność osób duchownych. Zresztą to nie meczet nadaje aktowi zawarcia małżeństwa głęboki sens religijny – nie jest to jedyne miejsce modlitwy wyznawców islamu, lecz jedno z miejsc wspólnej modlitwy. Cała ziemia – jako *czysty twór Boga* – jest miejscem kultu Boga i oczyszczenia człowieka. Z uwagi na powyższe uwarunkowania, małżeństwo może być zawarte wszędzie.

Ważne jest, aby zawarcie małżeństwa odbywało się publicznie, aby byli o nim poinformowani inni członkowie wspólnoty, *ponieważ* tzw. „*ciche małżeństwo*” mogłoby wzbudzić podejrzenie, a przede wszystkim społeczne nieporozumienia. Zazwyczaj kontrakt małżeński zawiera się *podczas wspólnotowego spotkania z udziałem członków obu rodzin, krewnych, przyjaciół i sąsiadów*. Zwykle przewodniczy mu *sędzia lub pracownik urzędu cywilno-wyznaniowego*. Podczas ceremonii *zaślubin, uczestnicy recytują fragmenty „Koranu”, zawie-*

¹⁵⁹ Por. E. Szymański, *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 485.

¹⁶⁰ Khurshid Ahamad, *Rodzina w islamie*, Wrocław 2002, s. 15.

*rające zachęte nowożeńców do życia pełnego pobożności, czystości, wzajemnej miłości, wierności i odpowiedzialności*¹⁶¹.

Na podstawie kontraktu rodzina gwarantuje pannie młodej prawa przysługującej żonie. Również dla kobiety nie-muzułmanki kontrakt ślubny jest niezwykle ważny, ponieważ może zawierać m.in. klauzulę, że w przypadku powtórnego małżeństwa męża, zastrzega sobie prawo wystąpienia o rozwód i zachowuje prawo do opieki nad dziećmi¹⁶².

Do zawarcia małżeństwa wystarczy, by narzeczeni dojrżeli do małżeństwa (*bulugha*), wyrazili wolną wolę zawarcia związku (*hurijja*) i byli świadomi swej decyzji (*aql*). W praktyce, zdaniem Edwarda Szymańskiego, nawet pełnoletnia panna musi uzyskać zgodę ojca lub opiekuna. *Dziewczynka wychodząca pierwszy raz za mąż, w zasadzie nie ma prawa wyboru męża. Takie prawo uzyskuje dopiero wdowa lub rozwódka. Jednakże, w wielkich ośrodkach miejskich te zwyczaje ulegają zmianie, zwłaszcza, że wiele dziewcząt kończy szkoły średnie i studia, co wpływa na emancypację kobiet.*

W krajach muzułmańskich, poza Turcją, gdzie istnieje obowiązek zawarcia małżeństwa w urzędzie stanu cywilnego, małżeństwo jest kontraktem należącym do prawa prywatnego. Żona ma obowiązek mieszkać razem z mężem, który może zabronić jej wychodzenia z domu, przyjmowania gości, czy podróży zagranicznych¹⁶³.

W przeciwieństwie do rozwijającej się od dawna w Europie tendencji do życia w małych tzw. nuklearnych rodzinach, w świecie muzułmańskim, i to zarówno dawniej, jak i dziś, pierwsze miejsce zajmuje wielka rodzina, z licznymi wujkami, ciotkami i kuzynami. Tworzy ona najczęściej też środowisko, w którym młodzi znajdują

¹⁶¹ Tamże, s. 15-29.

¹⁶² M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii. Mały słownik*, Warszawa 2002, s. 33.

¹⁶³ E. Szymański, *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 500.

męża lub żonę. Małżeństwo kuzynów nie budzi żadnych zastrzeżeń, raczej można je uznać za regułę¹⁶⁴.

Islam nakazuje okazywać dobroć i życzliwość najbliższej rodzinie: *Okazujcie dobroć rodzicom i bliskim krewnym i sierotom i biednym, sąsiadowi bliskiemu krewnemu i sąsiadowi, który jest wam obcy, i towarzyszewi będącemu u boku, i podróżnemu, i temu, którym zawładnęły wasze prawice. Zaprawdę, Bóg nie kocha tych, którzy są zuchwali i pełni pychy!* (Sura IV, 36).

3. Struktura rodziny muzułmańskiej

Rodzina muzułmańska jest *patriarchalna i męskocentryczna*, ma charakter patrylinearny, gdyż pochodzenie dziedziczy się w linii męskiej oraz patrylokalny – ponieważ po ślubie kobieta przenosi się do męża¹⁶⁵. Zróżnicowane funkcje ojca i matki są uwarunkowane ich odmiennością biologiczną. *Koran* stoi na stanowisku dymorfizmu, który oznacza wyraźne różnicowanie ról męskich i kobiecych. Mężczyźnie powierzył najbardziej odpowiedzialne funkcje w rodzinie.

Dla muzułmańskich znawców *Koranu* wynikający stąd, jakby się wydawało, dysonans jest pozorny: kobieta muzułmańska nie jest gorsza, ale słabsza fizycznie i bardziej skłonna do emocji, niż mężczyzna¹⁶⁶. *O ile chrześcijańska koncepcja mężczyzny i kobiety zakłada istotową równość, o tyle w muzułmańskiej chodzi raczej o różnicę w wymiarze ontologicznym*¹⁶⁷. Kobieta, w rozumieniu islamu jest istotą z natury słabszą fizycznie, bardziej delikatną psychicznie, która

¹⁶⁴ S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, Warszawa 2003, s. 88.

¹⁶⁵ W. Walther, *Kobieta w islamie*, s. 22.

¹⁶⁶ A. Waśkiewicz, *Prawa i obowiązki kobiety w świetle prac szyickiego teologa Sajjida Muhammada Husajna Fadl Allaha*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, s. 105.

¹⁶⁷ G. Paolucci, C. Eid, *Islam. Sto pytań. Odpowiada Samir Khalil Samir*, Warszawa 2002, s. 67.

*kieruje się bardziej uczuciami niż rozumem, stoi niżej od mężczyzny i powinna być mu podporządkowana*¹⁶⁸.

Zdaniem Ewy Machut-Mendeckiej, tradycyjny model rodziny zasadniczo wciąż obowiązuje, jakkolwiek rodzina w świecie islamu powoli ulega transformacji. Rodziny coraz bardziej dzielą się na tradycyjne oraz liberalne i nowoczesne¹⁶⁹. Koran ukazuje typ rodziny tradycyjnej, powszechnie przyjęty w islamie. Zgodnie z nim, mężczyzna w małżeństwie posiada prawnie zagwarantowane pierwszeństwo. *Mężczyźni stoją nad kobietami ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednym nad drugimi, i ze względu na to, że rozdają ze swego majątku. Przeto cnotliwe kobiety są pokorne i zachowują w skrytości to, co zachował Bóg. I napominajcie te, których nieposłuszeństwa się boicie (...). A jeśli są wam posłuszne, to starajcie się nie stosować do nich przymusu.* (Sura IV, 34). *Panie nasz! Daj nam od naszych żon i naszego potomstwa ochłodę oczu i uczyn nas wzorem dla bogobojnych* (Sura XXV, 74).

Mahomet w jednym z hadisów napisał, iż mąż może oczekiwać od żony codziennych usług i troskliwości – *Bóg uszanuje kobietę, która wstaje nocą by się modlić, a potem budzi męża, jeśli zaś ten nie chce wstać, polewa mu twarz wodą*¹⁷⁰.

Koran zaleca wzajemną postawę partnerską (egalitaryzm), a podległość kobiety wobec mężczyzny wynika z tego, że pozostaje ona na jego całkowitym utrzymaniu. *Mężczyźni są opiekunami niewiast, ponieważ Allah uczynił niektórych z nich większymi od innych oraz ponieważ łożą na niewiasty ze swego bogactwa* (Sura IV, 35). Jasno określone i podlegające odróżnieniu role mężczyzny i kobiety w życiu rodziny – co diametralnie odbiega od współczesnych norm europejskich. W praktyce, stanowią one często podłoże konfliktów

¹⁶⁸ Tamże, s. 99-112.

¹⁶⁹ E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 67.

¹⁷⁰ E. Machut-Mendecka, *Świetlista twarz muzułmanki*, „Znak”, 1998, nr 1, s. 31.

w przypadku małżeństw mieszanych chrześcijanek z muzułmanami tłumaczą pewne sprzeczności wobec kobiet o mocnym autorytecie ze strony młodych imigrantów muzułmańskich. *Według islamu, to ojciec jest odpowiedzialny za kształt relacji w życiu społecznym w kwestii wychowania dzieci, natomiast w krajach europejskich zadanie to często spełnia matka. Obie kultury używają więc przeciwnych sobie języków, co zwiększa ryzyko wzajemnych nieporozumień*¹⁷¹.

Pozycji męża w islamie odpowiada ciężący na nim obowiązek utrzymania rodziny: zabezpieczenia mieszkania, wyżywienia i ubrania oraz zapewnienie ochrony i reprezentowanie na zewnątrz interesów wobec opinii publicznej. Natomiast żona nie musi łożyć ze swych oszczędności na utrzymanie rodziny¹⁷².

Mąż ma prawo wymagać posłuszeństwa od swojej żony, m.in. karcieć słowem lub przez wymierzanie lekkich razów, czy zostawiając w samotności. Islam, w porównaniu z wcześniejszą epoką *dżahililiji* (niewiedzy), przyznaje kobiecie arabskiej wiele praw (dziedziczenia, posiadania majątku, zgody lub nie na małżeństwo, alimentów na wypadek rozwodu)¹⁷³.

Tradycyjne rodziny skłaniały się w przeszłości ku formom małżeństw zarówno *poligamicznych*, jak i *endogamicznych* – między kuzynostwem pierwszego stopnia. Rodziny te, zachowując dawną mentalność, chętnie spieszą sobie wzajemnie z pomocą, gdyż tego domaga się zasada solidarności i lojalności plemiennej. Przestrzegają zasad wspólnoty, choć zdarza się, że dzieci po zawarciu związku małżeńskiego zamieszkują oddzielnie, ale najczęściej w pobliżu.

Mimo że w świecie islamu ciągle dominują rodziny wielopokoleniowe, to jednak zarówno ewolucyjnym, jak i gwałtownym zambia-

¹⁷¹ G. Salvini, *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, s. 48.

¹⁷² M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, s. 43; J.D. Thyen, „*Biblia*” i „*Koran*”. *Synopsa wspólnych tradycji*, Warszawa 2002, s. 275.

¹⁷³ A. Badawi Gamal, *Woman in islam*, [w:] *Islam its meaning and Messenger*, London 1980, s. 139; W. Walther, *Kobieta w islamie*, s. 24.

nom ulegają przede wszystkim rodziny miejskie, pozostające w nieustannej konfrontacji z nowoczesnym światem¹⁷⁴. Kobiety z tych rodzin powoli oswajały się z postępem, akceptując najpierw z Zachodu pochodzące artykuły i tekstylia, następnie nowoczesne sprzęty domowe.

Tradycyjne rodziny są zwykle wielodzietne. Opinię tę potwierdził jeszcze do lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, wysoki wskaźnik przyrostu naturalnego na Bliskim Wschodzie. Wskaźnik ten obecnie obniża się. Do połowy lat sześćdziesiątych minionego wieku przeciętna rodzina w Maghrebie miała od siedmiorga do ośmiorga dzieci, w latach dziewięćdziesiątych o połowę mniej. W 1995 roku w regionie Morza Śródziemnego w rodzinie było przeciętnie czworo dzieci. Wysoki przyrost naturalny utrzymał się w krajach czerpiących wysokie dochody z ropy naftowej¹⁷⁵.

Liczne potomstwo jest dowodem błogosławieństwa dla tradycyjnej rodziny muzułmańskiej, jednak w ostatnich latach, aktualny staje się problem przyrostu naturalnego. W niektórych krajach arabskich powstają stowarzyszenia planowania rodziny. W Rabacie 20–30 grudnia 1970 roku odbył się kongres, zorganizowany przez marokańskie ministerstwo zdrowia, pod hasłem: *Islam i planowanie rodziny*¹⁷⁶.

Rodziny tradycyjne można spotkać we wszystkich państwach muzułmańskich, zwłaszcza w regionach oddalonych od dużych aglomeracji miejskich. Występują na Półwyspie Arabskim, w Afganistanie, Pakistanie, na muzułmańskich obszarach Azji Południowej oraz w mniejszym lub większym stopniu, m.in. na południu Egiptu. Natomiast rodziny mieszkające w regionach nadmorskich i miastach zaczynają wprowadzać styl życia według nowoczesnych standardów.

¹⁷⁴ M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, s. 34.

¹⁷⁵ E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 495.

¹⁷⁶ Tamże.

4. Pozycja kobiety-żony i autorytet męża w rodzinie

Społeczność, do jakiej Bóg zaprosił swych wyznawców, składa się z mężczyzn i kobiet. Ludzie zostali stworzeni jako *mężczyzna i kobieta*. Stwórca uformował pierwszą parę z tej samej materii, kobieta jest stworzona z *kości mężczyzny*, dlatego są równi wobec Boga.

Szczególną część odbiera kobieta-matka, która rodzi dla Boga. Jej macierzyństwo stanowi podstawę należnego jej miejsca w rodzinie i społeczeństwie. Dowodem szlachetności każdego mężczyzny jest *godne traktowanie kobiet*.

Powyższe zasady religijno-moralne leżą u podstaw muzułmańskiej koncepcji małżeństwa i rodziny. Jeśli jednak w praktyce życiowej pojawiają się mniejsze czy większe odchylenia, nie godzi to w samą koncepcję, która – zdaniem wyznawców *Koranu* – posiada wszelkie cechy świętości i doskonałości na miarę wielkości Allaha¹⁷⁷.

Zrównanie na tej płaszczyźnie kobiety i mężczyzny jest w *Koranie* sprawą oczywistą, co islamolodzy nazywają „egalitaryzmem, w porządku religijnym”. Jakość wiary stanowi nadrzędne kryterium wartości zarówno mężczyzny, jak i kobiety. Zarówno muzułmanin, jak i muzułmanka, mają postępować według tych samych zasad wiary¹⁷⁸.

Mężczyzna i kobieta mają te same obowiązki religijne i na tej płaszczyźnie są sobie równi¹⁷⁹. Jednak bardziej religijnych muzułmanów ceni się wyżej, niż mniej gorliwych.

Obowiązkiem mężczyzn i kobiet są modlitwa i dobre uczynki. *Odprawiajcie modlitwę, dawajcie jałmużnę i słuchajcie Postańca! Być może, doznacie miłosierdzia!* (Sura XXIV, 56). *I ukarze On ob-*

¹⁷⁷ Por. M. Gaudefroy-Demombynes, *Les institutions musulmanes*, Paris 1946, s. 133.

¹⁷⁸ A. Badawi Gamal, *Woman in islam*, [w:] *Islam – its meaning and messenger* s. 141.

¹⁷⁹ M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, s. 43.

ludników mężczyzn i kobiety (XLVIII, 6).

Oboje małżonkowie mają obowiązek współpracować dla wspólnego dobra. *A wierzące kobiety i wierzący mężczyźni są dla siebie przyjaciółmi. Oni nakazują sobie to co uznane, a zakazują sobie tego, co naganne. Oni odpowiadają modlitwę i dają jałmużnę. Są posłuszni Bogu i Jego Posłańcowi. Tym Bóg okaże miłosierdzie* (Sura IX, 71).

Nagroda po śmierci jest identyczna dla mężczyzn, jak i kobiet. *Tego, kto spełni dobre dzieło – czy to mężczyzna, czy kobieta – i jest wierzącym, my ożywiamy życiem wspaniałym i takim wypłacimy ich wynagrodzenie czymś piękniejszym niż to, co uczynili* (Sura XVI, 97). *Ja nie pozwolę zginąć żadnemu uczynkowi tego spośród was, który czyni dobro, czy będzie to mężczyzna, czy kobieta* (Sura III, 195).

Kobieta otrzyma taką samą zapłatę jak mężczyzna. *Nie pragnijcie tego, czym wyróżnił Bóg jednych z was, dając im wyższość nad drugimi. Mężczyznom przypadnie udział w tym, co sobie zarobili, i kobietom przypadnie udział w tym, co sobie zarobiły. Proście Boga o Jego łaskę! Zaprawdę, Bóg zna dobrze każdą rzecz!* (Sura IV, 32). *Ktokolwiek pełni dobre dzieła – mężczyzna czy kobieta i jest wierzącym – tacy wejdą do Ogrodu i nie doznają niesprawiedliwości nawet na lupinkę daktyla* (Sura IV, 124).

Kryteria oceny człowieka w nauce Mahometa są jednakowe – pod względem moralnym, etycznym i religijnym obie płcie są sobie równe, wszyscy sprawiedliwi oczekują nagrody w Dzień Sądu¹⁸⁰.

Ze względu na wyjątkowe znaczenie macierzyństwa w rodzinie islamskiej, wysoki prestiż posiada kobieta-matka. *One mają prawa równe swoim obowiązkom, zgodnie z uznanym zwyczajem* (Sura II, 228). Najważniejszą sprawą dla każdej kobiety jest urodzenie i wychowanie liczego potomstwa.

¹⁸⁰ Khurshid Ahamad, *Rodzina w islamie*, s. 17.

Oczekiwano przede wszystkim narodzin syna, jako pierworodnego potomka. Mieć wiele dzieci, a przede wszystkim synów, było marzeniem każdej rodziny. Wszystkie zwyczaje i obrzędy, gdy dotyczyły syna, były zawsze bardziej uroczyste, w celu podkreślenia wyższego (w pewnym sensie) statusu społecznego chłopca.

W podzięcie za narodziny chłopca składano większą zwyczajową ofiarę dziękczynną ze zwierząt, niż za narodziny dziewczynki. Gdy jego przyjście na świat ogłaszano z radością, narodzinom dziewczynki mogło towarzyszyć głuche milczenie.

Barbarzyński zwyczaj *wa'du* został surowo zakazany przez *Koran*. *A kiedy zwiastują któremuś z nich córkę, to jego oblicze zasępia się i jest udręczony. On ukrywa się przed ludźmi z powodu tego nieszczęścia, które mu obwieszczono: czy on ma je zachować, mimo poniżenia, czy też pogrzebać je w prochu. Jakże źle oni rozumują* (Sura XVI, 57). Także dziewczynka jest darem Boga. *Oni przypisują Bogu córki – niech Mu będzie chwała! – a oni mają to, czego pragną.* (Sura XVI, 57)¹⁸¹.

Znany hadis Proroka Mahometa nie pozostawia miejsca na wątpliwości: *Kto ma córkę, niechaj wychowuje ją jak najlepiej, niechaj ją kształci i obdarza tymi Boskimi łaskami, jakie sam posiadał, w ten bowiem sposób ochroni się przed ogniem piekielnym*¹⁸². Liczne potomstwo zapewniało trwałość rodu. Dlatego dawne prawo sankcjonowało zasadę – niewolnica, która swemu panu rodziła dziecko, nie mogła być sprzedana, a *Koran* zachęcał do zawarcia z nią ślubu¹⁸³.

Poza naturalną funkcją prokreacyjną, między małżonkami powinien rozwijać się związek duchowy, dzięki któremu małżeństwo jest najważniejszą z osobowych relacji między dorosłymi muzułmanami.

¹⁸¹ Mahomet, *Mądrości*, wybór, przekł. i wstęp, J. Danecki, Warszawa 1993.

¹⁸² Tamże.

¹⁸³ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 24; W. Walther, *Kobieta w islamie*, s. 41.

W rodzinie muzułmańskiej ma panować atmosfera miłości, wzajemnego szacunku i czułości. Dlatego Koran zaleca: *wśród jego znaków jest to, że On stworzył wam żony z was samych, abyście w nich znajdowali spokój umysłu i to On umieścił między wami miłość i czułość. W tym zaiste, zawarte są znaki dla ludu, który się zastanawia* (Sura XXX, 22). *Wasze kobiety są dla was polem uprawnym. Przychodźcie więc na wasze pole, jak chcecie, i czynicie pierwszej coś dla samych siebie. Bójcie się Boga i wiedźcie, że się spotkacie z Nim! A ty głoś radosną wieść dla wierzących!* (Sura II, 223).

Powinności małżeńskie mają być spełniane bez przesady, z zachowaniem przepisanych przez Koran okresów wstrzemięźliwości. *Dozwolone wam jest nocą w czasie postu zbliżać się do waszych żon... Następnie wypełniajcie post do nocy i nie obcujcie z nimi, lecz przebywajcie pobożnie w meczetach. Takie są granice Boga! Nie zbliżajcie się więc do nich! Tak wyjaśnia Bóg ludziom Swoje znaki. Być może, oni będą bogobojni!* (Sura II, 187). *Będą ciebie pytać o okres miesięczny powiedz: „To jest cierpienie, trzymajcie się więc z dala od kobiet podczas okresu miesięcznego i nie zbliżajcie się do nich, dopóki one się nie oczyszczą. A kiedy się oczyszczą, to przychodźcie do nich, tak jak nakazał wam Bóg”.* Zaprawdę, Bóg miłuje nawracających się i miłuje oczyszczających się! (Sura II, 222).

Ważne znaczenie dla partnerskiej wspólnoty małżeńskiej ma miłość i miłosierdzie (*rahma*), a także współczucie i wzajemna troska o siebie. A z Jego znaków jest to, iż On stworzył dla was żony i z was samych, abyście mogli odpocząć przy nich; i ustanowił między wami miłość i miłosierdzie (Sura II, 21)¹⁸⁴. Jak zauważa Khurshid Ahamad, istniejące różnice w zakresie obowiązków i ról społecznych kobiet i mężczyzn, wynikają nie tyle poglądów na temat wyższości lub niższości płci, co z zapotrzebowania społecznego. *Każda z ról jest istot-*

¹⁸⁴ W. Tarish, *Rodzina w Koranie*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, (red.) Z. J. Kijas, Kraków 1999, s. 52.

na i każdą osobę ocenia się według tego, jak się z niej wywiązuje. Role męża i żony nie są przeciwstawne czy rywalizujące ze sobą, ale nawzajem się uzupełniają¹⁸⁵. Metaforycznie wzajemne relacje oddaje cytat z *Sury II*: *One [żony] są ubiorem dla was, a wy jesteście ubiorem dla nich* – małżonkowie mają wobec siebie wzajemnie pełnić funkcje opiekuńcze i obronne, pozwala też uniknąć niedozwolonej, sprzecznej z wiarą zmysłowości¹⁸⁶.

Obowiązkiem żony jest powiększenie szczęścia małżeńskiego. Winna ona uprzyjemniać życie swego męża, nie może zatem obrażać go, ani ranić jego uczuć. Nie wolno jej kontaktować się z innymi mężczyznami. *Koran* zabrania żonie zapraszać i gościć w domu obcych mężczyzn. Nie może przyjmować bez wiedzy męża żadnych подарunków. Kobieta nie może pożyczać, a tym bardziej wydawać pieniędzy i rzeczy, zakaz ten ma na celu uniknięcie zazdrości, podejrzeń oraz plotek, a zarazem utrzymanie jedności małżeńskiej. Ze względu na intymność więzi małżeńskich, żona powinna starać się, aby być atrakcyjną wyłącznie dla męża. Żona ma jednak prawo do: utrzymania przez męża, jednakowego traktowania w przypadku małżeństwa poligamicznego, odwiedzania krewnych i przyjmowania ich odwiedzin, a także do zarządzania własnymi dobrami bez kontroli męża. Teoretycznie, od kobiety zależy opieka nad małymi dziećmi, jednak w praktyce to mąż decyduje w najważniejszych kwestiach związanych z ich wychowaniem, wykształceniem, czy dalszym życiem, zwłaszcza religijnym, które może mieć tylko wymiar islamski¹⁸⁷.

Kobieta (żona i matka) w krajach Orientu zawsze była i dotychczas pozostaje kapłanką, strzegącą nienaruszalności, świętości i cieplej atmosfery domu rodzinnego.

¹⁸⁵ Khurshid Ahamad, *Rodzina w Islamie*, s. 99-112.

¹⁸⁶ Tamże, s. 22.

¹⁸⁷ G. Salvini, *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, s. 47.

Według Koranu, przede wszystkim powinna być wierna i skromna. *I nie zbliżajcie się do cudzołóstwa! Zaprawdę, jest to czyn szpetny i jakże zła droga!* (Sura XVII, 32). *Powiedz wierzącym kobietom, żeby spuszczały skromnie swoje spojrzenia i strzegły swojej czystości; i żeby pokazywały jedynie te ozdoby, które są widoczne na zewnątrz; i żeby narzucały zasłony na piersi, i pokazywały swoje ozdoby jedynie swoim mężom lub ojcom, albo ojcom swoich mężów, albo swoim synom lub synom swoich mężów, albo swoim braciom, albo synom braci lub synom swoich siostr; lub ich żonom, lub tym, którymi zawładnęły ich prawice; albo swoim służącym spośród mężczyzn, którzy nie są oswądzeni pożądaniem cielesnym, albo też chłopcom, którzy nie poznali nagości kobiet. I niech one nie stąpają tak, aby było wiadomo, jakie ukrywają ozdoby. Nawracajcie się wszyscy do Boga, o wy, wierzący! Być może, będziecie szczęśliwi!* (Sura XXIV, 31).

Jeżeli mężczyzna zastanie żonę na cudzołóstwie, winien przedstawić świadectwo przestępstwa. Gdy ono okaże się prawdą, należy ukarać zarówno kobietę, jak i jej partnera. *A wobec tych spośród waszych kobiet, które popełnią wszeteczeństwo, zażądajcie świadectwa czterech spośród was. I jeśli oni poświadczą, to trzymajcie je w domach, dopóki nie zabierze ich śmierć albo też póki Bóg nie przygotuje dla nich jakiejś innej drogi. A tych dwoje spośród was, którzy dopuszczą się tego czynu, ukarście surowo; ale jeśli się oboje nawrócą i poprawią, to odstąpcie od nich! Zaprawdę, Bóg przyjmuje nawrócenie i jest litościwy!* (Sura IV, 15).

Zarówno cudzołożnik, jak i cudzołożnica podlegają karze, jednak nie przez kamienowanie, którą to karę stosowano bardzo rzadko, ale przez batożenie. *Cudzołożnicy i cudzołożnikowi wymierzcie po sto batów każdemu z nich obojga! W imię religii Boga, jeśli wierzycie w Boga i Dzień Ostatni... I niech pewna grupa wiernych będzie obecna przy ich karze.* (Sura XXIV, 2). *Cudzołożnik pojmie za żonę tylko cudzołożnicę lub bałwochwalczynię; a cudzołożnicę może pojąć za*

żonę tylko cudzołożnik lub bałwochwalca. To wszystko jest zabronione tym, którzy wierzą. A tym którzy oskarżają kobiety godne, a nie mogą przyprowadzić czterech świadków wymierzcie osiemdziesiąt batów i nie przyjmujcie od nich nigdy świadectwa. To są ludzie szerzący zgorszenie... A ci, którzy oskarżają swoje żony i nie mają świadków prócz siebie samych, złożą przed Bogiem czterokrotnie świadectwo iż są prawdomówni. A piąte świadectwo po to, aby przekleństwo Boga zaciążyło nad każdym z nich, jeśli był kłamcą. A kara będzie odsunięta od kobiety, jeśli ona zaświadczy przed Bogiem czterokrotnie złożonym świadectwem; iż jej oskarżyciel na pewno jest kłamcą; a piąte świadectwo po to, aby gniew Boga zaciążył na niej, jeśli on znalazł się wśród prawdomównych (Sura XXIV, 3).

Za fałszywe oskarżenie czeka kara wieczna. Ci, którzy rzucają oskarżenie na kobiety cnotliwe, beztroskie, ale wierzące, będą przekłęci na tym świecie i w życiu ostatecznym. Dla nich kara będzie straszna w Dniu, kiedy będą świadczyć przeciw nim ich języki, ich ręce i nogi o tym, co oni czynili. W tym Dniu Bóg wypłaci w pełni, co im się słuszenie należy; i dowiedzą się że Bóg jest prawdą oczywistą. Złe kobiety – dla złych mężczyzn; źli mężczyźni – dla złych kobiet! Dobre kobiety – dla dobrych mężczyzn; dobrzy mężczyźni dla dobrych kobiet! Ci ostatni nie są winni tego, co o nich mówią. Oni otrzymają przebaczenie i zaopatrzenie szlachetne (Sura XXIV, 23).

Natomiast mąż-ojciec ma obowiązek wykorzystać swój autorytet wyłącznie w służbie szczęścia, pomyślności i spokoju rodziny, a nie dla satysfakcji sprawowania władzy absolutnej. Teoretycznie, każda ze stron muzułmańskiego małżeństwa może wnieść wniosek o jego rozwiązanie. W pierwszej kolejności islam proponuje pojednanie, kiedy jednak jest to niemożliwe praktykowane są także różne formy rozwiązania. Od wykupu, poprzez odesłanie. Wykup – polega na zwrocie *mahru* przez żonę. Natomiast odesłanie żony do rodzinnego domu, które przewiduje i normuje *Koran*, jest jednak jednostronnym

aktem ze strony męża. W niektórych przypadkach to żona może domagać się od sędziego, by odesłanie jej wiązało się z wypłatą odszkodowania. W krajach o laicyzującej tendencji prawa rodzinnego (Tunezja, Turcja), ustawodawca zastrzega, że zwyczaj odesłania żony do domu rodziców wiązać się musi z kontrolą odpowiednich organów sądowych. Niekiedy to właśnie sędzia podejmuje decyzję o definitywnej separacji małżonków, a powodem tego może być m.in. złe traktowanie żony, przedłużająca się nieobecność męża w domu lub wyrok skazujący go na karę więzienia¹⁸⁸.

Warto w tym miejscu podważyć pewien nieprawdziwy stereotyp, mówiący o tym, że mężczyźni w odróżnieniu od kobiety wszystko wolno. Zakazy i nakazy moralne są równe dla obojga: *Zaiste mężczyźni, którzy podporządkowują się Bogu oraz niewiasty, które same się Jemu podporządkowują, i wierzący mężczyźni oraz wierzące niewiasty, i posłuszni mężczyźni oraz posłuszne niewiasty, i prawdomówni mężczyźni oraz prawdomówne niewiasty, i mężczyźni wytrwali w swej wierze oraz wytrwałe niewiasty, i mężczyźni, którzy dają jałmużnę, oraz niewiasty, które dają jałmużnę, i mężczyźni, którzy poszczą oraz niewiasty, które poszczą, i mężczyźni, którzy chronią swej czystości, oraz niewiasty, które chronią swej czystości, jak i mężczyźni, którzy pamiętają o Allahu oraz niewiasty, które pamiętają o Nim – Allah dla nich wszystkich przygotował przebaczenie i wspaniałą nagrodę* (Sura XXXIII, 36).

Zdaniem prof. Franciszka Adamskiego, problem autorytetu w małżeństwie i rodzinie jawi się w świetle doktryny islamu w sposób bardzo prosty: wszyscy ludzie mają pochodzące od Boga prawo do życia, którego konsekwencją jest równość wszystkich wobec Boga, a tym samym i wobec siebie. Wobec tego, w rodzinie wszyscy są sobie równi; uczestniczą bowiem w tym samym kulcie, częścią tego samego Boga, są podporządkowani temu samemu prawu moralnemu.

¹⁸⁸ Tamże, s. 51.

Niemniej, istnieje głowa rodziny, ktoś, kto stoi na czele domu, posiadający władzę jedynie czasową, mający za zadanie troszczyć się o jedność osób zróżnicowanych. Podobnie jak w każdej zbiorowości ludzkiej potrzeba kogoś, kto troszczy się o całość i za całość odpowiada, potrzeba pasterza, tak też w rodzinie potrzebna jest głowa rodziny, obdarzona autorytetem akceptowanym przez wszystkich członków rodziny. Posiada w rodzinie pierwszeństwo, ale jest to pierwszeństwo natury moralnej, odnoszące się do życia wewnętrznego członków rodziny i harmonii duchowej samej rodziny, jako ostoji równowartości wszystkich jej członków. Pozostali członkowie rodziny są sobie równi na własną miarę¹⁸⁹.

5. Kobieta w społeczeństwie. Egalitaryzm

Różnice biologiczne i psychiczne decydują o wszystkich relacjach między kobietą a mężczyzną. Według teologów muzułmańskich, z naturalnych, biologicznych różnic między płciami wynikają odmienne funkcje nie tylko w rodzinie, ale i społeczeństwie. *Żony mają prawa równe tym, które mają względem nich mężowie, jak jest to uznane za słuszne; lecz mężczyźni mają nad nimi stopień przewagi* (Sura II, 228).

Powyższy werset, w myśl powszechnie przyjętej interpretacji znawców *Koranu*, nie przeczy egalitaryzmowi, w rozumieniu muzułmańskim. Kobiety nie są gorsze, lecz jako słabsze fizycznie, bardziej wrażliwe psychicznie, częściej ulegają emocjom, niż rozważne męskie umysły. Męska przewaga wzmacnia pozycję społeczną kobiety, ponieważ zobowiązuje mężczyznę do zapewnienia jej ochrony (*kiwama*) przed niebezpieczeństwem i niesprawiedliwością¹⁹⁰.

W pewnych sytuacjach prawnych kobieta znaczy tyle, co połowa

¹⁸⁹ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, s. 85.

¹⁹⁰ G. Paolucci, C. Eid, *Islam. Sto pytań. Odpowiada Samir Khalil Samir*, s. 67.

mężczyzny. Według *szari'atu* świadectwo dwóch kobiet w sądzie ma walor zeznania jednego mężczyzny. Na płaszczyźnie obywatelskiej mężczyzna zajmuje pozycję bardziej uprzywilejowaną, niż kobieta. *Koran* przyznał bowiem kobietom prawo do dziedziczenia, posiadania własności czy zeznawania w sądzie, jednak ich autonomia ma w znacznej mierze jedynie charakter duchowy, moralny, czy intelektualny. Sytuacja kobiet muzułmańskich różni się w poszczególnych krajach i społeczeństwach, a nawet w różnych klasach i warstwach jednego społeczeństwa. Skrajnie patriarchalny charakter tych społeczeństw stanowi przeszkodę dla demokracji¹⁹¹.

Korzystając z dobrodziejstw muzułmańskiego egalitaryzmu, kobieta dziedziczy połowę tego, co mężczyzna, ale tę restrykcję tłumaczy się obowiązkiem utrzymania rodziny, spoczywającym wyłącznie na mężczyźnie¹⁹². Islam przyznał prawo do spadku żonie, matce i siostrze. *Mężczyznom przypada część tego, co pozostawili rodzice i krewni. Kobietom również przypada część tego, co pozostawili rodzice i krewni, czy to będzie mało czy dużo, to jest udział obowiązujący prawnie* (Sura IV, 7).

A ci z was, którzy umierają i zostawiają swoje żony, powinni pozostawić im zapis: utrzymanie na rok bez zmuszania ich do odejścia. A jeśli odejdą, to nie będziecie mieli grzechu z powodu z tego, co one z sobą uczynią, zgodnie z przyjętym zwyczajem. A Bóg jest potężny, mądry! (Sura II, 240).

I wam przypada połowa z tego, co pozostawiły wasze żony, jeśli nie mają dziecka. Jeśli mają dziecko, to wam przypada czwarta część z tego, co one pozostawiły, po potrąceniu legatu, który zapisały w testamencie, lub długu. A im przypadnie czwarta część z tego, co wy zostawicie, jeśli nie macie dziecka. A jeśli macie dziecko, to im

¹⁹¹ Z. Sardar, M.Wyn Davies, *Islam*, Warszawa 2005, s. 134-138.

¹⁹² Islam nie zna rozumienia na wzór zachodni „wspólnoty majątkowej”; Por. E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 65.

przypadnie ósma część z tego, co pozostawicie po potrąceniu legatu, jaki zapisaliście w testamencie, lub długu. A jeśli mężczyzna lub kobieta mają dziedziców w linii bocznej, i on ma brata lub siostrę, to każdemu z nich dwojga przypadnie szósta część. A jeśli jest ich więcej, to oni są współdziałowcami w jednej części dziedzictwa, po potrąceniu legatu zapisanego przez zmarłego w testamencie lub długu – bez niczyjej krzywdy. To jest przykazanie od Boga! A Bóg jest wszechwiedzący, mądry! (Sura IV, 12).

I daje wam Bóg przykazanie co do waszych dzieci: synowi przypada udział podobny do udziału dwóch córek. A jeśli będzie córek więcej niż dwie, to pozostanie im dwie trzecie z tego majątku; a jeśli będzie tylko jedna, to dla niej będzie połowa. Jeśli zmarły ma syna, to każdemu z dwojga rodziców zmarłego przypadnie jedna szósta z pozostawionego majątku. A jeśli nie ma syna i dziedziczą po nim rodzice, to jego matce przypada jedna trzecia; a jeśli ona ma braci, to jego matce przypada jedna szósta po oddaniu legatu, jaki zalecił w testamencie, lub długu. Albowiem nie wiecie, czy rodzice wasi, czy synowie są dla was bardziej pożyteczni (Sura IV, 11).

Każda muzułmanka, zgodnie z modelowym obrazem nakreślonym w Koranie, ma wszelkie warunki po temu, aby ukształtować dojrzałą osobowość. Gdy dorośnie, ma być świadoma swoich naturalnych obowiązków oraz domagać się swoich praw i przywilejów. W ten sposób osiągnie identyczność jak mężczyzna, satysfakcję duchową w życiu doczesnym oraz tę samą nagrodę, co mężczyzna w przyszłym życiu, którą obiecuje Koran, tj. szczęście w raju¹⁹³.

1° Spadek

Równy start życiowy ma zapewnić prawo do spadku, zarówno synom, jak i córkom. Oto przykazania Allaha w kwestii waszych dzieci.

¹⁹³ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 29.

Chłopiec dostanie część równą częściom dwóch dziewcząt. Jeśli jednak w rodzinie będą same dziewczęta, i to ponad dwie, wtedy otrzyma ją dwie trzecie tego co pozostawia zmarły. Jeśliby była jedna, otrzyma połowę (Sura IV, 12).

Gdy chodzi o prawo własności kobieta jest równa mężczyźnie. Kobieta nie wnosi do małżeństwa żadnego majątku, co w tradycji europejskiej nazywa się wianem. W momencie ślubu, jak już wspomniano, mężczyzna płaci, tzw. *mahr* – czyli dar męża dla żony. W przypadku rozwodu, cała otrzymana suma, niejednokrotnie dość pokaźna, należy do kobiety.

Kobieta ma prawo do posiadania własnych finansów i zawierania kontraktów. Gdy osiągnie pełnoletniość, może dysponować swoim prywatnym majątkiem oraz udzielać pełnomocnictw, a także być pełnomocnikiem¹⁹⁴.

Natomiast, nierówne prawo do spadku ma swoje ważne powody, wynikające z nałożonej przez islam na mężczyznę powinności. On ma obowiązek utrzymać rodzinę. Kobieta nie jest obarczona taką odpowiedzialnością. Wszystkie kobiety przed małżeństwem są pod opieką ojca lub opiekuna. Po zawarciu małżeństwa, obowiązek ten przejmuje mąż. W sytuacji, kiedy kobieta nie ma opiekuna-żywiciela, fundusze na utrzymanie wypłaca specjalna kasa¹⁹⁵.

6. Zaslona

Życie publiczne w krajach arabskich zdominowane przez mężczyzn było zgodnie z wymogami islamskiej cywilizacji i kultury.

¹⁹⁴ W sunnickim prawie spadkowym ani muzułmanin nie może dziedziczyć po swej chrześcijańskiej żonie, ani żona-chrześcijanka nie może dziedziczyć po mężu wyznającym islam. W islamie szyickim, np. w Iranie, prawo do spadku mają muzułmańskie dzieci zrodzone z chrześcijanki, ale chrześcijańskim jej dzieciom prawo to nie przysługuje. Chrześcijanie mogą jedynie otrzymać w formie daru część spadku, o ile jest to zaznaczone w testamentie; Por. M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, s. 35.

¹⁹⁵ A. Badawi Gamal, *Woman in islam*, [w:] *Islam – its meaning and message*, s. 141.

Natomiast swoiste zasady moralności zobowiązują kobiety do przestrzegania prawa *hidżabu*, czyli zasłaniania przede wszystkim twarzy, noszenia długich, obszernych szat i skromnego spuszczenia wzroku.

Zasłona zakładana przez muzułmankę: arabski *hidżab*, perski *czador*, turecki *czarczaf*, mimo że budzi obecnie wiele kontrowersji, a poza islamem uważana jest za przejaw dyskryminacji kobiet, stanowi jedną z tajemnic zwyczajowego kodeksu, dotąd przestrzegane go w wielu krajach Orientu.

Koran obowiązek noszenia zasłony i szczelnych okryć wspomina dwukrotnie: w Surze XXIV i XXXIII. W pierwszym tekście, wymaga się od kobiet skromnego spuszczenia wzroku. W drugim, zasłona jest środkiem chroniącym kobietę przed prowokacyjnym zachowaniem mężczyzn.

Kryteria równouprawnienia kobiet, co jest naturalnym wymogiem współczesnej kultury, są różne. To, co w jednej religii uważane jest za przejaw obrony dobra kobiety, w innej traktowane jest, jako przejaw dyskryminacji. Przemiany obyczajowe, jakie dokonują się w czasach współczesnych na całym świecie, przebiegają bardzo różnie i są w dużym stopniu zależne od akceptacji pluralizmu kulturowego, lub też tzw. fundamentalizmu religijnego.

Na terenach Orientu *hidżab* był znany od wieków. Wiebke Walther pisze, że w *starożytnej Asyrii i Babilonii, zasłona była symbolem przynależności stanowej. Tylko wolna kobieta miała prawo ją nosić, za to niewolnica, która ją założyła podlegała karze*¹⁹⁶.

¹⁹⁶ Dziewczynki, mając osiem, dziesięć lat zakładają zasłony. Ich poczucie wstydu nieraz zdumiewało europejskich podróżników, którzy uważali, że dziewczęta i kobiety muzułmańskie są raczej skłonne obnażyć się przed lekarzem, niż odsłonić przed nim twarz. S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 87. W. Walther, *Kobieta w islamie*, s. 40; E. Machut-Mendecka, *Świetlista twarz muzułmanki*, s. 30; Por. M. Składankowa, *Żyjąc za zasłoną*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, s. 120; Por. J. Łątka, *Tajemnice haremów*, Kraków 1992.

Podobną funkcję zaczął *hidżab* spełniać w islamie, choć historycy uważają, że trudno bliżej ustalić, w jaki sposób przeniknął on do obyczajowości muzułmańskiej. Początkowo stosowały go przede wszystkim kobiety wysoko urodzone, które chętnie zasłaniały twarz na dowód swojej wysokiej pozycji społecznej i w obawie utraty dobrej opinii. Bez *hidżabu* pokazywały się tylko niewolnice.

Mahomet początkowo nie wymagał od kobiet noszenia zasłony, ale gdy przeciwnicy islamu zaczęli szerzyć plotki o muzułmankach nie oszczędzając jego żony Aiszy – zabrał głos. *O Proroku! Powiedz swym małżonkom i córkom oraz żonom wiernych, aby narzuciły na siebie zasłony. Oto najprostszy sposób, aby zostały uznane i aby ich nie molestowano* (Sura XXXIII, 59).

Wskazówki *Koranu* potraktowano rygorystycznie. Przez wieki kobieta muzułmańska nie odważyła się stanąć przed obcym mężczyzną z odsłoniętą twarzą. Dopiero współczesne muzułmanki mniej więcej (w zależności od regionu i kraju) od początku XX wieku, zaczęły zrzucać zasłony, które w zmieniających się stosunkach obyczajowo-społecznych, jakie zapanowały w krajach islamu, wydają się reliktem przeszłości.

Współcześnie *hidżab* powraca w formie białej chusty osłaniającej głowę kobiety, podczas gdy całą sylwetkę okrywa długi płaszcz. Włosy nie są widoczne, pozostają odsłonięte jedynie dłonie i stopy¹⁹⁷. Dla większości muzułmanów współcześnie obowiązek ten ma naturę zwyczajową, a nie prawną¹⁹⁸.

¹⁹⁷ M. Składankowa, *Żyjąc za zasłoną*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, s. 121. W Iranie ogromny sprzeciw wywołały reformatorskie działania szacha Rezy Pahlawiego, który w 1936 r. zabronił kobietom noszenia czadorów. Broniły się przed tym najbardziej same kobiety, które czuły się poniżone koniecznością publicznego pokazywania twarzy. Niektóre w ogóle przestały opuszczać dom. Pozostawały za zasłoną, tyle, że nie zasłoną czadoru, lecz ścian haremu. Po drugiej wojnie światowej zakazy te utraciły moc i czadory noszono powszechnie przy pewnych okazjach (np. na pogrzebach), nosiły je też biedne kobiety jako rodzaj chusty osłaniającej ubogi strój oraz kobiety w podeszłym wieku i szczególnie religijne. Na kilka lat przed rewolucją islamską można było zaobserwować

Hidżab traci właściwy sens, gdy z wiekiem przemija uroda. *A kobiety starsze, które się już nie spodziewają małżeństwa, nie będą miały grzechu, jeśli zdejmą swe szaty, jednakże w taki sposób, aby nie ukazywać swoich ozdób. Lecz lepiej dla nich, żeby się od tego powściągały. Bóg jest słyszący, wszechwiedzący* (Sura XXIV, 60).

Traktowanie zasłony, jako jedyne przejawu dyskryminacji kobiet byłoby jednak nieporozumieniem. Same muzułmanki niejednokrotnie podkreślają, że zasłona daje im możliwość podjęcia pracy, w zawodach do tej pory zarezerwowanych wyłącznie dla mężczyzn, a więc wyjścia poza rolę bycia jedynie obiektem pożądania. Ta pozytywna jednak cecha zasłony może mieć znaczenie tam, gdzie kobiety zakładają ją dobrowolnie. Jeśli muszą ją nosić, tak jak w Arabii Saudyjskiej i Iranie, traci ona swój emancypacyjny charakter¹⁹⁹.

7. Dom rodziny muzułmańskiej

Dom muzułmański, zarówno monogamicznej, jak i poligamicznej rodziny, nazywany jest powszechnie haremem, co wiąże się najściślej z pojęciem *sacrum*. Dowodzi tego sama etymologia nazwy, która pochodzi z języka arabskiego *haram*, rdzeń – *hrm* – oznacza *miejsce święte, zakazane, sanktuarium, świątynię*. W obyczajowości muzułmańskiej harem stanowi jakby wzmocnienie *hidżabu*, bo daleko bardziej, niż zasłona chroni kobietę przed kontaktami z mężczyzną. Na tym polega troska o honor i czystość rodziny, a genealogia (*nasab*), rozwinięta została w islamie w odrębną gałąź wiedzy.

Ojciec odpowiada za postawy moralne członków rodziny i po-

nasilenie się mody na czadory – wówczas noszenie ich było przejawem oporu wobec władz, demonstracją opozycji politycznej i przywiązania do tradycji rodzinnej. Jej związki z religią, szyickim islamem, wydawały się tak oczywiste, że decydować miały, zdaniem wielu, o tożsamości narodowej Irańczyków.

¹⁹⁸ G. Paolucci, C. Eid, *Islam. Sto pytań. Odpowiada Samir Khalil Samir*, s. 69.

¹⁹⁹ S. Braun, *Islam, Powstanie – dzieje – nauka*, s. 86.

maga rozwiązywać wszystkie problemy życiowe, natomiast matka troszczy się o atmosferę wewnątrz domu rodzinnego²⁰⁰. Urządzenie domu wynika z ustanowienia przez *Koran*, nietykalności i świętości życia prywatnego (Sura XII i XXVII)²⁰¹.

Wskazania islamu w kwestii odosobnienia kobiet i wysoka ranga rodziny wywarły wpływ na wypracowanie funkcji budynku mieszkalnego. Patrząc z zewnątrz, niewiele można powiedzieć o jego charakterze rodzinnym, zwłaszcza, że w konstrukcji dominują duże płaszczyzny ścian, bez okien. Jeśli okna znajdują się na poziomie parteru, to zawsze są małe, zakratowane i tak umieszczone, by nikt nie mógł przez nie zaglądać do wnętrza. Okna znajdujące się wyżej są szersze i wychodzą na ulicę, ale zawsze są zasłonięte okiennicami. Budynki projektowane są w ten sposób, aby nikt nie mógł zorientować się w zajęciach domowników, a jednocześnie jego mieszkańcy, nie naruszali prywatności sąsiadów²⁰².

Główne wejście do domu jest szerokie, niekiedy nawet monumentalne. Do dekoracji portali używa się barw i symboli zapowiadających pomyślność. Wszystko to podkreśla rolę korytarza prowadzącego do pomieszczeń prywatnych. Jeśli mężczyzna, jako gość znajduje się już wewnątrz, zostaje wprowadzony do salonu przyjęć, usytuowanego zwykle w pobliżu wejścia, aby zmniejszyć możliwość spotkania z kobietami. Pomieszczenie to stanowi reprezentacyjną

²⁰⁰ R.A. Berger, *Zachowanie społeczne muzułmanów*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem*, (red.) P. Stawiński, Częstochowa 1995, s. 55. Domy muzułmańskie różnią się w poszczególnych rejonach świata islamu. Ich architektura jest zależna od wpływu form konstrukcyjnych, sięgających jeszcze okresu przed islamem, a także regionalnych technik budowlanych, warunków klimatycznych, dostępnych materiałów i lokalnych zwyczajów.

²⁰¹ F. Robinson, *Dom*, [w:] *Wielkie kultury świata. Świat islamu*, Warszawa 1996, s. 218.

²⁰² Obraz typowych miast muzułmańskich to domy zwrócone frontem ku wewnątrz, centralnie usytuowanemu dziedzińcowi, czy ogródkowi, a tyłem do ulicy. Architektura meczetów i minaretów dopełnia charakterystyczny obraz miast i osad krajów muzułmańskich.

część domu, mającą świadczyć o materialnym statusie rodziny. W bogato udekorowanym pokoju przyjęć, eksponowane są cenne przedmioty należące do gospodarza.

Tutaj gromadzą się zaproszeni mężczyźni. Wolny czas wypełnia zwykle głośnie czytanie poezji, którą muzułmanie bardzo cenią. Podejmuje się również długie dysputy na tematy religijne, gdyż problematyka wiary nikogo nie nuży. *Pobożność nie polega na tym, że będziecie wchodzić do waszych domów od tyłu; ale pobożnym jest ten, kto jest bogobojny. Wchodźcie więc do domów przez bramy, i bójcie się Boga! Być może będziecie szczęśliwi!* (Sura II, 189).

Mężczyzna muzułmański żyje odizolowany, oddziela swoje pokoje od części domu przeznaczonej dla kobiet. W swoich pokojach może przyjmować nie tylko rodzinę, lecz także znajomych, bez konieczności narażania na kontakty obcych osób z kobietami zamieszkującymi z nim pod jednym dachem. Warunkiem zachowania pożądanej izolacji płci jest jednak zamożność rodziny. W przypadku rodzin średniozamożnych – mieszkania lub domy są znacznie mniejsze, a co za tym idzie – również częściej dochodzi do kontaktów nie tylko między małżonkami, lecz również rodzicami i dziećmi. Natomiast sytuacja rodzin niezamożnych, zajmujących niewielki metraż, sprawia, że wszyscy członkowie przebywają razem, a mąż spożywa posiłki z żoną i dziećmi²⁰³.

W tradycji muzułmańskiej dom rodzinny zawsze spełniał ważne funkcje, gdyż był miejscem, w którym ludzie zmęczeni trudami życia pustynnego, mogli znaleźć schronienie i odpoczynek. *Nie wchodźcie do domów, które nie są waszymi domami, zanim nie poprosicie o pozwolenie i zanim nie pozdrowicie ich mieszkańców: „Pokój wam” To jest dla was lepsze* (Sura XXIV, 27). *Niech was nie proszą trzy razy o pozwolenie wejścia: przed modlitwą jutrzejki, kiedy zdej-*

²⁰³ W. Krajewska-Michalska, *Tajemnice haremu. Kobieta w świecie islamu*, Warszawa 2003, s. 53.

mujecie swoje szaty koło południa i przed modlitwą wieczorną; to są trzy momenty waszej nagości. Poza tymi chwilami, nie ma ani dla was, ani dla innych przeszkody, żebyście się wzajemnie odwiedzali (Sura XXIV, 58).

Większą część domu, podobnie jak to miało miejsce w namiocie koczownika, stanowi przestrzeń dla kobiet. Kobieta w krajach Orientu zawsze była i ciągle jest traktowana, jako kapłanka strzegąca wewnętrznej nienaruszalności, świętości i ciepłej atmosfery domu rodzinnego. Jak podkreśla A. Waśkiewicz – muzułmański dom: *nienaruszalny i nietykalny, wymaga starannej ochrony przed obcymi*. Pojęcie *obcych* jest dyskusyjne. W zasadzie wyklucza obcych mężczyzn nie należących do rodziny, poza lekarzem. Wstęp innych mężczyzn jest wzbroniony, z wyjątkiem małżonka i tych krewnych z męskiej linii, którzy – ze względu na bliskie pokrewieństwo – nie mogą zawrzeć związku małżeńskiego.

Harem więc, tak jak *hidżab*, zapewniał kobiecie muzułmańskiej szacunek i prestiż społeczny. Wolna muzułmanka w haremie z dumą znosiła izolację od świata, w poczuciu swojej misji danej przez Boga i naturę²⁰⁴.

Słowo harem – arabskie *harim* – za pośrednictwem języka tureckiego, dotarło do Europy. Oznacza ono w oryginale miejsce święte, niedostępne, część domu, w której przebywają należące do rodziny kobiety i służące. Jedynymi mężczyznami, którzy mieli zwykle dostęp do haremu, był pan domu, jego synowie i co najwyżej lekarz. Pod pojęciem *harim* – rozumiano również mieszkające w nim i przebywające kobiety – żonę (lub żony) właściciela, jego matkę, siostry, córki oraz synowe²⁰⁵.

Na rozkład mieszkań wpływają zwłaszcza dwie prastare normy

²⁰⁴ A. Waśkiewicz, *Prawa i obowiązki kobiety w świetle prac szyickiego teologa Sajjida Muhammada Husajna Fadl Allaha*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, s. 117; J. Łątka, *Tajemnice haremów*, s. 47.

²⁰⁵ W. Walther, *Kobieta w haremie*, Warszawa 1982, s. 42.

zachowań: bycia razem i okazywania gościnności. Najbardziej typowe mieszkanie arabskie (zwłaszcza w mieście) składa się z kilku pokoi, kuchni i łazienki, ale jego sercem jest kwadratowe pomieszczenie, które z trudem można nazwać przedpokojem, a w którym toczy się codziennie, wspólne życie rodzinne²⁰⁶.

Do posiłków członkowie rodziny noszą chętnie swobodne ubiory, nawet osoby ubierające się na co dzień według mody zachodniej, lubią wkładać tradycyjną odzież: mężczyzna – długą koszulę z rękawami – *galabiję* w Egipcie, czy *dszdaszę* w Iraku, kobieta – jeden z niezliczonych rodzajów tradycyjnej sukienki, ewentualnie ozdobionej srebrnym czy złotym haftem. W kulturze muzułmańskiej, rodzina wolny czas spędza w sposób tradycyjny: siedząc z wspólnie przy posiłku czy kawie, obecnie – również oglądając wspólnie telewizję, składając sobie wzajemne wizyty i obchodząc w licznym gronie święta religijne, i uroczystości: obrzezanie, wesela i pogrzeby.

W tych okolicznościowych spotkaniach daje znać o sobie tradycja zbiorowego życia. W grupie następuje potwierdzenie własnej tożsamości indywidualnej i rodowej.

8. Wybór żony

Zanim mężczyzna wybierze kandydatkę na żonę powinien uzyskać informacje, czy w wypadku zawarcia małżeństwa nie zachodzą przeszkody. Należą do nich: inna wiara żony (za wyjątkiem kobiet *Księgi* – żydówek lub chrześcijanek), pokrewieństwo mleka (mężczyzna i jego mamka, mężczyzna i kobieta posiadający wspólną karmicielkę), obowiązuje bowiem ścisła egzogamia²⁰⁷.

²⁰⁶ E. Machut-Mendecka, *Normy obyczajowe kultury arabsko-muzułmańskiej*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 168.

²⁰⁷ J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, [w:] *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, (red.) W. Nowak, M. Tunkiewicz, Olsztyn 2009, s. 198-210.

Do poważnych przeszkód zawarcia małżeństwa dla kobiet-muzułmanek należy natomiast przeszkoda wyznania. Kobieta muzułmańska nie może poślubić mężczyzny innej wiary, chyba, że nawróci się on na islam. Przyczyna tego zakazu wynika z powszechnego na Wschodzie (i we wszystkich strukturach patriarchalnych) przekonania, że dzieci zawsze przyjmują religię ojca. Przy tym islam bardzo mocno akcentuje pozycję ojca, jako gwaranta religijnego wychowania dzieci, zatem tylko ojciec-muzułmanin może zapewnić ich wychowanie zgodnie z zasadami islamu. Dzieci urodzone z ojca-muzułmanina są traktowane zawsze jako muzułmanie, nawet gdyby były ochrzczone. Dlatego wszelkie małżeństwa mieszane (z chrześcijankami czy żydówkami) – pomnażają faktycznie wspólnotę muzułmańską²⁰⁸.

Zawarcie związku małżeńskiego w islamie najczęściej jest procesem rozłożonym w czasie, w którym trudno mówić o momencie odpowiadającym europejskiemu pojęciu ślubu. Nawet w bardzo postępowych środowiskach proces ten obejmuje te same etapy, co w dawnych wiekach. Najważniejsze są dwa z nich: zaręczyny i ustalenia, co do wysokości *daru męża dla żony (mahr)*.

Poszczególne etapy mogą następować szybko jeden po drugim, ale mogą trwać dłużej. *Przyjęte jest*, pisze E. Machut-Mendecka, *że w tym czasie narzeczony obdarowuje wybraną, a ta zwyczaj domaga się drogich prezentów, przede wszystkim cennej biżuterii. Kobieta muzułmańska ma świadomość, że jest upragnioną i wyczekiwaną żoną, ma więc podstawy, aby odczuwać satysfakcję i własną wartość. Utrzymując zwyczajowy dystans wobec mężczyzny, cieszy się ich poważaniem i szacunkiem, co daje jej swobodę działania i znaczenie w męskim świecie*²⁰⁹.

Małżeństwo poprzedzają zaręczyny (*hitbatu*). *I nie popełnicie*

²⁰⁸ G. Paolucci, C. Eid, *Islam. Sto pytań. Odpowiada Samir Khalil Samir*, s. 67.

²⁰⁹ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 30.

żadnego grzechu, proponując zaręczyny kobiecie albo ukrywając ten zamiar w swoich sercach. – Bóg wie, że wy o nich myślicie. – Lecz nie czyńcie im obietnic potajemnie, używajcie słów uznanych zwyczajem. I nie decydujcie o zawarciu małżeństwa, dopóki nie upłynie przepisany czas. Wiedźcie, iż Bóg wie, co jest w waszych duszach, więc strzeżcie się Go! Wiedźcie, iż Bóg jest przebaczący, wspaniałomyślny! (Sura II, 235).

W intercyzie przedślubnej określa się warunki ślubu w obecności dwóch świadków: dwóch mężczyzn – lub jednego mężczyzny i dwóch kobiet. Główne punkty klasycznej intercyzy to wysokość *mahru* i warunki ewentualnego rozwodu. W nowszych intercyzach wyklucza się często ożenek z drugą kobietą (*nithag*)²¹⁰.

Wysokość podarunku ślubnego określa ojciec dziewczyny z jej przyszlým mężem: *dawajcie kobietom wiana jako dar. Jeśli one jednak są dobre dla was i użyczą wam cośkolwiek z niego, to jedźcie to dla zdrowia i pomyślności.* (Sura IV, 4). Podobna myśl, choć nieco rozszerzona, powtórzona jest w innym miejscu Koranu: *Poślubiajcie je za pozwoleniem ich rodzin i dajcie im wiana, zgodnie z uznany zwyczajem, jak kobietom chronionym, a nie jak kobietom rozpustnym, ani też przyjmującym przyjaciół* (Sura IV, 25).

Ojciec zwykle decyduje o małżeństwie córki, skoro – obdarza *tymi Boskimi łaskami, jakie sam posiadał, więc „powinna być szczęśliwa”* (Sura IV, 4).

Mahr trzeba wpłacić w okresie poprzedzającym zawarcie małżeństwa. Odtąd stanowi on własność kobiety. Jak wszelkie uczynki podlega prawu *szari'atu* i dlatego posiada charakter sakralny²¹¹. *Nie jest wam dozwolone zabierać cokolwiek z tego, coście dali swoim żonom... Takie są granice Boga. Nie przekraczajcie ich! Ci, którzy przekraczają granice Boga, są niesprawiedliwi* (Sura II, 229).

²¹⁰ E. Machut-Mendecka, *Świetlista twarz muzulmanki*, s. 27.

²¹¹ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłony. Muzulmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 26.

Mahr stanowi materialne zabezpieczenie kobiety na wypadek rozwodu. Wysokość *mahr*u zależy od pozycji społecznej i majątkowej stron zawierających małżeństwo. Źródła średniowieczne mówią, że *mahr* był wypłacany zarówno w pieniądzach, jak i towarami. Obecnie, w wielu krajach ofiaruje się wyroby ze srebra i złota. W ośrodkach wiejskich mężczyzna płaci *mahr* dywanami, wyrobami ze skóry, a nawet żywym inwentarzem.

Należy przy tym pamiętać, że wiano – *mahr* – stanowi istotny element zawarcia związku, ale nie wpływa na jego ważność. W kulturze arabsko-orientalnej wyraża on szczerzy zamiar poślubienia przez mężczyznę kobiety oraz stanowi swego rodzaju rekompensatę za dyskomfort psychiczny, związany z opuszczeniem przez nią domu rodzinnego, z lękiem i niepewnością nowego życia. Ponadto świadczy on o szacunku i miłości ze strony męża, a także jest wyrazem gotowości ponoszenia przez niego kosztów związanych ze wspólnym życiem. Wynika to z powszechnej w islamie koncepcji zwalniającej kobietę z odpowiedzialności za utrzymanie rodziny, ponieważ jest to jedynie obowiązkiem mężczyzny. Współcześni prawnicy muzułmańscy wyróżniają dwa rodzaje wiana: *mahr musamma* oraz *mahr al-misl*. Wysokość *mahr*'u winna być zaakceptowana przez obie strony i uwzględniona w kontrakcie ślubnym. Wysokość *mahr musamma* (podstawowego) zależy od pozycji społecznej kobiety, statusu społecznego jej krewnych żeńskich ze strony ojca (np. siostry ojca). O wysokości *mahr*'u podstawowego decydują także indywidualne zalety narzeczonej: uroda, wiek, wysokość majątku, dziewictwo i pobożność²¹².

Jednym z ważniejszych problemów w okresie narzeczeństwa jest dystans, jaki mają zachować osoby nie spokrewnione oraz dylemat, czy młodzi mogą w tym czasie nawiązywać kontakty. Zdaniem

²¹² M. Zyzik, „*Mahr*” dar ślubny w kulturze muzułmańsko-arabskiej, „Przegląd Orientalistyczny”, 2003, nr 3-4, s. 203.

prawników muzułmańskich, mężczyzna i kobieta powinni się przynajmniej zobaczyć przed ślubem²¹³.

W prawie małżeńskim islamu znana jest instytucja pośrednika. Nie oznacza to, że dziewczęta są wydawane za mąż wbrew własnej woli. Małżeństwo przez pośredników ma pomóc dziewczynie znaleźć partnera, nie popadając w konflikty z obowiązującymi zasadami moralności i poczuciem godności rodziny²¹⁴.

Po zawarciu małżeństwa, zarówno mąż, jak i żona podejmują swoje funkcje, uzależnione od „właściwości” biologicznych. Modelowy mąż troszczy się o rodzinę, która pozostaje na jego całkowitym utrzymaniu. Natomiast żona wychowuje dzieci, prowadzi dom oraz wypełnia powinności seksualne, co zapewnia mężczyźnie stabilne, godne życie, a rodzinie ʔ potomstwo.

System wartości świata muzułmańskiego zakłada, że kobieta zamężna, która nie pracuje zawodowo, cieszy się większym poważaniem, niż kobieta pracująca. O wyjątkowym znaczeniu małżeństwa świadczy bardzo rozbudowana obrzędowość związana ze ślubem, który powinien odbywać się z udziałem wielu gości, przy akompaniamencie bębnów, piszczałek i śpiewów. Dlatego to wesela w krajach muzułmańskich są bardzo hałaśliwe i biorą w nich udział całe wsie, w miastach niemal całe dzielnice.

Ceremonia zaślubin może mieć miejsce w meczecie, w domu pana młodego lub panny młodej. Zwykle bierze w niej udział imam z miejscowego meczetu. Najważniejsza jest jednak obecność dwojga dorosłych muzułmanów. Pełnią oni funkcję świadków podczas składania przysiężenia małżeńskiego.

Formuła przysięgi jest następująca: *Ja Muhammad biorę sobie ciebie Aiszo, córkę Abd Allaha, za swoją prawnie poślubioną małżonkę, przed obliczem Boga i tych oto świadków, zgodnie z naukami*

²¹³ E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 497.

²¹⁴ S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 89; E. Machut-Mendecka, *Świetlista twarz muzułmanki*, s. 27.

„Koranu”. Obiecuję uczynić wszystko, by małżeństwo to stało się wyrazem posłuszeństwa wobec Boga, by panowała w nim miłość, miłosierdzie, zrozumienie, wierność i wzajemna współpraca. Niechaj Bóg będzie mi świadkiem, ponieważ Bóg jest najlepszym ze świadków. Amen.

Po ślubie, w barwnym korowodzie, prowadzi się nowo zaślubioną żonę do domu męża, gdzie odbywa się okolicznościowe przyjęcie (*walimd*). Jest ono okazją do zaprezentowania zamożności rodziny i domu. W związku z tym, że jest to wynikający z tradycji zwyczaj, młody małżonek musi posiadać na ten cel własne oszczędności, aby przyjęcie było jak najbardziej okazałe²¹⁵. Przez stulecia wzbogacano obrzędy weselne, za czasów osmańskich tureckie wesele trwało około 7 dni, do chwili obecnej z pewnymi modyfikacjami zachowano m.in. takie elementy, jak noc henny (symbolizującej pomyślność), przesyłanie podarków ślubnych między obiema rodzinami, uroczyste przeprowadzenie z posagiem do domu męża, czy zrzucenie zasłony z twarzy panny młodej²¹⁶.

Także współcześnie przestrzega się zaleceń proroka Mahometa, zgodnie z którymi wszyscy krewni i znajomi, niezależnie od majątku i pozycji społecznej, mają wstęp na uroczystości weselne. Natomiast *ten, kto odrzuca zaproszenie na przyjęcie weselne jest nieposłuszny wobec Boga i proroka*²¹⁷. Ponieważ nowożeńcy powinni zamieszkać w domu małżonka, to do niego należy zapewnienie odpowiedniego lokum, wraz z jego umeblowaniem oraz wyposażeniem. Do żony urządzenie domu nie należy, chyba, że otrzymała *mahr* wyższy od podstawowego, z nadwyżką przeznaczoną na umeblowanie mieszkania (domu), co jednak powinno być przez małżonka wyraźnie sprecyzowane²¹⁸.

²¹⁵ E. Szymański, *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 500.

²¹⁶ E. Machut-Mendecka, *Archetypy islamu*, s. 112.

²¹⁷ Khurshid Ahamad, *Rodzina w islamie*, s. 34.

²¹⁸ M. Zizik, „*Mahr*” – *dar ślubny w kulturze muzułmańsko-arabskiej*, s. 502.

9. Pozycja dziecka w rodzinie i społeczeństwie

Głównym celem małżeństwa, podobnie jak w rodzinie żydowskiej, jest prokreacja. *Bóg dał wam żony spośród was samych. A z waszych żon dał wam synów i wnuków* (Sura XVI, 72). *Bóg wyprowadził was z łona waszych matek* (Sura XVI, 78) – *O ludzie! Bójcie się waszego Pana, który was stworzył z jednej istoty i stworzył z niej drugą do pary; a z nich dwojga rozprzestrzenił wiele mężczyzn i kobiet. Bójcie się Boga, o którego jedni drugich pytacie, i czcicie łona!* (Sura IV, 1).

Islam przyznaje dziecku bardzo ważną pozycję w rodzinie i społeczeństwie, ponieważ dzieci są darem Boga. Dzieci, według Koranu, są radością w domu, *ochłodą oczu*, a za ich zrodzenie i wychowanie należy się rodzicom nagroda wieczna, *gdyż byli cierpliwi*. Podobnie jak i w judaizmie, rodzina bezdzietna jest pozbawiona błogosławieństwa Bożego.

Pierwszym prawem dziecka mocno wyeksponowanym w Koranie jest prawo do życia²¹⁹. *I nie zabijajcie waszych dzieci z obawy przed niedostatkiem. My im damy zaopatrzenie, podobnie jak wam. Zaiste, zabijanie ich jest wielkim grzechem!* (Sura XVII, 31). *I nie pozbawiajcie nikogo życia, które Bóg uczynił świętym* (Sura XVII, 33).

Rodzice mają obowiązek dziecko karmić – *Matki pragnące w pełni wykarmić swoje dzieci, będą je karmiły przez dwa lata. A na ojcu dziecka ciąży obowiązek zaopatrzenia ich w żywność i odzież, zgodnie z przyjętym zwyczajem. Nie nakłada się na człowieka niczego, co nie jest w jego możliwości. Rodzicielka nie może doznać szkody z powodu swojego dziecka, ani ten, któremu się urodziło dziecko z powodu jego dziecka. To samo dotyczy osoby dziedziczącej. Jeśli oboje chcą odstawić dziecko od piersi za obopólną zgodą i radą, to*

²¹⁹ W. Tarish, *Rodzina w Koranie*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, s. 105.

nie popełnią grzechu. A jeśli zechcecie oddać do karmienia wasze dzieci, to nie będziecie mieli grzechu, jeśli dacie za to wynagrodzenie zgodnie z przyjętym zwyczajem. Bójcie się Boga! I wiedźcie, że Bóg widzi dobrze to, co wy czynicie!

Ważnym obowiązkiem dorosłych dzieci jest zapewnienie opieki swoim rodzicom. Ułatwianie im życia i pomoc, należy do religijnych obowiązków młodego pokolenia muzułmanów. Rodzice mają prawo oczekiwać od swych dzieci posłuszeństwa, będącego częściowo rekompensatą za zrodzenie i wychowanie. Jednak, gdy rodzice nakazują czyn niegodziwy, nieposłuszeństwo jest w pełni usprawiedliwione, a nawet konieczne. Koran nakłada obowiązek szacunku i wdzięczności dla rodziców. *Bóg tobie nakazał, abys czcił Jego, rodzicom dobrze czynił i nie odrzucał ich. Powiedz im coś miłego i powiedz: „Boże, zmiłuj się nad nimi, jak mnie wychowali, gdy byłem mały”* (Sura IV, 9). *A kiedy wasze dzieci osiągną dojrzałość, to niech proszą o pozwolenie, tak jak prosili o pozwolenie ci, którzy są od nich starsi. W ten sposób Bóg wyjaśnia wam Swoje znaki! Bóg jest Wszechwiedzący, Mądry!* (Sura XXIV, 59).

Szczególny szacunek należy okazywać matce, gdyż *raj leży u stóp matki. I postanowił twój Pan, abyście nie czcili nikogo innego, jak tylko Jego; i dla rodziców – dobroć! A jeśli jedno z nich lub oboje osiągną przy tobie starość, to nie mów im: „precz!” i nie popychaj ich. Lecz mów do nich słowami pełnymi szacunku! Pochylaj ku nim skrzydło łagodności, przez miłosierdzie, i mów: „Panie mój bądź dla nich miłosierny, tak jak oni byli, wychowując mnie, kiedy byłem mały”* (Sura, XVII, 23)²²⁰. W świecie islamu nieznane są domy starców. Opiekę nad starszymi rodzicami, uważa się za zaszczyt i błogosławieństwo, sprzyjające rozwojowi duchowemu. Zaraz po modlitwie, najważniejszym obowiązkiem młodego pokolenia jest okazywanie

²²⁰ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 29.

im szacunku i pomocy. Gniew, czy zniecierpliwienie okazywane rodzicom, którzy nie z własnej winy sprawiają kłopoty, uważa się za czyn nikczemny²²¹.

Koran nie głosi wprowadzić powszechnego prawa miłości, ale nauka moralna islamu stawia wysokie wymagania, zobowiązując do wykonywania dzieł miłości i miłosierdzia.

Szczególnie zobowiązuje się do otoczenia troskliwą opieką dzieci sieroce. *Nie jest pobożnością, że zwracacie twarze ku wschodowi i zachodowi. Lecz prawdziwie pobożny jest kto wierzy w Boga, w Dzień Ostatni w aniołów, w księgę proroków i ten, kto rozdaje majątek – mimo umiłowania go – bliskim krewnym, sierotom i biedakom, podróżnemu i żebrzącym, i na wykup niewolników; i ten kto daje jałmużnę* (Sura II, 177). *Oni będą ciebie pytać o sieroty. Powiedz: „ulepszenie ich losu jest dobrem. A jeśli się mieszacie z nimi, to one są waszymi braćmi. A Bóg odróżnia tego, który szerzy zgorzsenie, od tego, który czyni dobro* (Sura II, 220).

Dawajcie sierotom ich mienie i nie zmieniajcie tego, co dobre, na to, co złe; i nie zjadajcie ich majątku, dołączając go do waszego majątku! Zaprawdę to jest wielki grzech! (Sura IV, 20). Doświadczajcie sieroty, aż osiągną wiek do małżeństwa. A jeśli zauważycie w nich dojrzałość sądu, oddajcie im ich dobra! I nie zjadajcie ich dóbr rozrzutnie i pośpiesznie, zanim one osiągną wiek dojrzały. Ten, kto jest bogaty, niech się powstrzyma wspaniałomyślnie, a ten, kto jest biedny, niech zjada w sposób odpowiedni. A kiedy oddajecie im ich dobra, to wezwijcie świadków. A Bóg wystarczy jako przyjmujący rachunek! (Sura IV, 6).

Zaprawdę ci, którzy zjadają dobra sierot, popełniając niesprawiedliwość, zjadają to, co w ich trzewiach będzie ogniem; i będą wystawieni na ogień płonący (Sura IV, 10).

Całkowicie chrześcijański jest nakaz opieki nad dziećmi słabowi-

²²¹ S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 88.

tymi i nierozumnymi. Bóg daje (...) pouczenie w sprawie słabowitych dzieci; i abyście byli dla sierot sprawiedliwi. A cokolwiek uczynicie dobrego, to zaprawdę, Bóg wie o tym dobrze! (Sura IV, 127). I nie dawajcie nierozumnym waszych dóbr, które dał wam Bóg jako utrzymanie; lecz dajcie im zaopatrzenie z niego i ubierajcie ich, i przemawiajcie do nich życzliwie (Sura IV, 5).

Do uczestnictwa w życiu społecznym, przygotowuje dzieci i młodzież proces socjalizacji w licznej rodzinie oraz staranne wykształcenie. Tradycje kształcenia dzieci i młodzieży sięgają początków islamu. Po ukończeniu czterech lat, chłopców posyłano do tzw. *kuttabów*, czyli szkółek koranicznych, gdzie obok recytacji *Koranu*, uczono czytania, pisanie i matematyki.

Zdaniem historyków, niektóre szkoły były koedukacyjne. Z czasem rozwinął się dwustopniowy system szkolnictwa. Pierwszy, tworzyły wymienione *kuttaby*, które miały poziom szkół podstawowych. Równolegle, istniały szkoły dla dorosłych z programem nauczania przedmiotów religijnych. Z tych właśnie szkół wyłoniły się szkoły wyższe. Wśród nich Al-Azhar w Kairze i Az-Zaj-tuna w Tunisie, której później uzyskały status uniwersytetów²²². Na wielu obszarach świata islamskiego, występuje zarówno szkolnictwo tradycyjne, jak i nowoczesne, uwzględniające edukację szkolną i wychowanie. Popularne są szkoły koraniczne, w których uczniowie starają się opamiętać na pamięć jak najwięcej fragmentów *Koranu*, by zasłużyć na zaszczytny przydomek – *hafizów* (zachowujących w pamięci).

Szkolnictwo nowoczesne opiera się na wzorach zachodnich i obejmuje zazwyczaj trzystopniowy system nauczania: szkołę podstawową, gimnazjum i szkołę średnią. Wychowaniem dziewcząt zaj-

²²² Medresa, arab. *madrasa*, tradycyjna muzułmańska szkoła wyższa, w zasadzie dla absolwentów podstawowych szkół koranicznych. Pierwsze madrasy w Anatolii zakładali Turcy Seldżuccy w XI w.; słynęły z wysokiego poziomu nauki. Około XVII w. zaczęły tracić swoje znaczenie; Por. E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 76; Por. J. Bielawski, *Islam*, Warszawa 1980.

mowała się zwykle matka, w należącej do kobiet części domu lub dawniej w kobiecej części namiotu. Na temat systemu kształcenia dziewcząt wiemy niewiele. Należy jednak przypuszczać, że tak, jak w dawnym judaizmie, tak i w islamie starano się przygotować dziewczęta do późniejszych ról żony i matki. Uczono je więc przede wszystkim zajęć domowych, przyrządzania potraw, wypieku chleba, szycia i reperowania bielizny itp.

Radykalne zmiany w systemie szkolnictwa, oparte na systemie europejskim, nastąpiły na początku XIX wieku, m.in. osmański rządca Egiptu, Muhammad Ali położył nacisk na szkolnictwo wojskowe. Większość pozostałych państw arabskich była do końca pierwszej wojny światowej prowincjami imperium osmańskiego. Po gospodarczym upadku Egiptu, państwa kolonialne Francja i Anglia nie były zainteresowane stworzeniem lepszego systemu szkolnictwa. Dopiero w pierwszej połowie XX wieku, po uzyskaniu niepodległości przez Egipt nastąpiły pozytywne zmiany. Obecnie system szkolnictwa obejmuje szkoły podstawowe, gimnazja i licea. Okres nauki trwa dwanaście lat²²³.

Wprawdzie już w XIX wieku podnosiły się głosy domagające się kształcenia dziewcząt, ale w czasach kolonizacji europejskiej i ekonomicznego upadku licznych państw muzułmańskich, żądania te szybko schodziły na dalszy plan.

W poszczególnych krajach, szkolnictwo dla dziewcząt powstawało w różnym czasie. W państwach, takich jak Liban (1835 r.), Egipt (1876 r.), Irak (1899 r.), Turcja (pod wpływem reform tanzimatu), już w drugiej połowie XIX wieku. Pierwsza szkoła dla dziewcząt w Arabii Saudyjskiej powstała w latach sześćdziesiątych XX wieku.

W Iranie, po rewolucji w 1979 roku, teologowie islamscy uznali, że kobiety powinny wrócić do czadorów, ale równocześnie dziewczętom z prowincji i z ubogich rodzin otwarto dostęp do szkół,

²²³ S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 93.

w których uczyło się dwa razy tyle dziewcząt, niż wcześniej²²⁴.

Zasada rozdziału kobiet i mężczyzn, nadal obowiązująca w niektórych krajach, zabrania szkół koedukacyjnych.

Całkowicie odmienna jest sytuacja na uniwersytetach. Ze względu na tok studiów, niemożliwe jest przestrzeganie zasady rozdziału płci.

10. Uroczystości rodzinne. Obrzędy cyklu życia

Nowe struktury społeczne, obowiązek powszechnego nauczania i środki masowego przekazu zasadniczo nie wpłynęły w krajach islamskich na zmianę obyczajów i obrzędów rodzinnych.

Z obserwacji i przeprowadzonych badań socjologicznych wynika, jak pisze Anna Barska, że np. *rodzina tunezyjska ulega jedynie przekształceniom formalnym, natomiast ideowo tkwi nadal głęboko w przeszłości, co potwierdzają m.in. rytuały związane z narodzinami, obrzezaniem, weselem, czy pogrzebem*²²⁵.

1° Narodziny

Cykl obrzędów związanych z przyjściem na świat dziecka dzieli się na kilka okresów, których przedziały czasowe są wyznaczone przez ciążę, narodziny, siódmy i czterdziesty dzień po urodzeniu. W poszczególnych fazach wykonuje się różne zabiegi magiczne, mające chronić matkę i noworodka przed *złym okiem i nieżyczliwymi duchami*²²⁶.

²²⁴ Tamże, s. 89.

²²⁵ A. Barska, *Status kobiety w tunezyjskim systemie obyczajowo-obrzędowym*, Opole 1994, s. 74; Por. R. Kirste, H. Schultze, U. Tworuschka, *Święta wielkich religii. Kalendarz międzyreligijny. Przegląd synoptyczny*, Warszawa 1998, s. 79.

²²⁶ Muzułmanie z okazji uroczystości rodzinnych składają ofiarę z białego baranka bez skazy, co zostało przejęte ze *Starego Testamentu*. Podczas modlitwy wierni

Dzień przyjścia na świat dziecka, od niedawna świętuje się w miastach szczególnie uroczyście. Na wsi dzień urodzin nie jest tak ważny. Nowo narodzonemu dziecku, do prawego ucha szepce się „ogłaszanie” modlitwy (*adhanu*), do lewego zaś *igamę*, czyli przygotowanie do modlitwy. Cały tekst zaczyna się od słów: *Allah Akbar*, tj. *Bóg jest wielki* (ściśle: *największy*)²²⁷.

2° Nadanie imienia

Ceremonia nadania dziecku imienia (*tasmijjd*) odbywa się zwykle siódmego dnia po urodzeniu. Na początek uroczystości zapala się świecę i spala zioła w naczyniu (*kanun*). Chłopca ubiera się w niebieską koszulkę, wyszywaną złotymi ornamentami, natomiast dziewczynkę w różową sukienkę, ozdobioną złotym haftem.

3° Obrzezanie

W islamie, podobnie jak w judaizmie, przyjął się zwyczaj obrzezania. Mimo że *Koran* nie wspomina o obrzezaniu, praktykowane jest prawie w całym świecie muzułmańskim. Obrzędowi poddawani są chłopcy pomiędzy 7–12 rokiem życia, niekiedy niemowlę liczące 7 dni²²⁸. Obrzezanie – arab. *chitan* – obrzezanie mężczyzn; *chafd* –

zwracają się w stronę Mekki (*kibla*). Obrzędowe zabicie zwierzęcia implikuje funkcję sakralną (składanie ofiary), społeczną (wspólne uczty), seksualną (wskazuje na potencję zwierzęcia i jego płodność) i konsumpcyjną (zaspokajanie głodu). Zwierzę jest zatem źródłem siły i vitalności; Por. A. Hammoudi, *La victime et ses masques. Essai sur le sacrifice et la mascarade au Maghreb*, Paris 1988, s. 185. Składaniu ofiary towarzyszy jałmużna, która polega na przekazaniu części mięsa biednym i potrzebującym; Por. D. Madeyska, *Kibla*, [w:] M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 278.

²²⁷ Por. inne imiona Boga: *Najpiękniejsze imiona Boga*, [w:] M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 278.

²²⁸ Por. M. M. Dziekan, *Obrzezanie*, [w:] *Symbolika arabsko-muzułmańska. Mały słownik*, Warszawa 1997, s. 74; *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 17-18, Warszawa 1909, s. 202; Por. E. Szymański, *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 493.

obrzezanie kobiet – stanowi jeden z najważniejszych symboli przynależności do świata islamu. W niektórych rejonach świata arabskiego zwyczaj ten jest szczególnie ważny i ostatecznie potwierdza włączenie w islamską wspólnotę (np. na Jawie). Według tradycji, znane było plemionom arabskim jeszcze przed pojawieniem się proroka Mahometa²²⁹. Znak obrzezania włącza w społeczność islamu. W sposób wyraźny, tradycja muzułmańska mówi wyłącznie o obrzezaniu chłopców. Natomiast obrzezanie dziewcząt wprowadzili tylko zwolennicy szkół prawniczych szafickiej i malikickiej. Obecnie nie jest stosowane w Indiach, Chinach, Iranie, Afganistanie, Turcji, Arabii Saudyjskiej i azjatyckich rejonach Rosji. W Egipcie zostało zakazane w 1959 roku, jednak zarówno w Kairze, jak i w innych miastach, obrzęd ten praktykuje się zgodnie z tradycją.

Obrzezanie stwarza okazję do świętowania w gronie rodziny. Rodzice muzułmańscy mieszkający na Zachodzie obrzezanie odkładają na czas urlopu w kraju rodzinnym. Z jednej strony dlatego, że łatwiej przeżyć tę ceremonię w środowisku muzułmańskim, a po drugie – zaprasza się na nią rodzinę i znajomych. Ponieważ uroczystości związane z obrzezaniem są bardzo wystawne, a więc i kosztowne, zatem przyjął się zwyczaj organizowania tej uroczystości wspólnie dla kilku chłopców z bliższej i dalszej rodziny. W dniach przygotowania chłopców ubiera się odświętnie i obdarowuje prezentami.

Pierwszy dzień trwającego zwykle dwa dni święta, nazywa się „wieczorem henny”, ponieważ chłopcu-kandydatowi farbuje się henną na czerwono trzy palce. Wieczór ten chłopiec spędza wśród kobiet. Drugi dzień, jest świętem mężczyźn. Po recytacji fragmentów *Koranu*, modlitwie i nawiedzeniu meczetu, mężczyźni procesjonalnie prowadzą kandydatów. Po obrzędzie obrzezania chłopcy przez kilka dni muszą nosić specjalną koszulę. Chłopca w takim stroju dorośli

²²⁹ M. M. Dziekan, *Obrzezanie*, [w:] *Symbolika arabsko-muzułmańska*, s. 74.

pozdrawiają, częstują słodyczami, albo dają pieniądze.

4° Pierwszy ząb

Dla wielu rodzin muzułmańskich okoliczność ta, zgodnie z tradycją, wierzeniami ludowymi, staje się powodem domowej uroczystości.

W Turcji dziecko kładzie się na białej chuście. Następnie, jego główkę posypuje się ugotowaną na miękko pszenicą wymieszaną z cukrem. Niekiedy umieszczoną w woreczku pszenicę przywiązuje się do ubranka dziecka. Zarówno matka, jak i dziecko otrzymują prezenty, a zaproszonych gości częstuje się gotowaną pszenicą i owocami. Miseczki pszenicy zanoszą się także do sąsiadów, którzy zwracają naczynia wypełnione prezentami.

5° Ceremonia Bi-ismi Allah (w imię Boga)

Liczne rodziny przestrzegają tego zwyczaju, gdy dziecko liczy 4 lata, 4 miesiące i 4 dni. Z tej okazji ubrane w „uroczysty” strój powtarza formułę: *Bi - ismi Allah ar - Rahmani ar - Rahimi (basmala)*. Ceremonia ta stanowi inaugurację późniejszej, oczekiwanej nauki recytowania *Koranu*. Dzieciom, które wykazują szczególne uzdolnienia pamięciowe recytuje się początek objawień danych Prorokowi: *Głoś! W imię twego Pana, który stworzył! Stworzył człowieka z grudki krwi zakrzepłej! Głoś! Twój Pan jest najszlachetniejszy! Ten, który nauczył człowieka przez pióro; Ten, który nauczył człowieka tego, czego on nie wiedział* (Sura XCVI, 1). Dziecko powtarza werset.

6° Nauka recytacji *Koranu*

Po skończeniu 4 roku życia dziecko rozpoczyna naukę czytania, posługując się *Koranem*. Z tej okazji rodzice urządzą dla najbliż-

szej rodziny i przyjaciół okolicznościowe przyjęcie.

Modlitwa do Allaha jest następująca: *W imię Boga Miłosiernego i Miłosiernego, czytaj, ponieważ twój Pan Najszlachetniejszy. Stworzył On człowieka z grudki krwi zakrzepłej.*

Czytaj, ponieważ twój Pan Najszlachetniejszy To ten, który nauczył poprzez Słowo. On nauczył człowieka tego, czego on nie znał (Sura XCVI-początek).

Uczęszczające do szkoły koranicznej dziecko uczy się sztuki pisanie i czytania, oraz stara się opanować pamięciowo ważne fragmenty *Koranu*. Przez wiele wieków *Koran* był nie tylko pierwszym elementarzem i podręcznikiem szkolnym, ale także stanowił podstawę programów studiów uniwersyteckich. W czasach dzisiejszych, kiedy w różnych państwach muzułmańskich stworzono nowoczesny system oświaty, jego rola uległa i ciągle ulega stopniowemu ograniczeniu²³⁰.

7° Wesele

Obrzędowi weselnym najczęściej przewodniczą kobiety w starszym wieku, cieszące się prestiżem w środowisku. Autorytet tzw. „mistrzyni ceremonii” w dużym stopniu zależy również od umiejętności i doświadczenia przekazywanego jej przez matkę, babkę lub krewną. Powinna wyróżniać się dobrym zdrowiem, udanym związkiem małżeńskim i licznym żyjącym potomstwem. Wymienione walory predestynują mistrzynię do wprowadzenia panny młodej w obowiązki żony oraz matki. Podczas obrzędów stale towarzyszy pannie młodej, czuwa nad kolejnością rytualnych czynności: oczyszczenia *hammam*, „nocy henny” i przygotowania dla gości odpowiednich potraw itd.

Ceremonie weselne rozpoczynają się już na tydzień przed ustaloną datą ślubu. W każdym z domów przyszłych małżonków zbierają

²³⁰ E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 494.

się zaproszeni goście weselni. Przyjaciółki i kuzynki pomagają domownikom w przygotowaniu uroczystości.

Pierwszy dzień nazywa się podobnie jak przy obrzezaniu – „wieczorem henny”. Jedną dłoń panny młodej maluje się henną. Spędza go z zaproszonymi kobietami w domu swoich rodziców i wraz z siostrą narzeczonego przewodzi tańcom. Mężczyźni świętują oddzielnie z panem młodym. Następnego dnia pod wieczór, kobiety i mężczyźni udają się z narzeczoną do domu narzeczonego. Tu przedstawiciel rodziny narzeczonego przecina czerwoną wstążkę, którą wcześniej przywiązał ojciec narzeczonej. Narzeczona pozdrowia rodzinę przyszłego męża, w którego domu odbywają się dalsze uroczystości weselne. Kobiety i mężczyźni nadal bawią się oddzielnie. Dopiero trzeciego dnia odbywa się właściwa uroczystość zaślubin.

Pod wpływem przenikającej obyczajowości europejskiej, także w niektórych krajach islamskich, zanika wiele zwyczajów, m.in. tradycyjny ścisły rozdział płci.

8° Śmierć i pogrzeb

Muzułmanie żyją w świadomości, że doczesne życie człowieka jest darem Bożym. Śmierć jest zgodna z wolą Boga, ale nie jest następstwem grzechu człowieka²³¹. Według wybitnego myśliciela muzułmańskiego Al-Ghazalego (1058–1111), śmierć jest przejściem z „domu przemijania” do „domu trwania”. Sąd ostateczny nastąpi u kresu czasów. Grzesznik nigdy nie powinien tracić nadziei. *A kto*

²³¹ Teologia chrześcijańska utrzymuje, że śmierć jest złem, jako konsekwencja grzechu pierworodnego. Natomiast w islamie nie jest czymś negatywnym, złym. Nie jest ona rezultatem – tak jak w chrześcijaństwie – „grzechu”. Podobnie jak życie, tak też śmierć została stworzona przez Boga dla „wypробowania” ludzi. Islam jest przeciwny kremacji m.in. dlatego, że zmarłego nie można ułożyć tak, by był zwrócony w kierunku Mekki, co nakazuje rytuał muzułmański; Por. M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 87.

wątpi w miłosierdzie swego Pana, oprócz tych którzy zblądzili? Kto ostoi się na sądzie, dostanie się do raju (Sura XV, 56)²³².

Koran nakłada też obowiązek sporządzenia testamentu. *Zostało wam przepisane, kiedy którego z was nawiedzi śmierć, a zostawia on jakieś dobra, sporządzenie testamentu dla rodziców i bliskich krewnych, według uznanego zwyczaju. To jest obowiązek bogobojnych!* (Sura II, 8).

Gdy zbliża się moment śmierci, osobę będącą w sytuacji ekstremalnej rodzina zachęca do złożenia wyznania wiary. Imię *Allah* było pierwszym, które nowo narodzony człowiek wymówił i powinno być ostatnim, jakie wymówi w chwili śmierci. Po zgonie, obmyte ciało zmarłego owija się w całun i przenosi do meczetu, gdzie odbywa się nabożeństwo pogrzebowe.

Następnie zwłoki zostają szybko przetransportowane do grobu, gdyż Prorok powiedział, że człowiek szlachetny powinien jak najprędzej osiągnąć szczęście w raju. Twarz zmarłego zwraca się w kierunku Mekki. Wspólnie wypowiada się słowa: *Oddajemy cię ziemi w imieniu Boga i Proroka*. Rzucając na grób grudki ziemi wypowiadają słowa: *z ziemi was stworzyliśmy i sprawiamy, iż do niej powrócicie i z niej was wyprowadzimy po raz drugi*.

Przez czterdzieści kolejnych dni rodzina zmarłego rozdaje posiłek ubogim, a w meczecie recytuje się odpowiednie fragmenty Koranu. Nie ma zwyczaju składania na grobach kwiatów i innych symboli śmierci czy żałoby.

²³² Niektórzy teologowie muzułmańscy twierdzą, że piekło nie będzie miejscem ostatecznym. *Litościwy i Miłosierny Bóg* – zbierze wszystkich wiernych, któregoś dnia wokół siebie. *Zaprawdę, do Boga, i zaprawdę do Niego powrócimy* (Sura II, 156).

11. Święta muzułmańskiego roku liturgicznego

Główne święta muzułmańskie obchodzone są zarówno przez sunnitów, jak i szyitów, zwłaszcza niektóre święta rocznic narodzin i śmierci imamów i męczenników. Zakony sufickie czczą rocznice narodzin i śmierci swoich założycieli²³³.

Należy jednak zauważyć, że rola kobiet w rocznym cyklu świąt jest niewielka. Ich aktywność ujawnia się co najwyżej w zachowaniu tradycji, czy przestrzeganiu czasu odmawiania modlitw i przygotowaniu potraw świątecznych.

Muzułmańskie liczenie czasu rozpoczyna się w roku *hidżry*, czyli w 622 roku wywędrowania Proroka Mahometa z Mekki do Medyny.

Świat islamu stosuje rok księżycowy, składający się z dwunastu dwudziestodziewięcio- lub trzydziestodniowych miesięcy. Ponieważ rok księżycowy jest krótszy o jedenaście dni od roku słonecznego, przesuwa się on w stosunku do słonecznego corocznie o około jedenaście dni. Początek dnia, podobnie jak w judaizmie, nie rozpoczyna się rankiem, lecz wraz z zachodem słońca.

Odmienne liczą czas Libijczycy, którzy za początek ery przyjmują nie rok *hidżry*, lecz rok śmierci Proroka Mahometa (632 r. n.e.).

Muzułmanie swoją religijność manifestują szczególnie w każdy piątek. W tym dniu w *meczecie piątkowym (dżami)*, lub w odpowiedniej sali modlitw jest odprawiana uroczysta, wspólnotowa modlitwa, której przewodzi imam. Najważniejszą częścią piątkowych uroczystości jest kazanie (*chutba*). W islamie piątek nie jest jednak dniem świętym, tak jak w judaizmie szabat, czy w chrześcijaństwie niedziela (*dies Dominica*). Praca zamiera tylko w czasie południowej modlitwy. W większości krajów, zgodnie z tradycją nie pracują instytucje państwowe, uczniowie mają wolny dzień od nauki.

²³³ R. Kirste, H. Schultze, U. Tworuschka, *Święta wielkich religii. Kalendarz między- religijny*, s. 69.

1° Muharram

W pierwszy dzień *muharrama* (dosłownie: „święty”), czyli pierwszego dnia pierwszego miesiąca swego kalendarza, muzułmanie obchodzą Nowy Rok (Dzień Odpuszczenia Win). Z okazji tego święta muzułmanie obdarowują się słodyczami, opowiadają i słuchają budujących opowieści z życia Proroka, jego rodziny i towarzyszy.

2° Aszura

Dzień *Aszury* (10 *muharrama*), dla szyitów jest kulminacyjnym dniem tego miesiąca i najważniejszym świętem. Tego dnia wierni wspominają męczeńską śmierć Al-Husajna, syna imama Alego, który w 680 roku został okrażony pod Karbalą przez wojska kalifa umajjadzkiego i zamordowany.

3° Hidżra, czyli wywędrowanie Proroka (622 r.)

Święto przypomina o wywędrowaniu-ucieczce Proroka Mahometa z Mekki do Medyny.

4° Urodziny Alego

Szyici 13 *radżaba* obchodzą urodziny Alego Ibn Abi Taliba, kuzyna i zięcia Proroka Mahometa, czwartego kalifa prawowiernego i pierwszego imama szyickiego.

5° Ramadan – post

W nocy, nazywanej *nocą objawienia*, rozpoczyna się muzułmański miesiąc postu. Post obowiązuje przez cały miesiąc, od wschodu do zachodu słońca. Przez cały dzień dorośli i zdrowi muzułmanie zachowują abstynencję od pokarmów, picia, używek i stosunków

seksualnych.

6° Pielgrzymka (*Id al-Adha, Hadżdż*)

To najważniejsze święto (tureckie: *Kurhan Bayrami*) jest związane z pielgrzymowaniem do Mekki (*hadżdż*) i trwa 4 dni. Dla praktykujących muzułmanów wiąże się z ideą pełnego oddania się Bogu, zaufania w Jego miłosierdzie i zapowiedzią zmartwychwstania. Genealogia święta wiąże się z opowiadaniem *Biblii, Starego Testamentu*, powtórzonym przez *Koran* (Sura XXVII, 100). Bóg rozkazuje Abrahamowi złożyć w ofierze swego syna Ismaila (*Izaaka*) na znak całkowitego posłuszeństwa. Jednak w ostatniej chwili Bóg rezygnuje z ofiary i nakazuje Patryjarsze zamiast dziecka, złożyć w ofierze barana.

Pobożni muzułmanie odbywają dwa rodzaje pielgrzymek: tzw. małą (*umrę*) i właściwą pielgrzymkę (*hadżdż*). Pierwszą można podejmować w dowolnym czasie, natomiast *hadżdż* odbywa się raz do roku w terminie ściśle określonym – dziesiątego tygodnia po święcie Przerwania Postu, który ma miejsce pod koniec Ramadanu. Zasadnicza pielgrzymka rozpoczyna się ósmego dnia dwunastego miesiąca muzułmańskiego roku księżycowego, zwanego *zu al-hidżdża*.

12. Wybitne kobiety islamu

Koran wymienia imiona kilku wybitnych kobiet, wśród nich Chadidę – żonę i Fatimę – córkę Proroka.

Obok nich znaczące miejsce zajmuje Maria (arabskie *Marjam*), córka Imrana²³⁴. Koraniczny wizerunek Marii wykazuje wielkie podobieństwo z Jej wizerunkiem chrześcijańskim. Maria jest nieskalaną Dziewicą, która obdarza Jezusa życiem bez udziału mężczyzny. Na-

²³⁴ E. Sakowicz, *Czy islam jest religią terrorystów?*, Kraków 2002, s. 71.

tomiast o Jej mężu Józefie nie wspomina się w *Koranie*. Postać Marii w tradycji islamskiej wyraźnie koresponduje z ukształtowaną w tradycji apokryficznej na Bliskim Wschodzie, m.in. z *Protoewangelią Jakuba*. Maria ukazana jest więc jako kobieta wybrana, święta, czysta. Ze śmiercią Marii tradycja koraniczna wiąże także wiele legend²³⁵. Gdy Maria była dzieckiem, oddano ją na służbę do świątyni, gdzie dorastała pod opieką kapłanów. Została wybrana przez Boga i uchroniona od wszelkich czynów występnych: *i oto powiedzieli aniołowie: „O Mario! Zaprawdę, Bóg wybrał ciebie i uczynił cię czystą”* (Sura III, 42).

Wieść o Słowie pochodzącym od Niego, którego imię Mesjasz, Jezus, syn Marii. On będzie wspaniały na tym świecie i w życiu ostatecznym, i będzie jednym z przybliżonych. I będzie przemawiał do ludzi już w kołysce, a także jako mąż dojrzały; i będzie wśród sprawiedliwych. Posłaniec Boży powiedział jej, że porodzi czystego chłopca. „Ja jestem tylko posłańcem twego Pana, aby dać tobie chłopca czystego”. Ona powiedziała: „Jakże mogę mieć syna skoro nie dotknął Mnie żaden śmiertelnik, ani nie byłam występna?” On powiedział: „Tak będzie! Powiedział mój Pan: «To jest dla mnie łatwe, uczynimy z niego znak dla ludzi i miłosierdzie pochodzące od Nas. To jest sprawa zdecydowana!»” (Sura LXVI, 42). Muzułmanie imię Marii często umieszczają na amuletach²³⁶.

Jezus, syn Marii, jest powołanym przez Boga prorokiem do *wieszczenia prawdy o jedynobóstwie*²³⁷. Staje w szeregu wielkich proroków, takich jak: Abraham, Mojżesz, Hiob, Zachariasz, Jan

²³⁵ M. i U. Tworuszka, *Islam. Mały słownik*, s. 137; Por. M.M. Dziekan, *Symbolika arabsko-muzułmańska. Mały słownik*, s. 62.

²³⁶ Koran milczy całkowicie o Józefie, mężu Maryi i opiece Jezusa. Nie wspomina także ani o pobycie rodziny Jezusa w Egipcie, ani też o śmierci Marii. Legendy muzułmańskie podają barwne szczegóły odejścia z ziemi matki Jezusa.

²³⁷ E. Kopeć, *Chrystus w „Koranie”*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 1955, nr 1, s. 15-23; J. Homerski, *Jezus w nauce „Koranu”*, „Zeszyty Naukowe KUL”, Lublin 1964, nr 3, s. 15-23; Z. Pawłowicz, *Postać Jezusa w „Koranie”*, „Homo Dei”, 1982, nr 1, s. 31-37.

Chrzciciel, by głosić światu, iż *nie ma Boga poza Allahem*. Będąc prorokiem, nie był *slugą Jahwe*. Islam odrzuca tradycję *Starego Testamentu* oczekiwania na Mesjasza. Jezus jest wyłącznie przedostatnim w dziejach ludzkości Bożym posłańcem. Przyniósł Izraelowi Ewangelię, poprzedza Mahometa, który jako ostatni największy Prorok jest szczytem, wypełnieniem *pieczęcią* wszystkich proroków. I chociaż *Koran* nazywa Jezusa *Mesjaszem* (11 razy), *Słowem Boga* czy też *Słowem Prawdy* (Sura IV, 48) – to określenia te nie odpowiadają tytułom *Mesjasz* i *Logos* w sensie biblijnym.

Tradycja koraniczna nazywa pierwszą żonę Mahometa imieniem Chadidża. Stała się ona powiernicą jego głównych idei religijnych. Wyróżniała się życiem głęboko religijnym, mądrością, szlachetnością i skromnością. Już, jako mała dziewczynka uczęszczała na lekcje hadisów, gdzie nauczyła się recytować cały *Koran*²³⁸.

Na wyróżnienie zasłużyła jedna z czterech córek Proroka i Chadidży. Została ona żoną kalifa Alego, założyciela szyitów. Późniejsza tradycja muzułmańska otoczyła ją „nimbem świętości”, nazywając *dziewicą (batul)*²³⁹.

13. Możliwość poligamii

Duże zainteresowanie, a nawet sensację w świadomości ukształtowanej przez cywilizację europejską, wzbudza możliwość poligamii w islamie. Wśród plemion arabskich w okresie *dżahilijji*, liczba żon właściwie nie podlegała ograniczeniu. Mahomet uznał tę sytuację za

²³⁸ W czasach Proroka kobiety swobodnie uczestniczyły w obrzędach religijnych, m.in. w meczecie podczas porannej modlitwy. Do meczetu przynosiły małe dzieci. Prorok, słysząc płacz dziecka skracał modlitwy, żeby matka nie odczuwała niewygody.

²³⁹ Por. W. Pałubicki, *Kwestia kobieca w społecznej doktrynie judaizmu, chrześcijaństwa oraz islamu*, s. 316.

objaw patologii. Dlatego w *Koranie* wprowadził zastrzeżenia²⁴⁰: *żeń- cie się zatem z kobietami, które są dla was przyjemne – z dwiema, trzema lub czterema. Lecz jeśli się obawiacie, że nie będziecie spr- awiedliwi, to żeńcie się tylko z jedną... to jest dla was odpowiedniejsze, abyście nie postępowali niesprawiedliwie* (Sura IV, 3).

Komentatorzy *Koranu* widzą w tym tekście bezpośrednie we- zwanie Proroka do monogamii²⁴¹. *Wy nie będziecie mogli być spr- awiedliwi dla każdej z waszych kobiet nawet gdybyście chcieli. A nie odsuwajcie się całkowicie, aby jednej z nich nie zostawić jakby w zawieszeniu. A jeśli się pogodzicie i będziecie bogobojni to, za- prawdę, Bóg jest przebaczący, litościwy!* (Sura IV, 129).

Współcześnie tendencja do zawierania małżeństw monogamicz- nych jest wśród muzułmanów powszechna²⁴². Małżeństwo z drugą żoną prawodawstwo wielu państw ograniczyło warunkami, które muszą bezwzględnie zachodzić:

nieuleczalna choroba pierwszej żony,

potwierdzenie medyczne, iż z powodu kobiety małżonkowie nie mogą mieć dzieci,

zgoda pierwszej żony na zawarcie przez męża drugiego związku,

praca mężczyzny, zmuszająca go do przebywania przez dłuższy czas w oddalonym mieście,

sytuacja materialna, która pozwala mężczyźnie na utrzymanie więk- szej rodziny²⁴³.

W niektórych krajach wielożeństwo zostało prawnie zakazane, m.in. w Turcji i Tunezji. W innych państwach pierwsza żona musi

²⁴⁰ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłany. Muzułmanka w świetle wiary i kultu- ry*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 26; M. Klócker, M. Tworuschka, U. Two- ruschka, *Etyka wielkich religii*, s. 33; M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 50

²⁴¹ M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, s. 33.

²⁴² E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współ- czesnego islamu*, s. 68.

²⁴³ W. Tarish, *Rodzina w Koranie*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, s. 104.

wyrazić zgodę na drugie małżeństwo męża. Zgodnie z *Koranem* preferuje się zasadę, by mężczyzna pozostał wierny jednej kobiecie.

W Turcji natomiast wielożeństwo nigdy nie odgrywało większej roli. Poza kilkoma wyjątkami znanymi w historii, było dozwolone wyłącznie swego rodzaju *dwużeństwo*. Mężczyzna albo brał sobie drugą żonę, ponieważ pierwsza nie urodziła mu syna, albo z racji zobowiązań rodzinnych, poślubił jako drugą, żonę zmarłego brata²⁴⁴.

Współcześnie małżeństwa poligamiczne zawierane są bardzo rzadko. Zwykle pierwsza żona musi wyrazić zgodę na drugie małżeństwo męża²⁴⁵.

Elżbieta Puchnarewicz pisze: *między modernizującą się wielką rodziną tradycyjną, a wylaniającą się z niej rodziną nuklearną, zanika poligamia. Nie sprzyja jej wzrastające znaczenie jednostki – przechodzenie od kolektywizmu do indywidualizmu. W czasach dynamicznie rozwijających się technologii nie warto rezygnować z pewnych luksusów, aby zaoszczędzić na utrzymanie drugiej żony. Poligamia jest też nieelegancka, jako niezgodna z wzorcami nowoczesnego życia. Jest to sposób myślenia przede wszystkim mieszkańców miast, chociaż również ma miejsce na prowincji. Najlepszy dowód, że w 2000 roku małżeństwa poligamiczne stanowiły 5–7% wszystkich małżeństw w Egipcie*²⁴⁶.

Ustawodawstwo dotyczące rozwodów i poligamii, zwłaszcza w XX wieku ulegało wielokrotnie zmianom. W różnych krajach muzułmańskich wydawano coraz to nowe przepisy, często na zmianę postępowe i nawiązujące do tradycji. I tak m.in. na podstawie postępowego kodeksu ogłoszonego w Turcji osmańskiej w 1917 roku,

²⁴⁴ E. Szymański, *Zwyczaj, obrzędy i symbole religijne w islamie*, s. 501.

²⁴⁵ M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, s. 34; M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 50

²⁴⁶ E. Puchnarewicz, *Modernisation of the State and the Family. An Egyptian view with a Glance at Poland*, s. 82.

żonie wolno było domagać się rozwodu, jeśli zastrzegła sobie w intercyzie ślubnej związek monogamiczny, a mąż mimo to ożenił się z drugą kobietą. Jordański kodeks cywilny zobowiązuje mężczyznę, aby kandydatkę na drugą żonę poinformował, że już jest żonaty. Prawo w Syrii i Iraku domaga się, aby drugie równoległe małżeństwo zatwierdzał sędzia. Od 1959 roku zakazana jest poligamia w Tunezji²⁴⁷.

14. Rozwód

Islam utrzymał formę rozwodu z czasów *dżahiliji*. Wówczas to mężczyzna mógł wielokrotnie oddalać żonę, za pomocą zwyczajowej formuły rozwodowej, a następnie nakazać jej powrót. Kapryśny małżonek mógł więc całkowicie destabilizować życie kobiety.

Prawo podjęcia decyzji rozwodowej Koran przyznał mężczyźnie, zakładając, że jego decyzja będzie rozsądna i rozważna. *Nie popelniecie grzechu, dając kobietom rozwód, jeśli nie dotknęliście ich i nie macie w stosunku do nich żadnego zobowiązania* (Sura II, 236). *A jeśli małżonkowie się rozłączą, to Bóg wzbogaci każde swoją obfitością* (Sura IV, 30). Koran wprowadził jednak drobiazgowe przepisy na okoliczność rozwodu. *O Proroku! Kiedy odprawiacie swoje żony, to odprawiajcie je we właściwym dla nich terminie. Przestrzegajcie tego terminu i bójcie się Boga, waszego Pana! Nie wypędzajcie ich z domów i niech wcale nie wychodzą, chyba, że dopuściły się jawnej bezecności* (Sura LXV, 1).

W sytuacjach konfliktowych małżonkowie mają przede wszystkim dążyć do zgody. *A jeśli obawiacie się rozdarcia między nimi obojgiem, to pošlijcie rozjemcę z jego rodziny i rozjemcę z jej rodziny, jeśli oni oboje zechcą się pogodzić, to Bóg doprowadzi do zgody między*

²⁴⁷ Tamże, s. 54.

nimi. Zaprawdę, Bóg jest wszechwiedzący, świadomy! (Sura IV, 35). Jeśli kobieta obawia się złego traktowania lub obojętności ze strony swojego męża, to nie będą mieli grzechu, jeśli dojdą między sobą do zgody, bo zgoda jest lepsza (Sura IV, 128).

Gdy mężczyzna podjął decyzję o rozwodzie, zależnie od zwyczaju, musi trzykrotnie wypowiedzieć tradycyjną formułę: *Ja Ciebie nie chcę. Jesteś rozwiedziona. Rozwód, rozwód, rozwód*²⁴⁸, w Turcji: *Rozwodzę się z tobą*.

Rozwód nie jest możliwy, jeśli kobieta spodziewa się dziecka. W ten sposób Koran zabezpiecza dobro matki i dziecka²⁴⁹. *Ci, którzy przysięgają odejść od swoich kobiet, powinni czekać cztery miesiące. Jeśli oni powrócą... Bóg jest przebaczący, litościwy (Sura II, 226).*

Kobiety rozwiedzione mają oczekiwać trzy okresy. I nie jest dozwolone im, aby ukrywały to, co stworzył Bóg w ich łonach... A ich mężowie, jeśli zapragną pogodzenia, mają pełne prawo powrócić do nich w tym czasie (Sura II, 228). A kiedy nadejdzie ich termin, to albo zatrzymajcie je w sposób godny, albo rozstańcie się z nimi w sposób godny, i wezwijcie świadków, dwóch sprawiedliwych spośród was, i ustanówcie świadectwo wobec Boga. Przez to napominany jest ten, kto wierzy w Boga i w Dzień Ostatni. A temu, kto się boi Boga, On przygotowuje jakieś wyjście; i da mu zaopatrzenie stąd, skąd on się nawet nie spodziewa (Sura LXV, 2).

Koran, odwołując się do dobrej woli i do możliwości majątkowych mężczyzn, obliguje ich, do sprawiedliwego traktowania byłej żony: *troszczcie się o nie – zasobny według swojej możliwości a biedny według swojej – dając im zaopatrzenie godziwe, tak jak należy się ludziom czyniącym dobro (Sura II, 236).*

²⁴⁸ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 28.

²⁴⁹ Wszystkie rozwódki są przez mężów alimentowane, w zasadzie do ewentualnego powtórnego zamążpójścia. Jeśli dochodzi do trwałego rozwodu, Koran żąda, aby muzułmanin nie przeszkadzał rozwiedzionej żonie ponownie wyjść za mąż (Sura II, 23); Por. E. Machut-Mendecka, *Świetlista twarz muzułmanki*, s. 35.

Zobowiązuje także mężczyznę do odpowiedniego zaopatrzenia materialnego i traktowania jej w sposób godziwy. *Rozwiedzionym kobietom należy się zaopatrzenie zgodnie z przyjętym zwyczajem; to jest obowiązek dla bogobojnych (Sura II, 24). O wy, którzy wierzycie! Kiedy bierzecie za żony kobiety wierzące, następnie rozwodźcie się z nimi zanim ich dotknęliście, to nie macie prawa wyznaczać im żadnego okresu oczekiwania. Dajcie im wyposażenie i odprawcie je w piękny sposób (Sura XXXIII, 49). A te spośród waszych żon, które już wątpiły w okres miesięczny – jeśli macie wątpliwości – niech czekają trzy miesiące; podobnie te, które jeszcze się nie rozwinęły. Kobiety brzemiennie zaś niech czekają, aż złożą swoje brzemię. Temu, kto się boi Boga, On przyniesie ułatwienie (Sura LXV, 4). Dajcie im mieszkanie, tam gdzie wy mieszkacie, stosowne do waszych środków! Nie wyrządzajcie im przykrości i nie stawiajcie ich w trudnej sytuacji! A jeśli są brzemiennie, to łóżcie na ich utrzymanie, aż złożą swoje brzemię! A jeśli one karmią wasze dziecko, dawajcie im za to wynagrodzenie i porozumiewajcie się ze sobą godnie! A jeśli napotkacie jakies trudności, to niech karmi je inna! (Sura LXV, 6).*

Aby poprawnie zrozumieć zawilości przepisów Koranu, należy zacytować właściwy tekst naświetlający wszechstronnie sprawy rozwodu – *Rozwód jest możliwy dwa razy. Potem więc albo ją zatrzymacie zgodnie ze zwyczajem, albo dacie jej całkowitą wolność, uprzejmie ją traktując.*

Zgodnie z opiniami komentatorów Koranu, przepis ten należy rozumieć w sposób następujący: rozwód z możliwością powrotu może nastąpić dwa razy, za każdym razem istnieje alternatywa bądź powrotu żony za wypłatą posagu, bądź też definitywnego rozdzielenia się w sposób przyzwolony, akceptowany zwyczajem. Przy czym, żona może zrzec się części, a nawet całości posagu, jaki otrzymała w czasie zawierania małżeństwa, żeby przekonać męża, iż pragnie

ostatecznego rozwodu²⁵⁰.

Każdy pobożny muzułmanin, jeśli nawet wypowiedział formułę rozwodową bez świadków, także bez namysłu, nie wycofa się w obawie przed popełnieniem grzechu. Od podjętej decyzji nie ma również odwrotu w oczach opinii publicznej. Jednakże i w tym przypadku *Koran* dokładnie informuje, jak należy postąpić, by uratować związek małżeński. *A jeśli on rozwiódł się z nią ostatecznie, to ona nie jest mu dozwolona, dopóki nie wyjdzie za innego mężczyznę. A jeśli ten da jej rozwód, to nie popełnia grzechu, powracając do siebie, jeśli oboje sądzą, że zachowują granice Boga* (Sura II, 229).

Jeśli mężczyzna chce odzyskać swoją żonę, musi znaleźć zastępcę (*muhallila, muchattil*), który ją poślubi. Gdy drugi mąż rozwiedzie się z nią, wówczas rozwódka może kontynuować pierwszy związek²⁵¹.

Koran wprowadził skuteczne restrykcje przed częstymi wypadkami zawierania ponownych małżeństw – przed upływem czterech miesięcy, przez mężczyznę, który by zamierzał jedynie nękać kobietę i uzyskać od niej zrzeczenie się należnego jej posagu. Taki przepis zobowiązuje do podejmowania decyzji w sposób bardziej odpowiedzialny. *A jeśli dacie im rozwód, zanim ich dotkniecie, a już zobowiązaliście się względem nich do jakiegoś podarunku to dacie im połowę z tego, do czegoście się zobowiązali, chyba, że one zrezygnują lub zrezygnuje ten, w którego rękę jest kontrakt małżeński. Ale jeśli zrezygnujecie, to jest bliższe bogobojności! I nie zapominajcie o szlachetności w swoim postępowaniu! Zaprawdę, Bóg widzi dobrze, co czynicie!* (Sura II, 237).

W wielu państwach muzułmańskich, aktualne ustawodawstwo nie dopuszcza usankcjonowanego tradycją, tzw. trzykrotnego rozwodu. W Egipcie (od 1929 r.) kobieta, której mąż bez jej zgody poślubił drugą żonę, mogła nie tylko wystąpić o rozwód, ale również żądać

²⁵⁰ Tamże, s. 35.

²⁵¹ *Leksykon religii*, wyd. H. Waldenfels, Warszawa 1997, s. 234.

rekompensaty swoich strat finansowych i moralnych, spowodowanych ponownym małżeństwem męża. Nowy kodeks przyjęty w 2000 roku przyniósł pakiet ustaw wzmacniających pozycję kobiety, m.in. ustawę zobowiązującą mężczyznę do poinformowania żony o rozwodzie. W tym samym kodeksie znalazła się ustawa pod nazwą *chul* (rozwiązanie). Pozwala ona kobiecie rozwiązać małżeństwo pod warunkiem zwrotu *mahr*u mężowi (kwestia ta jest wyjaśniona w innym miejscu publikacji).

Tradycyjną postacią, choć obwarowaną dość złożonymi przepisami, zachował rozwód w Kuwejcie. Znane są dwa rodzaje rozwodu – możliwy do cofnięcia i ostateczny. Ale i rozwód możliwy do cofnięcia, może mieć różne warianty. W okresie *iddu* – czyli okresie oczekiwania, pozwalającego stwierdzić, czy kobieta jest w ciąży – mąż może wycofać się z rozwodu i bez żadnych warunków przywrócić związek. Natomiast, jeśli mężczyzna chce zrezygnować z rozwodu po okresie *iddu*, musi zawrzeć nową umowę małżeńską i zapłacić *mahr*.

Kobieta także może zainicjować rozwód. Ewa Machut-Mendecka wyjaśnia, że kobieta zwraca się o rozwód do sądu. Szansę na powodzenie ma wówczas, jeśli potrafi udowodnić, że mąż jest obciążony znaczącym defektem utrudniającym związek, m.in. działa na jej szkodę, jest niezdolny do współżycia seksualnego, nie utrzymuje jej i nie zapewnia opieki, np. gdy zaginął bez wieści. Częstym powodem jest tzw. *chul* (rozwiązanie), czyli rozwiązanie małżeństwa z inicjatywy kobiety na podstawie wykupu. Wykup polega na zwrocie tradycyjnego *mahr'u*.

Prawnicy muzułmańscy różnią się w ocenie okoliczności uprawniających do zastosowania *chul'u*. Na ogół uważa się, że mogą to być te same powody, które występują przy zwykłym rozwodzie. Współcześnie pojawia się też opinia, że tej formy rozwiązania małżeństwa nie trzeba w sposób szczególny uzasadniać. Wystarczającym motywem jest oczywista niechęć żony do męża.

Niekiedy stosowany jest tzw. „rozwód przekazany” – *talak it-tawfid* (*talar it-tawfid*), polegający na tym, że mąż ceduje prawa do rozwodu na żonę czy to w intercyzie ślubnej, czy później w trakcie związku²⁵².

Kobiety znacznie rzadziej wnoszą o rozwód. Niemniej, każda zawsze może zwrócić się o rozwód do sędziego, a skierować sprawę do sądu, jeśli mąż działał na jej szkodę, zwłaszcza – nie zapewniał utrzymania, maltretował, był niepoczytalny, opuścił rodzinę na stałe, czy był impotentem. Po udowodnieniu swoich racji, może otrzymać rozwód i zachować *mahr*²⁵³.

Jeżeli mężczyzna nie jest w stanie zagwarantować bezpieczeństwa materialnego rodzinie, ma ona prawo odejść od męża, a ten nie może jej przeszkadzać w ułożeniu nowego życia. *I nie przeszkadzajcie im zabrać część tego, co im daliście, chyba, że dopuszczą się jakiegoś wszeteczeństwa oczywistego. Obchodźcie się z nimi w sposób przyzwoity. A jeśli czujecie względem nich wstręt, to być może, czujecie wstręt do czegoś, w czym Bóg umieścił wszelkie dobro.* (Sura IV, 19).

Koran wspomina o możliwości zamiany jednej żony na drugą: *a jeśli chcecie zamienić jedną żonę na drugą, a jednej z nich daliście kintar*²⁵⁴, *to nie odbierajcie z tego nic. Czyż moglibyście cokolwiek zabrać, zniesławiając się i popełniając grzech oczywisty?* (Sura IV, 20).

Mężowi wolno przyjąć z powrotem swoją żonę wówczas, gdy zawarła związek małżeński z innym mężczyzną i została przez nowego małżonka zwolniona w sposób definitywny (Sura II, 29).

²⁵² E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zastony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 28.

²⁵³ E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 66.

²⁵⁴ *Kintar* to pojęcie zapożyczone z grecko-bizantyjskiego słowa *kentenaarion* (w jęz. łacińskim – *centenarium*) – oznacza znaczną sumę pieniędzy, 1000 dinarów; Por. *Koran*, s. 854.

Małżeństwo może zostać rozwiązane za obopólną zgodą małżonków, na podstawie orzeczenia sądowego²⁵⁵. Małżeństwo zostaje zaś automatycznie rozwiązane, gdy jeden z partnerów porzuca wiarę muzułmańską.

Problem wychowania dzieci i prawo opiekuńcze w przypadku rozwodu mogą być uwzględnione w kontrakcie małżeńskim. Dopóki trwa małżeństwo, oboje rodzice posiadają jednakowe prawa opiekuńczo-wychowawcze. Zgodnie z poglądami muzułmańskich szkół prawniczych, po rozpadzie małżeństwa opieka nad dziećmi przysługuje ojcu. Po jego śmierci przechodzi na najbliższego krewnego. Matka ma prawo opieki nad chłopcem najwyżej do siódmego roku życia, nad dziewczynką do dziewiątego. Jej prawa wygasają, gdy po rozwodzie, jako chrześcijanka opuszcza kraj męża. Z tego powodu, ustalenia co do opieki nad dzieckiem, uwzględniające prawa matki powinny być zastrzeżone w intercyzie przedmałżeńskiej.

W Iranie, gdzie dominującą opinię legislacyjną wydają szyici, po rozwodzie matka-muzułmanka zachowuje prawo do opieki nad synami do osiągnięcia przez nich drugiego roku życia, nad córkami zaś – do osiągnięcia siódmego roku życia.

Pozostałe szkoły prawnicze – przyjmują inne granice wieku dzieci. W sporadycznych sytuacjach dzieci mogą same wybierać, przy którym z rodziców pragną pozostać. Natomiast w takich krajach jak: Syria, Tunezja, Irak, czy były Jemen Południowy – bierze się pod uwagę przede wszystkim dobro dziecka²⁵⁶.

²⁵⁵ W. Tarish, *Rodzina w „Koranie”*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, s. 106.

²⁵⁶ M. i U. Tworuschka, *Rozwód*, [w:] *Islam. Mały słownik*.

15. Małżeństwa mieszane w islamie

Na małżeństwa mieszane prawo koraniczne zezwala jedynie w ściśle określonych okolicznościach. Muzułmanin może zawrzeć związek małżeński z niemuzułmanką, gdyż prawo wychodzi z założenia, że ojciec decyduje o religijnym wychowaniu dzieci. W tym przypadku wspólnota muzulmańska nie poniesie żadnej szkody.

Na takie małżeństwo zezwala ustawodawstwo m.in. Egiptu, Libanu, Tunezji i Jordanii. Dozwolone jest małżeństwo muzulmanina z żydówką lub chrześcijanką²⁵⁷. Muzułmański ojciec wychodzi z założenia, że dzieci z chrześcijańsko-muzułmańskiego małżeństwa przychodzą na świat jako muzulmanie. Zarówno żydów, jak i chrześcijan – jak wspomniano wyżej – *Koran* nazywa *ludźmi Księgi*, czyli posiadającymi objawienie (Sura V, 5).

Natomiast muzulmanka nie może poślubić niemuzułmanina, gdyż dzieci zrodzone z tego małżeństwa byłyby narażone na wychowanie w innej religii. Muzułmance także nie wolno, według tradycji prawniczej, poślubić ani żyda, ani chrześcijanina, ze względu na zabezpieczenie jej wiary przed decydującym wpływem małżonka w rodzinie²⁵⁸.

Koran nie wymaga zmiany wyznania od chrześcijanki wychodzącej za mąż za muzulmanina. Najbardziej znane szkoły prawnicze: malikicka, kierująca się zasadami sunny i hanaficka, stosująca zasadę analogii w interpretacji źródeł prawa muzulmańskiego, nakazują muzulmańskiemu małżonkowi wyrazić zgodę na udział żony w nabożeństwach jej wyznania²⁵⁹.

²⁵⁷ E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzulmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 66.

²⁵⁸ *Leksykon religii*, wyd. H. Waldenfels, s. 233.

²⁵⁹ Szkoła malikicka, ortodoksyjna szkoła prawa muzulmańskiego. Szkoła hanaficka – zaliczana do szkół liberalnych. Zob. dokładne informacje o szkołach prawniczych we wstępie do publikacji; Por. także, *Islam*, [w:] *Encyklopedia Katolicka KUL*, t. 7, kol. 502.

Istotnym problemem jest nakaz wychowania dzieci od siódmego roku życia w duchu islamu. Żony pochodzące z krajów zachodniej kultury, pragnące *przekazać* dzieciom tradycję własnego kraju, spotykają surowe represje, łącznie z odebraniem dziecka. Jeśli żona stawia własne warunki odnośnie do wychowania dziecka, powinna zabezpieczyć to w intercyzie przedślubnej²⁶⁰.

W przypadku małżeństw mieszanych, zwłaszcza z Europejkami, rodzą się poważne problemy dotyczące: warunków prawnych małżeństwa, umocowania w prawodawstwie zrodzonego potomstwa, praktyk religijnych.

Łatwiejsza jest sytuacja, gdy małżonkowie mieszkają w Europie. Istnieją tu większe szanse na model małżeństwa partnerskiego. Natomiast w krajach muzułmańskich, tradycyjna podległość kobiety wobec mężczyzny jest przestrzegana bardziej lub mniej rygorystycznie.

Pochodzącemu z Zachodu współmałżonkowi trudno zaakceptować silne związki rodzinne i społeczne panujące w świecie muzułmańskim. Od chrześcijanina oczekuje się identyfikacji ze swoją muzułmańską rodziną, zwykle wielopokoleniową. Również młoda żona, wychowana w odmiennej kulturowo Europie, ma obowiązek podporządkowania się seniorom islamskim²⁶¹.

W większości przypadków od chrześcijańskich współmałżonków oczekuje się zmiany religii. W czasie ceremonii zawarcia małżeństwa w meczecie, podczas recytacji przez imama odpowiedniego fragmentu *Koranu*, chrześcijański partner wezwany zostaje przez celebransą do wypowiedzenia muzułmańskiego wyznania wiary – jeśli to czyni *eo ipso*, staje się muzułmaninem. Uwarunkowania te stają się często przyczyną osobistych tragedii kobiet.

Znawca problematyki islamskich osadników we Włoszech G. La

²⁶⁰ R. Kirste, H. Schulze, U. Tworuschka, *Święta wielkich religii. Kalendarz międzyreligijny*, s. 100.

²⁶¹ Por. M. i U. Tworuschka, *Islam. Mały słownik*, s. 51.

Torre, następująco ocenił sytuację życiową małżeństw mieszanych w krajach muzułmańskich: *problemy małżeństwa mieszanego mogą dla Europejki okazać się ciężkim przeżyciem, jeśli oboje osiedlają się w kraju muzułmańskim, a ona nie zna kontekstu kulturowego, z którym musi się zintegrować albo z miłości, albo pod przymusem*²⁶².

1° Przeszkody małżeńskie

Zalecenia Koranu, mają na względzie dobro wiary i dobro rodziny: *nie żęńcie się z kobietami, które czczą bożków, dopóki one nie uwierzą. Z pewnością wierząca niewolnica jest lepsza od kobiety czczącej bożków, choćbyście ją podziwiali* (Sura II, 22)²⁶³.

Koran zabrania zawierać związki małżeńskie z kobietami chronionymi – *mushana*, poza tymi, którymi zawładnęły wasze prawice (Sura IV, 2). *Nie pojmujcie za żony kobiet, które były żonami waszych ojców, chyba, że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, to jest wszeteczeństwo i obrzydliwość – i jakże zła droga!* (Sura IV, 22).

Bezwzględnie zabronione są małżeństwa z kobietami z kręgu najbliższych krewnych i powinowatych.

Są wam zabronione: wasze matki, wasze córki i wasze siostry; wasze ciotki ze strony ojca i ze strony matki; – córka brata i córki siostry; – i wasze matki, które was żywiły piersią; – i wasze siostry mleczne i matki waszych żon; – i wasze pasierbice będące pod waszą opieką, zrodzone z żon, z którymi już żyliście; a jeśli jeszcze z nimi nie żyliście, to nie będziecie mieli grzechu; – i żony waszych synów,

²⁶² G. La Torre, *L' Islam: conoscere per dialogare*, Torino 1991, s. 114; Por. V. Abagnara, *Il matrimonio nell'Islam*, Napoli 1996; Por. *Islam a chrześcijaństwo*. Konferencja Episkopatu Regionu Emilia-Romania (oprac. D. Righi), „Communio”, 2003, nr 6, s. 173.

²⁶³ W terminologii prawniczej słowo: *muhsana* oznacza kobietę wolną, żyjącą w legalnym wówczas związku małżeńskim, a więc zamężną. Tę cechę kobiety chronionej, czyli otoczonej opieką, zachowa również, jeśli małżeństwo zostanie rozwiązane; Por. *Koran*, s. 860.

zrodzonych z waszych lędźwi; – i żebyście nie poślubiali dwóch sióstr, chyba, że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, Bóg jest przebaczący, litościwy (Sura IV, 23).

16. Sytuacja kobiet w wybranych krajach islamu

Szczegółowego omówienia miejsca i roli społecznej kobiet dokonano uwzględniając cztery kraje:

- Afganistan, gdzie sytuacja społeczno-polityczna jest ciągle niezwykle skomplikowana, dominującą rolę odgrywają stale zwolennicy konserwatywnej opcji;
- Iran, pozostający pod stałym wpływem ortodoksyjnych szkół konserwatywnego islamu;
- Tunezję, będącą do niedawna częstym celem wyjazdów polskich turystów
- oraz Turcję, aspirującą do członkostwa w Unii Europejskiej.

Afganistan

W 2001 roku, ze względu na zniszczenie posągów Buddy z Bamijanu, wzrosło zainteresowanie prasy sytuacją polityczną i społeczną w Afganistanie. W tym czasie afgańskie środki masowego przekazu dość często informowały o pogorszeniu położenia kobiet, mimo iż zmiany te zapoczątkowano już w 1996 roku, po przejęciu władzy przez Talibów. Operacja amerykańska oraz obecność wojsk z misji stabilizacyjnych nie zmieniły kulturowego oblicza kraju, w którym nie tylko rodzina ma skrajnie męskocentryczny charakter, lecz również struktury społeczne podporządkowane są wpływowym środowiskom konserwatywnego islamu.

Zdaniem wielu obserwatorów i dziennikarzy, na ograniczenie

pozycji społecznej kobiet wpłynęła polityka²⁶⁴. Z jednej strony cywilizacja zachodnia sprzeciwiała się rażącym naruszeniom norm prawa międzynarodowego, z drugiej zaś sami Talibowie niechętnie odnoszą się do wszystkiego, co wiąże się z Zachodem. Pamiętać należy, że rola, jaką wyznacza kobiecie społeczność Talibów jest marginalna, jednak dominujące w tym kraju schematy kulturowe uniemożliwiają zmianę sposobów myślenia. Jednocześnie same zainteresowane – kobiety afgańskie – nie biorą pod uwagę możliwości zmiany dotychczasowej sytuacji²⁶⁵. Wprowadzone przez Talibów ograniczenia w zakresie działalności publicznej kobiet, zdaniem afganologów, mają swoje źródło w normach kodeksu honorowego Pasztunów.

O Pasztunwalii pisze Monika Chwileczyńska, doskonale znająca sytuację społeczną w Afganistanie. Jej zdaniem, kobieta była *otaczana szacunkiem, przede wszystkim, jako matka, rodząca synów, których przyjście na świat stwarzało szansę na zachowanie ciągłości rodu. Każde wymierzone przeciw niej działanie ze strony obcych traktowane było jako wykroczenie przeciwko honorowi mężczyzn z grupy, do której należała i zobowiązywało ich do dokonania zemsty. Równocześnie kobieta uznawana była za istotę słabą, co sprawiało, że walka z nią uważana była za hańbę dla mężczyzny*.

Na szczególną uwagę zasługuje w tym kontekście udział kobiet afgańskich w wojnie, zwłaszcza niesienie pomocy walczącym w niej mężczyznom²⁶⁶. Zdaniem M. Chwileczyńskiej nie uważano tego za sprzeczne, ani z islamem, ani z tradycją afgańską, ponieważ w pierw-

²⁶⁴ Por. Rewolucja mufty Omara; Modlitwa o deszcz, „Gazeta Wyborcza”, z 10-11.03.2001; Tamże, z 7.03.2002.

²⁶⁵ Za: A. Nalborczyk, *Sytuacja kobiety w islamie i społeczeństwie muzułmańskim – obraz w polskiej prasie (przed 11.09.2001)*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 65.

²⁶⁶ Wojna w Afganistanie trwa nieprzerwanie od 1979 r. Najpierw była to „niewypowiedziana wojna” mudżahedinów przeciwko komunistycznej władzy pochodzącej z ZSRR, potem także ich walka z bezpośrednią interwencją radziecką, wreszcie – po zwycięstwie w kwietniu 1992 r. *bojowników islamu* i proklamowaniu Islamskiego Państwa Afganistan – nieustająca walka o władzę i wpływy pomiędzy różnymi ugrupowaniami samych mudżahedinów.

szych wiekach islamu kobiety także towarzyszyły arabskim *mudżahedinom* – bojownikom „świętej wojny”. Przygotowywały im posiłki, a także pielęgnowały rannych.

W warunkach afgańskich podobne tradycje kształtowały się na dość specyficznym gruncie. Szczególnie wśród plemion pasztuńskich, w których normy i relacje społeczne regulował rodzaj kodeksu honorowego. Tak więc kobiety, jako istoty słabe, z którymi nie godzi się mężczyźnie walczyć, nie uczestniczyły nigdy w walkach plemiennych czy rodowych. Mogły natomiast pełnić w takich sytuacjach rolę rozjemców, a prośba kobiety o zawieszenie broni musiała zostać spełniona. Kiedy jednak trzeba było walczyć ze wspólnym wrogiem, z obcą agresją, kobiety często wspomagały swoich mężów i braci. W historii Afganistanu zachowało się wiele przykładów ich współuczestnictwa w walce, znane są imiona kobiet, które towarzyszyły bliskim mężczyznom w ich pochodach wojennych.

Od początku wojny kobiety zaczęły tworzyć własne organizacje. Jedną z najbardziej prężnych, a zarazem najwcześniej utworzonych była (działająca od 1978 roku w Kabulu) *Rawa* – Wolny Związek Kobiet Afgańskich. Funkcjonując pod hasłem propagowania „postępowych idei walczących kobiet afgańskich” i zwalczając przejawy muzułmańskiego fanatyzmu, nie cieszy się sympatią bardziej radykalnych organizacji *mudżahedinów* i zwolenników zachowania tradycyjnej roli kobiety w społeczeństwie. Trudno z całą pewnością dziś stwierdzić, jak podkreśla M. Chwilczyńska, czy trwałе okażą się zmiany obyczajowe, jakie przyniosła wojna afgańska. Można jednak oczekiwać, że wydarzenia ostatnich lat w Afganistanie będą miały znacznie głębsze skutki społeczne, niż te wywołane bezpośrednimi działaniami wojennymi.

Wiele kobiet, które z konieczności przyjęły na siebie nowe obowiązki i pogodziły się z nowymi wzorcami zachowań, chętnie zaakceptowałyby powrót do tradycyjnego trybu życia, co jednak utrudnia im sytuacja, w jakiej znalazły się na skutek wojny. W Afganistanie

nie brak kobiet, które zaczęły dostrzegać dla siebie możliwości trwałego, szerszego niż tylko w charakterze żon i matek, udziału w życiu społecznym. Dotyczy to przede wszystkim młodszego i średniego pokolenia kobiet, zwłaszcza tych, którym udało się zdobyć wykształcenie.

Podkreślić należy jednak, iż często wyboru takiego dokonują za cenę utraty domu i rodziny. W silnie przywiązanych do tradycji, zachowawczych środowiskach, niejednokrotnie wyrzekano się dziewcząt, które zdecydowały się podjąć naukę lub studia wbrew woli swoich najbliższych (zwłaszcza, jeśli wymagało to wyjazdu za granicę) czy też tych, które pracowały dla komunistycznej władzy. Takim kobietom trudniej odnaleźć się w zaistniałych teraz warunkach, zrezygnować ze swych ambicji i aspiracji zawodowych oraz z wychowania córek zgodnie z własnymi wyobrażeniami.

Obecna sytuacja wydaje się jednakże wskazywać, że w najbliższej przyszłości pogłębiać się będzie proces powrotu do tradycyjnego modelu rodziny afgańskiej, w którym kobiety skupione będą wokół spraw domu²⁶⁷.

Iran

Zdecydowana większość informacji na temat sytuacji kobiet w państwach muzułmańskich, jakie pojawiają się w ostatnich latach w Polsce dotyczy Iranu. Zarówno prawo oficjalne, jak obyczajowe Iranu pozostaje pod silnym wpływem przepisów religijnych, zwłaszcza po zwycięstwie konserwatywnych ugrupowań w czasie tzw. „rewolucji islamskiej”, Zasady *szari'atu* zdominowały poprzednio szybko unowocześniające się i laicyzujące prawodawstwo państwowe²⁶⁸.

²⁶⁷ M. Chwilczyńska, *Afganistan: wojna a kobiety*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, s. 121.

²⁶⁸ W przypadku każdego innego kraju Bliskiego Wschodu, jak pisze M. Składan-kowa, temat ten jest opisywany wyjątkowo stroniczo, z wielką ilością błędów.

Szach Reza Pahlawi zakazał w 1936 roku noszenia *czadoru*. Kobiety wcale nie czuły się tym uszczęśliwione i odmawiały uczestniczenia w życiu publicznym. W 1941 roku zakaz ten został zniesiony. Narastanie w latach siedemdziesiątych minionego stulecia ożywienia religijnego, przejawiało się m.in. modą na noszenie czadorów, także wśród kobiet młodych i wykształconych. Miało to cechy demonstracji politycznej i antyszachowskiej.

Maria Składankowa przytacza wypowiedź Krzysztofa Pacuły, jej zdaniem, adekwatnie odnoszącą się do sytuacji kobiet w Iranie: *Nie da się ocenić sytuacji kobiet irańskich, stosując kategorie zachodnie. One wcale nie są tak nieszczęśliwe i zniewolone, jak może się wydawać Europejczykom. Na zewnątrz rodzinę – a więc i kobietę – faktycznie reprezentuje mężczyzna. Ale w domu rządzi kobieta.*

Trzeba pamiętać, że Iran podpisał *Kartę Praw Człowieka*, zapewniając równe prawa mężczyznom i kobietom, ale z zastrzeżeniem uwzględnienia lokalnych tradycji oraz obowiązującego systemu wartości. Irańska prasa czy publikacje książkowe stale podkreślają fakt, że żadne inne prawo, oprócz muzułmańskiego, zwłaszcza w wydaniu irańskim, szyickim, nie chroni tak dalece istotnych praw kobiet do tego, by mogły zrealizować swoje powołanie żon oraz matek, zachować godność. Najwyższą wartością kobiety jest powołanie do rodzenia i wychowywania dzieci. Z tej pronatalistycznej postawy wynika zachęta kierowana do dziewcząt, by jak najwcześniej zakładały rodziny.

Tunezja

Status społeczny kobiety w Tunezji wykazuje wyraźny związek z modelami rodziny obowiązującymi w różnych okresach historii, kształtowanymi przez religię, tradycję i politykę państwa. Do połowy XX wieku w Tunezji dopuszczalna była poligamia. Prawo zabroniło

M. Składankowa, *Iranci. Być kobietą w Oriencie*, s. 34.

jej dopiero w 1956 roku²⁶⁹.

W początkach lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, w Tunezji wyraźnie zarysowało się dążenie do transformacji tradycyjnego modelu rodziny. Zachodzące przemiany, wzorowane na europejskim stylu życia, skutkowały przejściem od tradycji do nowoczesności²⁷⁰.

Anna Barska, z Wyższej Uczelni Pedagogicznej w Opolu, prowadząca badania nad pozycją społeczną kobiety tunezyjskiej wyróżniła trzy modele współczesnej rodziny: tradycyjny, nowoczesny i „nowy” model tzw. islamski, propagowany w Tunezji przez Stowarzyszenie Braci Muzułmanów.

Obraz współczesnej kobiety tunezyjskiej jest konsekwencją przemian społecznych. W rodzinie tradycyjnej (patriarchalnej) kobieta związana była przestrzenią domową. Jej aktywność zewnętrzna ograniczano do minimum. W rodzinie „nowoczesnej” kobieta postrzegana jest jako emancypantka.

Jednakże w opinii członków Stowarzyszenia Braci Muzułmanów dążenie do emancypacji kobiet spowodowało upadek obyczajów. Szeroko rozumiana nowoczesność, m.in. lekceważenie nakazu noszenia *hidżabu* stanowić ma rzekomy dowód niewłaściwej transformacji społeczeństwa, prowadzącej do zaniku wartości religijnych oraz coraz częstszej dysfunkcji w rodzinie²⁷¹.

Znając sytuację tunezyjskich kobiet, A. Barska podkreśla, że elementem wyznaczającym status kobiety w Tunezji pozostaje nadal w dużej mierze tradycja. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można sądzić, że w związku z popularnością konserwatywnego nurtu islamu, taki kierunek przybiorą też zapewne aktualne przemiany spo-

²⁶⁹ A. Barska, *Status kobiety w tunezyjskim systemie obyczajowo-obrzędowym*, Opole 1994, s. 108.

²⁷⁰ Por. J. Zdanowski, *Bracia Muzułmanie i inni*, Szczecin 1987, s. 39.

²⁷¹ Emancypacja kobiet wywołuje ostrą krytykę nie tylko z powodu naruszenia intymności życia rodzinnego, ale przede wszystkim ze względu na zachwianie tradycyjnego statusu kobiety i mężczyzny w rodzinie i społeczeństwie; Por. A. Barska, *Status kobiety w tunezyjskim systemie obyczajowo-obrzędowym*, s. 120.

łeczno-polityczne, powodując stopniowe ograniczenie roli kobiety w tym regionie.

Turcja

Proces europeizacji Turcji rozpoczął się w XIX wieku. Już w 1839 roku w imperium osmańskim zapoczątkowano okres reform politycznych, społecznych i kulturalnych, zwanych *tanzimatem*. Edykt sułtana Hatt-Serif z 1856 roku zakładał zmiany struktur państwowych. Niestety, nie spełnił oczekiwań, gdyż nie zamierzano naruszać prawa muzułmańskiego. Pozytywne zmiany wprowadzono w systemie edukacji. Powołana rada zreformowała nauczanie i ustanowiła szkolnictwo powszechne, średnie oraz wyższe. Wprowadzenie w 1928 roku alfabetu łacińskiego, przyczyniło się do ułatwienia nauki pisanie i czytania²⁷².

Kodeks Cywilny z 1926 roku znosił różnice na płaszczyźnie prawnej, między kobietą a mężczyzną. Wprowadzał monogamię i zakaz zawierania związku małżeńskiego przez dziewczęta przed ukończeniem 18. roku życia. Ślub musiał być zawarty przed urzędnikiem, w obecności świadków, odnotowany w urzędowym rejestrze oraz w dowodach osobistych obu stron. Kobieta decydowała o ewentualnym przyjęciu nazwiska męża. Inicjatywa rozvodu mogła być podjęta zarówno przez kobietę, jak i mężczyznę. We wszystkich sprawach spornych, wiążące miało być orzeczenie sądu. Ustrój demokratyczny dał Turczyńce pełną swobodę. Na prowincji sytuacja wyglądała nieco inaczej, bojkotowano m.in. kobiety podejmujące pracę, w charakterze lekarza czy prawnika. Obecnie kobiety uczestniczą we wszystkich dziedzinach życia. Ubierają się według kanonów aktualnej mody zachodniej. Na rynku pracy stanowią przeszło 50% kadry nauczycielskiej, 16% lekarskiej i 11% inżynierskiej.

²⁷² J. Reyhman, *Dzieje Turcji od końca XVIII w.*, Warszawa 1970, s. 28.

Wskaźniki te mają stałe tendencje wzrostu. Z każdym rokiem, coraz więcej kobiet podejmuje studia na wyższych uczelniach.

Obok zmian ilościowych może nawet ważniejsze są zmiany, które zaszły w świadomości społeczeństwa.

W kraju nowoczesnym, jakim Turcja jest niewątpliwie, wysoka pozycja kobiety stała się czymś zupełnie naturalnym. Jednocześnie jednak w kraju o osmańskiej przeszłości, zmiana statusu społecznego i zawodowego kobiet budzi duże zainteresowanie ze strony mieszkańców Europy. Wprawdzie *Koran* i islam w życiu społeczeństwa tureckiego zajmują bardzo ważne miejsce, to jednak zachodzące przemiany budzą uzasadnione nadzieje, że i w innych krajach, gdzie pozycja społeczna kobiet muzułmańskich jest nieporównywalnie niższa, pełna emancypacja będzie możliwa²⁷³.

17. Europeizacja ról społecznych kobiet w kulturze islamskiej

W okresie wczesnego islamu kobiety brały często aktywny udział w życiu politycznym. Od czasów abbasydzkich (750 r.) coraz powszechniejszym zjawiskiem stawało się noszenie zasłony, haremy i eliminacja kobiet z życia publicznego. Muzułmańscy prawnicy usankcjonowali tę sytuację, mimo że nie znajdowała ona jednoznacznego poparcia w *Koranie*.

Od XIX wieku reformatorzy dążyli do poprawy sytuacji i promocji społecznej kobiety. Na szczególną uwagę zasługuje publikacja Egipcjanina Kasima Amina (1863/5 1908), *Emancypacja kobiety – Tahrir al-mara*, (1899 r.). W swojej publikacji przedstawił on oryginalny pogląd – który można zinterpretować tak, iż – przewaga mężczyzny nad kobietą stanowi odzwierciedlenie jego sytuacji – podob-

²⁷³ D. Chmielowska, A. Kilic-Eryilmaz, *Spoleczna i rodzinna sytuacja kobiety tureckiej w zarysie historycznym*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 46.

nej samowoli doznaje sam od władzy. Szczególnie mocno Amin podkreślał konieczność edukacji kobiet²⁷⁴.

Fatima Mernissi (ur. 1940), marokańska profesor socjologii, od 1973 roku ekspert do spraw kobiet i islamu przy UNESCO – pisała o nowych tendencjach na polu emancypacji. *To, że jako kobieta interpretuję „Koran”, jest czymś niezwykłym. Nawet gdybym mówiła to samo, co Chomeini, byłoby to czymś szczególnym. Nawet to, że jakaś kobieta wstępuje do jakiejś partii i publicznie wypowiada się na temat religii jest rewolucyjne. Polityka bowiem do tej pory była monopolem mężczyzn.*

Krytycznie oceniając opanowany przez mężczyzn świat polityki, przestrzega ona jednoznacznie przed niepohamowanym entuzjazmem wobec zachodniej emancypacji. *„Koran” jest przecież moim życiem. Dla siebie samej żądam islamu, satelitów, komputerów, Szeherazady. Chcę tego wszystkiego naraz i mam do tego prawo. Jestem silna jedynie wtedy, gdy mam i „Koran” i prawa człowieka.*

Większość parlamentów, rad ludowych i rad rewolucyjnych przypomina haremy. Druga płć pozostaje przed drzwiami.

Nie chciałabym swoim tekstem wywołać wrażenia, że lekceważę trudną sytuację kobiet w społeczeństwach muzułmańskich i nie doceniam problemów z jakimi muszą się one borykać na co dzień w wyniku splotu takich czynników jak: bieda, zacofanie, religia powiązana z tradycjami patriarchy, czy próby uchronienia się przed przejmowaniem wzorców i wartości europejsko-amerykańskich, dzięki szukaniu własnej tożsamości w literalnie pojmowanej tradycji.

Od lat dwudziestych. XX wieku zaczęły powstawać pierwsze organizacje kobiece, walczące o reformy społeczne.

Obecnie tego typu organizacje istnieją prawie we wszystkich krajach arabskich, jednakże o sukcesy z powodu przywiązania do utrwa-

²⁷⁴ Za: M. Klócker, M. Tworuschka, U. Tworuschka, *Etyka wielkich religii*, s. 44; Por. J. Hauziński, *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa – Kraków 1993.

lonych, tradycyjnych wartości jest niezwykle trudno i jak dotąd nie zawsze są one widoczne²⁷⁵.

W ostatnich latach w krajach muzułmańskich można zauważyć powolny wzrost prestiżu kobiety i jej roli w społeczeństwie. Dzieje się to w tych społecznościach, w których podnosi się ogólny poziom wykształcenia; zarówno dziewcząt, jak i chłopców. Świat dziewcząt przestaje ograniczać się do przestrzeni domu, dlatego też, gdy jako dorosłe kobiety podejmują pracę zarobkową, mają większy wpływ na to, co dzieje się w rodzinie²⁷⁶.

Współcześnie coraz bardziej różnicują się postawy kobiet muzułmańskich. Nowoczesne kobiety symbolizowane przez Fatimę czy Malikę, odznaczają się ostrym makijażem, staranną fryzurą, zachodnim ubiorem. Posiadają wybór co do szczelnego osłaniania włosów chustą albo noszenia na twarzy zasłony różnego kroju.

Większość kobiet ma możliwość wypowiedzenia się w kwestii proponowanego przez rodzinę kandydata na męża. Często wybiera go sama, zwykle jest to kolega ze studiów, czy z pracy, wymaga to jednak aprobaty rodziny²⁷⁷. Kobiety w świecie islamu mają obecnie zagwarantowaną możliwość pracy.

W Egipcie praca kobiet w fabrykach znana już była od pierwszej połowy XIX w. W Libanie i Iraku kobiety zaczęły pracować na większą skalę podczas pierwszej wojny światowej, zwłaszcza w tkalniach, przędzalniach, przy produkcji papierosów i zapalek. Pracując na równi z mężczyznami otrzymywały znacznie niższe pensje. Dzisiaj kobiety wykonują większość zawodów, dawniej zarezerwowanych dla mężczyzn. Procent kobiet-inżynierów w Egipcie jest wyższy niż w Niemczech, proporcjonalnie do liczby ludności obu kra-

²⁷⁵ S. Braun, *Islam. Powstanie – dzieje – nauka*, s. 90.

²⁷⁶ E. Puchnarewicz, *Płeć a role rodzinne w oazie Farafra. Społeczność lokalna w okresie przemian*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, s. 32.

²⁷⁷ E. Machut-Mendecka, *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, s. 32.

jów. Kobiety wykonują też zawód prawnika, mimo iż tradycyjnie zabrania się im dostępu do zawodu sędziego, co tłumaczone jest nadmierną wrażliwością psychiki kobiet. Podkreślić należy, iż w Tunezji kobiety stanowiły pod koniec XX w. 25% ogółu sędziów, a w Maroku – 20%²⁷⁸.

Mówi się o dwóch podstawowych czynnikach emancypacji kobiet. Pierwszy, o charakterze ewolucyjnym, wynika z oddziaływania wpływów zachodnich. Drugi, ma charakter radykalny i dotyczy istotnych zmian w strukturach społecznych, inspirowanych przez postkolonialne rządy państw muzułmańskich.

²⁷⁸ E. Machut-Mendecka, *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, s. 76.

BIBLIOGRAFIA

Podstawy wiary islamskiej

- Cook M., *Koran*, Warszawa 2001.
- Idris D.S., *Islam – podstawy wiary*, Białystok 1984.
- Imam Mahmud Taha Żuk, *Al-Islam. Hadisy*, Warszawa 1984.
- *Jak modlą się muzułmanie. Antologia modlitw*, oprac. M.M. Dziekan, Warszawa 1997.
- *Koran*, przekł. J. Murza Tarak Buczański, Warszawa 1858 (przedruk fotooffsetowy), Warszawa 1985.
- *Koran*. Tytuł oryginału *Al-Kur'an*, przekł. i komentarz J. Bielawski, Warszawa 1986.
- *Mahomet, O małżeństwie, kupcach i dobrym wychowaniu. Wybór hadisów*, przekł. J. Danecki, Warszawa 1999.
- *Mahomet. Mądrości Proroka. Hadisy*, przekł. J. Danecki, Warszawa 1993.
- *Święty Koran*, wydany pod patronatem Habrat Mirza Tahir Ahmad, Czwartego Następcy Obiecanego Mesjasza i Głowy Ruchu Ahmadiyyah w Islamie, 1990. Islam International Publications LT.
- *Wersety z Koranu*, Białystok 1995.

Opracowania

- Abagnara V., *Il matrimonio nel'islam*, Napoli 1996.
- Abd al-Masih al Kindi, *Apologia del cristianesimo*, (red.) L. Bottini, Milano 1998.
- Abdalati H., *Spojrzenie w islam*, Łódź 1993.
- Abu Qurrah, *La disfeza della icone*, (red.) P. Pozo, Milano 1995.

- Ahamad Khurshid, *Rodzina w islamie*, Wrocław 2002.
- Ajami F., *Szejkwie, myśliciele terroryści*, przekł. M.M. Dziekan, Warszawa 2002.
- Al-Ghazali M., *Zasady moralności islamu*, Białystok 1994.
- Ali M., *Ibn Bādīs, Commentateur du Coran*, Paris 1971.
- Al-Maududi A.A., *Życie w islamie*, Łódź 1993.
- Andrae T., *Les origines de l'Islam et le christianisme*, przekł. J. Roche, Paryż 1955.
- Antes P., *Der Islam als politischer*, Hannover 1980.
- Armour R., *Islam, chrześcijaństwo i zachód. Burzliwe dzieje wzajemnych relacji*, przekł. I. Nowicka, Kraków 2004.
- Armstrong K., *Historia Boga. 40 lat dziejów Boga w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie*, Warszawa 1998.
- Armstrong K., *Krótką historia islamu*, przekł. J. Włodarczyk, Wrocław 2004.
- Armstrong K., *W imię Boga. Fundamentalizm w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie*, przekł. J. Kolczyńska, Warszawa 2005.
- Badawi Gamal A., *Woman in Islam*, [w:] *Islam – its meaning and message*, Londyn 1980.
- Baranowski W., *Świat islamu*, Łódź 1987.
- Barber B.R., *Dżihad kontra McŚwiat*, przekł. H. Jankowska, Warszawa 2000, wyd. 2, Warszawa 2005.
- Barber B.R., *Imperium strachu. Wojna, terroryzm, demokracja*, przekł. H. Jankowska, Warszawa 2005.
- Barska A., *Status kobiety w tunezyjskim systemie obyczajowo-obrzędowym*, Opole 1994.
- Berger R.A., *Zachowania społeczne muzułmanów*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem*, (red.) P. Stawiński, Częstochowa 1995.
- Bielawski J., *Islam, religia państwa i prawa*, Warszawa 1973.

- Bielawski J., *Islam*, Warszawa 1980.
- Bielawski J., *Prawo muzułmańskie*, [w:] *Główne kultury prawne współczesnego świata*, (red.) H. Rot, Warszawa 1995.
- Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986.
- Borrmans M., *Gesù Cristo ei musulmani del XX secolo. Testi coranici, catechismi, commentary, scrittori e poeti musulmani de fronte a Gesù*, Milano 2000.
- Boubakeur C.S.H., *Traité moderne de théologie islamique*, Paris 1985.
- Braun S., *Islam. Powstanie i dzieje i nauka*, przekł. M.M. Dziekan, Warszawa 2003.
- Buchanan P., *Śmierć Zachodu*, Wrocław 2005.
- Bukowski K., *Religie świata a chrześcijaństwo*, Poznań 1988.
- Cardini F., *Europa a islam. Historia nieporozumienia*, przekł. B. Bielański, Kraków 2006.
- Carrt O., *L'Islam laico*, Bolonia 1997.
- Chmielowska D., Asiye Kiliç-Eryilmaz, *Społeczna i rodzinna sytuacja kobiety tureckiej w zarysie historycznym*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, (red.) D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka, Warszawa 2001.
- Choueirie Youssef M., *II fundamenta – lismo islamica*, Bolonia 1993.
- Chwilczyńska M., *Afganistan: wojna a kobiety*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, (red.) A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995.
- Citati P., *Izrael i islam. Boskie iskry*, przekł. J. Ugniewska, Warszawa 2006.
- Cook M., *Mahomet*, przekł. B.R. Zagórski, Warszawa 1999.
- Corbin H., *Historia filozofii muzułmańskiej*, Warszawa 2006.

- Corm G., *Bliski Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1956-2003*, przekł. E. Cylwik i R. Stryjewski, Warszawa 2003.
- Daftary F., *The Isma'ilis, Their History And Doctrines*, Cambridge 1990.
- Danecki J., *Opowieści Koranu*, Warszawa 1991.
- Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001.
- Danecki J., *Kształtowanie się tradycji Mahometa*, [w:] *Pleans Arabum domus*, Warszawa 1994.
- Danecki J., *Kultura i sztuka islamu*, Warszawa 2003.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 1-2, Warszawa 1997.
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 2007, wyd. II.
- Danecki J., *Polityczne funkcje islamu*, Warszawa 1991.
- Danecki J., *Ruchomy mesjasz. Narodziny i rozwój idei mahdiego w isła'ilizmie*, [w:] *Człowiek i wartości. Księga pamiątkowa poświęcona 35-leciu pracy naukowej i 40-leciu pracy nauczycielskiej Profesora Jana Szmyda*, Kraków 1997.
- Delcambre A.M., *Mahomet. „Głos Allaha”*, przekł. J. Łukaszewicz, Wrocław 1996.
- Dowty A., *Israel / Palestine*, Londyn 2005.
- Dżafar Szajch Idris, *Islam, podstawy wiary*, przekł. J. Daneczki, Białystok 1992.
- Dzidek T., Kamykowski Ł., Kubiś A. (red.), *Religie świata a chrześcijaństwo*, Kraków 1998.
- Dziekan M.M. (red.), *Oblicza Wschodu*, Warszawa 2004.
- Dziekan M.M., *Arabia Magica*, Warszawa 1993.
- Dziekan M.M., *Ciało i seks w kulturze islamu*, [w:] *W kręgu świata arabsko-muzułmańskiego*, (red.) A. Barska i K. Minkner, Opole 2005.

- Dziekan M.M., *Cywilizacja islamu w Azji i Afryce*, Warszawa 2007.
- Dziekan M.M., *Ġāhiliyya między apologią a odrzuceniem. Z Mekki do Poznania*. Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań 9–10 czerwca 1997, (red.) H. Jankowski, Poznań 1998.
- Dziekan M.M., *Irak. Religia i polityka*, Warszawa 2005.
- Dziekan M.M., Kończak I. (red.), *Kobiety Bliskiego Wschodu*, Łódź 2005.
- Dziekan M.M., *Pisarze muzułmańscy VI–XX w.*, Warszawa 2003.
- Dziekan M.M., *Polacy a świat arabski*, Gdańsk 1988.
- Dziekan M.M., *Prawo muzułmańskie wczoraj i dziś*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, (red.) E. Machut-Mendecka, Warszawa 2003.
- Endre G., *Der Islam. Eine Einführung in seine Geschichte*, wyd. 2, Monachium 1991.
- Endress G., *Der Islam. Eine Einführung in seine Geschichte*, München 1997.
- Ferrari S. (red.), *Musulmani in Italia. La condizione giuridica delle comunità islamiche*, Bolonia 2000.
- Fryzeł T., *Jedność arabska. Idea i rzeczywistość*, Warszawa 1974.
- Fryzeł T., *Panarabizm. Źródła i rozwój idei*, Kraków 1974.
- Gardet L., *Islam a chrześcijaństwo*, [w:] *Kościół na drodze spotkania z Trzecim Światem*, Warszawa 1971.
- Gardet L., *Poglądy muzułmanów na czas i historię*, [w:] *Czas w kulturze*, przekł. B. Chwedczuk, Warszawa 1988.
- Gaspari A., *Cyklon o imieniu Franciszek. Papież, który przybył z końca świata*, Częstochowa 2013.
- Gaudefroy-Demombynes M., *Narodziny islamu*, przekł. H. Olędzka, Warszawa 1988.

- Geertz C., *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, Kraków 2005.
- Geiss I., *Dzieje świata. Daty i konteksty historii powszechnej*, Katowice 1997.
- Gellner E., *Narody i nacjonalizm*, przekł. T. Hołówka, Warszawa 1991.
- Gibb A.R., *Mahometanizm*, przekł. H. Krahelska, Warszawa 1965.
- Gnilk J., *Biblia a Koran. Podobieństwa i różnice*, przekł. W. Szymon, Kraków 2005.
- Goody J., *Islam in Europe*, Cambridge 2004.
- Górecka E., *Znaczenie honoru kobiety w opinii współczesnego społeczeństwa jordańskiego*, Kurowice k. Łodzi 2009.
- Haarmann U. (red.), *Geschichte der Arabischen Welt*, München 1994.
- Halliday F., *Islam i mit konfrontacji*, przekł. R. Piotrowski, Warszawa 2002.
- Hammoudi A., *La victime et ses masques. Essai sur le sacrifice et la mascarade au Maghreb*, Paris 1988.
- Hauziński J., *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa i Kraków 1993.
- Hauziński J., *Kraje i kultury śródziemnomorskie*, Poznań 1990.
- Hauziński J., *Sufizm*, [w:] *Ilustrowana encyklopedia religii świata*, (red.) Z. Stachowski, Poznań 2002.
- Hauziński J., *Tropem muzułmańskich dziejów*, Toruń 2007.
- Heine P., *Terror In Allahs Namen. Extremistische Kräfte im Islam*, Bonn 24.
- Hitti P., *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969.
- Hourani A., *Historia Arabów*, przekł. J. Danecki, Gdańsk 1995, wyd. 2, 2000.
- Hrbek I., Petracek K., *Mahomet*, Warszawa 1971.

- Hussain Saleh N., *Wartości życia małżeńskiego i rodzinnego w świetle Koranu*, [w:] *Małżeństwo i rodzina w wielkich religiach świata*, (red.) W. Pałubicki, Gdańsk 1995.
- Ibn Salih Al-Usajmin M., *Fundamenty wiary Islamu*, Białystok 1996.
- Idris D.S., *Islam – podstawy wiary*, Białystok 1992.
- *Islam i obywatelskość w Europie*, (red.) K. Górak-Sosnowska, K. Pędziwiatr i P. Kubicki, Warszawa 2006.
- Jamsheer H.A., (red.), *Świat arabski – świat islamu*, Łódź 1991.
- Jamsheer H.A., *Jedność arabska. Geneza idei w tradycji wczesnego islamu*, Warszawa 1995.
- Jamsheer H.A., *Jedność arabska w perspektywie historycznej*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, (red.) E. Machut-Mendecka, Warszawa 2003.
- Kaczmarek J., *Problemy współczesnego świata. Terroryzm i konflikty zbrojne a fundamentalizm islamski*, Wrocław 1999.
- Keddie N.R., *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, przekł. I. Nowicka, Kraków 2007.
- Kennedy H., *Dwór kalifów. Powstanie i upadek najpotężniejszej dynastii świata arabskiego*, przekł. J.W. Kozłowska i J. Pierzchała, Warszawa 2006.
- Kepel G., *Fitna. Wojna w sercu islamu*, przekł. K. Pachniak, Warszawa 2006.
- Kepel G., *Święta wojna. Ekspansja i upadek fundamentalizmu muzułmańskiego*, przekł. K. Pachniak, Warszawa 2003.
- Khurshid Ahamad, *Rodzina w islamie*, Wrocław 2002.
- Kieniewicz J., *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003.
- Kłodkowski P., *Homo mysticus hinduizmu i islamu. Mistyczny ruch bhakti i sufizm*, Warszawa 1998.

- Kłodkowski P., *O pęknięciu wewnątrz cywilizacji*, Warszawa 2005.
- *Kobiety i religie*, (red.) K. Leszczyńska i A. Kościańska, Kraków 2006.
- Kołodziej M., „*Piąta Ewangelia*”, czyli połączenie razem judaizmu, chrześcijaństwa i islamu, Kraków 2000.
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, Warszawa 2000.
- Kościelniak K., *Dżihad. Święta wojna w islamie*, Kraków 2002, wyd. 2, Kraków 2006.
- Kościelniak K., *Sunna, hadisy i tradycjoniści. Wstęp do tradycji muzułmańskiej*, Kraków 2006.
- Kościelniak K., *Tematyczna konkordancja do Koranu*, Kraków 2006.
- Kościelniak K., *Tradycja muzułmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku. Geneza, historia i znaczenie zapożyczeń nowotestamentowych w hadisach*, Kraków 2001.
- Kowalski T., *Arabica et islamica. Studia z dziejów islamu i kultury arabskiej*, oprac. M.M. Dziekan, Warszawa 1997.
- Krajewska W., *Kobieta arabska*, Warszawa 1979.
- Krajewska-Michalska W., *Tajemnice haremu. Kobieta w świecie islamu*, Warszawa 2003.
- Krämer G., *Geschichte des Islam*, Bonn 2005.
- Krasicki I., *Ideologia islamu*, Warszawa 1981.
- Landowski Z., *Islam – nurty, odłamy sekty*, Warszawa 2008.
- Łątka J.S., *Tajemnice haremów*, Kraków 1992.
- Leaman O., *Krótkie wprowadzenie do filozofii islamu*, przekł. M. Lipszyc, Warszawa 2004.
- Levi-Provencal E., *Cywilizacja arabska w Hiszpanii*, Warszawa 2006.
- Lewis B., *L'Europa e l'islam*, Bari 1999.
- Lewis B., *Arabowie w historii*, Warszawa 1995.

- Lewis B., *Cultures in Conflict. Christians, Muslims and Jews, in the Age of Discovery*, Oxford 1995.
- Lewis B., *Islam in History*, Chicago 1993.
- Lewis B., *Muzułmański Bliski Wschód*, Gdańsk 2003.
- Lewis B., *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Warszawa 1972.
- Lipniak J.M., *Godność kobiety w islamie: troska, czy zniewolenie*, „Ełckie Studia Teologiczne”, Ełk 2000, t. 6.
- Łątka J., *Tajemnice haremów*, Kraków 1992.
- Maalouf A., *Zabójcze tożsamości*, Warszawa 2002.
- Machut-Mendecka E., *Archetypy islamu*, Warszawa 2003.
- Machut-Mendecka E., *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, (red.) D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka, Warszawa 2001.
- Machut-Mendecka E., *Świat tradycji arabskiej*, Warszawa 2005.
- Machut-Mendecka E., *Współczesna rodzina muzułmańska*, [w:] *Oblicza współczesnego islamu*, (red.) E. Machut-Mendecka, Warszawa 2003.
- Madeyska D., *Historia świata arabskiego. Okres klasyczny. Od starożytności do roku 750*, Warszawa 1999.
- Madeyska D., *Historia świata arabskiego. Okres osmański 1516-1920*, Warszawa 1988.
- Maududi S.A.A., *Zrozumieć islam*, Łódź 1995.
- Mazaheri A., *Życie codzienne muzułmanów w średniowieczu (X-XII w.)*, Warszawa 1972.
- Menocal M.R., *Ozdoba świata. Jak muzułmanie, żydzi i chrześcijanie tworzyli kulturę tolerancji w średniowiecznej Hiszpanii*, przekł. T. Teszmar, Kraków 2006.
- Merinissi F., *Le harem politique. Le Prophète et les femmes*, Paris 1987.
- Merinissi F., *Sexe, ideologie, islam*, Paris 1983.

- Mez A., *Renesans islamu*, przekł. J. Danecki, Warszawa 1979, 1980.
- Motahhari M., *Poznanie „Koranu”*, Piotrków Trybunalski 1992.
- Mrozek-Dumanowska A., *Współczesny ruch odnowy islamu w poszukiwaniu własnej tożsamości kulturowej*, Warszawa 2000.
- Mrozek-Dumanowska A., *Islam a naród w Afryce. Somalia, Sudan, Libia*, Warszawa 1973.
- Mrozek-Dumanowska A., *Islam a Zachód*, Warszawa 1991.
- Mrozek-Dumanowska A., *„Koran” a kultura arabska*, Warszawa 1967.
- Mrozek-Dumanowska A., *Między ascetyzmem a reformacją. Islam w Libii*, Warszawa 1994.
- Mrozek-Dumanowska A., *U źródeł fundamentalizmu*, [w:] *W poszukiwaniu prawdziwej wiary. Współczesne ruchy religijne w krajach pozaeuropejskich* (red.) A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995.
- Mynarek H., *Zakaz myślenia. Fundamentalizm w chrześcijaństwie i islamie*, Gdynia 1996.
- Nalborczyk A., *Sytuacja kobiety w islamie i społeczeństwie muzułmańskim – obraz w polskiej prasie (przed 11.09.2001)*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, (red.) D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka, Warszawa 2001.
- Nasr S.H., *Idee i wartości islamu*, przekł. J. Danecki, Warszawa 1988.
- Nosowski J., *Przemiany postaw społecznych w islamie*, [w:] *Religie poza-chrześcijańskie w procesie przemian*, Warszawa 1990.
- Nosowski J., *Przepisy prawne „Koranu”*. Wykład systematyczny, Warszawa 1971.

- Nosowski J., *Teologia „Koranu”. Wykład systematyczny*, Warszawa 1971.
- Pachniak K., *Doktryny ismāʿīlickie w dziełach al-Kirmāniego*, Warszawa 2004.
- Pachniak K., *Filozofia polityki muzułmańskiej na podstawie dzieł Abū Hāmida al-Gazālego*, Warszawa 2001.
- Pałubicki W. (red.), *Małżeństwo i rodzina w wielkich religiach świata*, Gdańsk 1995.
- Pałubicki W., *Kwestia kobieca w społecznej doktrynie judaizmu, chrześcijaństwa oraz islamu*, Warszawa 1989.
- Paolucci G., Eid C., *Islam. Sto pytań. Odpowiada Samir Khalil Samir*, przekł. K. Klauza, Warszawa 2004.
- Parzymies A. (red.), *Muzułmanie w Europie*, Warszawa 2005.
- Pawlik J.J. SVD, *Małżeństwo i islamie*, [w:] *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, (red.) W. Nowak, M. Tunkiewicz, Olsztyn 2009.
- Piotrowski R., *Problem filozoficzny ładu społecznego a porównawcza nauka o cywilizacjach*, Warszawa 2003.
- Piwiński R., *Mitologia Arabów*, Warszawa 1989.
- Piwiński R., *Mity i legendy w Krainie Proroka*, Warszawa 1983.
- *Prawo muzułmańskie (Struktura i podstawowe instytucje)*, (przekł. z ros. red.) Ł.R. Sjukijainen i in., Warszawa 1990.
- Puchnarewicz E., *Modernisation of the State and the Family. An Egyptian view with a Glance at Poland*, Warszawa 2001.
- Puchnarewicz E., *Płeć a role rodzinne w oazie Farafra. Społeczność lokalna w okresie przemian*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec lokalnych problemów współczesności*, (red.) A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995.
- Ramadan H., *Kobieta w islamie*, Białystok 1993.

- *Religie Wschodu i Zachodu. Wybór tekstów*, (red.) K. Banek, Warszawa 1991.
- Reycheman J., *Dzieje Turcji do końca XVIII w.*, Warszawa 1970.
- Reycheman J., *Historia Turcji*, Wrocław 1973.
- Ries J., *Islam*, Kraków 2001.
- Ringgren H., Ström A.V., *Religie w przeszłości i w dobie współczesnej*, Warszawa 1990.
- Robinson F., *Dom*, [w:] *Wielkie kultury świata. Świat islamu*, przekł. J. Pierzchała, M.M. Dziekan, Warszawa 1996.
- Robinson F. (red.), *Historia świata islamu*, Warszawa 2001.
- Robinson F., *Świat islamu*, przekł. J. Pierzchała, M.M. Dziekan, Warszawa 1996.
- Rodinson M., *Mahomet*, przekł. E. Michalska-Novák, Warszawa 1991.
- Rutheven M., *Islam*, Warszawa 2000, wyd. 2, Warszawa 2001.
- Said E.W., *Orientalizm*, przekł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2005.
- Sarwa A., *Rzeczy ostateczne człowieka i świata. Eschatologia islamu*, Łódź 2002.
- Scarabel A., *Islam*, przekł. K. Stopa, Kraków 2004.
- Schultze R., *Geschichte der islamischen Welt im 20. Jahrhundert*, München 1994.
- Seyyed H.N., *Idee i wartości islamu*, przekł. J. Danecki, Warszawa 1988.
- Sivan E., *Radykalny islam*, przekł. A. Kosior, Kraków 2005.
- Składankowa M., *Iran – między świadomością religijną i narodową*, [w:] *W kręgu religii krajów pozaeuropejskich*, Warszawa 1998.

- Składankowa M., *Irunki*, [w:] *Być kobietą w Oriencie*, (red.) D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka, Warszawa 2001.
- Składankowa M., *Kultura perska*, Wrocław 1995.
- Składankowa M., *Żyjąc za zasłoną*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, (red.) A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995.
- Sourdel J. i D. Sourdel, *Cywilizacja islamu*, przekł. M. Skuratowicz i W. Dembski, Warszawa 1980.
- *Starożytne cywilizacje 3. Arabia I*, Poznań [?] Warszawa 2000.
- *Status kobiety w islamie*, (red.) Haithem Abu-Rub, B. Zabża, Wrocław 2002.
- Stawiński P. (red.), *Między Wschodem a Zachodem*, Częstochowa 1995.
- Stawiński P., *Ahmadijja. Islam zreformowany*, Częstochowa 1994.
- Stępniewska-Holzer B., *Muhammad Ali*, Wrocław 1978.
- Stojkow M., *Nisa'iyah, czyli feminizm w krajach Lewantu*, [w:] *Kobiety i religie*, (red.) K. Leszczyńska, A. Kościańska, Kraków 2006.
- Surdykowska S., *Idea szahadatu w kulturze Iranu*, Warszawa 2007.
- Szymański E., *Islam*, [w:] *Religie wczoraj i dziś*, Warszawa 1971.
- Szymański E., *Mahomet*, [w:] *Od Mojżesza do Mahometa*, Warszawa 1970.
- Szymański E., *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne w islamie*, [w:] *Zwyczaje, obrzędy i symbole religijne*, Warszawa 1978.
- Tabtabi S.M.H., *Zarys nauki islamu*, Warszawa 1995.

- Tarish W., *Rodzina w „Koranie”*, [w:] *Rodzina w wielkich religiach świata*, (red.) Z. J. Kijas, Kraków 1999.
- Teissier H., *Chrześcijanin wobec islamu*, przekł. M. Bajerowicz, [w:] (red.) E. Sakowicz, *Czy islam jest religią terrorystów?*, Kraków 2002.
- Thiele F., *Święta religijne żydów, chrześcijan i muzułmanów. Daty i objaśnienia*, Warszawa 1995.
- Thyen J.D., *Biblia i Koran. Synopsa wspólnych tradycji*, oprac. M.M. Dziekan, P. Pachciarek, Warszawa 2002.
- Tibi B., *Fundamentalizm religijny*, przekł. J. Danecki, Warszawa 2001.
- Van Ess J., *Islam. Pięć wielkich religii świata*, Warszawa 1986
- Waardenburg J., *Religie i religia. Systematyczne wprowadzenie do religioznawstwa*, przekł. A. Bronk SVD, Warszawa 1991.
- Waśkiewicz A., *Libańska Partia Boga. Od ekstremizmu do parlamentaryzmu*, [w:] *W poszukiwaniu prawdziwej wiary*, Warszawa 1995.
- Waśkiewicz A., *Prawa i obowiązki kobiety w świetle prasyjskiego teologa Sajda Muhammada Husajna Fadl Allaha*, [w:] *Kobiety krajów pozaeuropejskich wobec problemów współczesności*, (red.) A. Mrozek-Dumanowska, Warszawa 1995.
- Walther W., *Kobieta w islamie*, przekł. J. Szymańska, Warszawa 1982.
- Wronecka J., *Podstawy filozoficzne fundamentalizmu Sajjida Kutba*, [w:] *W poszukiwaniu prawdziwej wiary*, Warszawa 1995.
- Youssef Courbage, *Spotkanie cywilizacji*, Kraków 2009.
- Zaborowski A. (red.), *Islam i chrześcijaństwo. Materiały z sympozjum*, Kraków 12-14.04.1994, Kraków 1995.

- *Zawieranie małżeństwa w różnych systemach prawnych, religiach i kulturach*, (red.) R. Sztymmler, Olsztyn 2009.
- Zdanowski J., *Bracia Muzułmanie i inni*, Szczecin 1987.
- Zauddin Sardar, Merryl Wyn Davies, *Islam*, przekł. H. Janowska, Warszawa 2005.
- Zieliński Z., *Jan Paweł II Wielki*, Poznań 2016.
- Zyzik M., *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Warszawa 2003.
- Żmichrowska M.J., *Małżeństwo i rodzina w chrześcijaństwie i islamie*, wyd. 1, Częstochowa 2007.

Dialog chrześcijaństwa z islamem

- Benedykt XVI, *Dialog między religiami musi toczyć się na różnych płaszczyznach*, Twickenham 17.IX.2010, „L'Osservatore Romano”, (2010) 10.
- Borrmans M., *Islam e cristianesimo. Le vie del dialogo*, Paoline, Mediolan 1993.
- Camps A., *Chrześcijaństwo a islam. Nowe szanse na lepsze stosunki?*, „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, 1992, nr 4.
- Chat E., *Islam i chrześcijaństwo – obecne problemy w dialogu*, „Kieleckie Studia Teologiczne”, t. 2, Kielce 2003.
- Crespi G., Eid G., *L'Islam: storia, fede, cultura*, La Scuola, Brescia 1996.
- Deklaracja *Nostra aetate*, n. 3, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 1968.
- Dupuis J., *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, Kraków 2001.

- *Islam a chrześcijaństwo. Deklaracja Konferencji Episkopatu Regionu Emilia-Romania*, oprac. D. Righi, „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny”, 2003, nr 6.
- Jan Paweł II, Messari V., Sakowicz E., *Islam a chrześcijaństwo: Konfrontacja czy dialog*, Kraków 2001
- Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994.
- Kluj W. (red.), *Odkupienie a dialog między religijny*. Materiały z sympozjum w Obrze 20–21.04.1998, Poznań 1999.
- La Torre G., *L'Islam. Cognoscere per dialogare*, Torino 1991.
- Mahmud Taha Żuk, *Muzułmanie polscy odpowiadają na wezwanie Ojca Świętego Jana Pawła II*, „Biuletyn Ekumeniczny”, 1986, nr 1.
- Malek R., Zimoń H., *Dialog z religiami pozachrześcijańskimi* (bibliografia teologiczno-religioznawcza), „Zeszyty Misjologiczne” Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie 1979, cz. 3, nr 2.
- *Małżeństwa katolików z muzułmanami we Włoszech*. Wskazania Prezydium Konferencji Episkopatu Włoch, „Notizario della Conferenza Episcopale Italiana”, 5.05.2005.
- *Musimy być ludźmi dialogu*, 22.02.1992 – Dakar. Spotkanie Jana Pawła II z muzułmańskimi przywódcami religijnymi, „Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, 1992, nr 5.
- Sakowicz E., *Dialog chrześcijaństwa z islamem*, „Collectanea Theologica”, 1989, nr 4.
- Sakowicz E., *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963–1999)*, Warszawa 2000.
- Taha Żuk M., *Koran a światowy pokój*. Materiały z sympozjum naukowego w Państwowym Muzeum na Majdanku (19.05.1993), (red.) E. Sakowicz, Lublin 1994.

- *Wezwanie Ojca Świętego i przewodniczących europejskich Konferencji Episkopatów do modlitwy o pokój w Europie, „Communio”*. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny, 1993, nr 1.
- Wolanin A., *Dialog chrześcijaństwa z innymi religiami*, Kraków 1993.
-

Encyklopedie, słowniki, leksykony

- Aleksandrowicz M., *Krótki zarys religii islamu*, Wilno 1937.
- Bellinger G.J., *Leksykon religii świata*, Warszawa 1999.
- Bielawski J. (red.), *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971.
- Bocian M., *Leksykon postaci biblijnych. Ich dalsze losy w judaizmie, chrześcijaństwie, islamie oraz w literaturze, muzyce i sztukach plastycznych*, Kraków 1998.
- Chebel M., *Dictionnaire des symboles musulmans. Rites, mystique et civilisation*, Paryż 1995.
- Danecki J., *Kultura islamu. Słownik*, Warszawa 1997.
- Dziekan M.M., *Arabowie. Słownik Encyklopedyczny*, Warszawa 2001.
- Dziekan M.M. (red.), *Encyklopedia historyczna świata*, t. 9 i 10, Kraków 2002
- Dziekan M.M., *Pisarze muzułmańscy VII–XX w.*, Warszawa 2003.
- Dziekan M.M., *Symbolika arabsko-muzułmańska. Mały słownik*, Warszawa 1997.
- Eliade M., *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 3: *Od Mahometa do wieku reform*, Warszawa 1995.
- *Encyklopedia „białych plam”*, t. 1–7, Radom 2000–2002.

- Esposito J. (red.), *The Oxford Encyclopedia of Modern Islamic World*, New York & Oxford 1995.
- Glasenapp H., *Religie niechrześcijańskie*, Warszawa 1966.
- Grabowska B., Walter Z., *Zarys historii literatury Bengalu*, Warszawa 1988.
- Khoury G.J., *Leksykon podstawowych pojęć religijnych. Judaizm, chrześcijaństwo, islam*, Warszawa 1998.
- Kirste R., Schultze H., Tworuschka U., *Święta wielkich religii. Kalendarz międzyreligijny. Przegląd synoptyczny*, przekł. M.M. Dziekan, M. Mejor, P. Pachciarek, Warszawa 1998.
- Klöcker M., Tworuschka M., Tworuschka U., *Etyka wielkich religii. Mały słownik*, przekł. M.M. Dziekan, M. Mejor, P. Pachciarek, Warszawa 2002.
- König F., Waldenfels H., *Leksykon religii. Zjawiska – dzieje – idee*, Warszawa 1997.
- Lasota J. (red.), *Arabowie i Żydzi*, Warszawa 1990.
- *Leksykon religii*, wyd. H. Waldenfels, przekł. P. Pachciarek, Warszawa 1997.
- Lewis B., *Arabowie w historii*, Warszawa 1995.
- Malherbe B., *Religie ludzkości. Leksykon*, Kraków 1999.
- *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 17–18, Warszawa 1909.
- *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 1–2, Lublin 2000 2001.
- *Religia. Encyklopedia PWN*, (red.) T. Gadacz, B. Milerski, t. 5, Warszawa 2002.
- *Religie świata. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998.
- Szyszko-Bohusz A., *Hinduizm, buddyzm, islam*, Warszawa 1980.
- Taha Żuk M., *Fundamentalizm*, w: *Encyklopedia katolicka KUL*, t. 5., Lublin 1989, kol. 764.

- Tworuschka M. i U., *Islam. Mały słownik*, przekł. J. Marzęcki, Warszawa 1995, wyd. 2, Warszawa 2005.

Encyklopedia Katolicka KUL (EK)

- *Islam. I. Doktryna. II. Dzieje*, [w:] EK, t. 7, kol. 501-507.
- *Islam. II. Dzieje. 2. W Polsce*, [w:] EK, t. 7, kol. 507-509.
- *Islam. III. W kulturze Zachodu*, [w:] EK, t. 7, kol. 509-513.
- *Islam. W nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] EK, t. 7, kol. 513-515.

Artykuły i przyczynki

- Al-Dżahiz, *O zaletach chłopców i dziewcząt*, przekł. J. Danecki, „Okolice”, 1989, nr 4-5.
- Araszkiewicz A., *Islam w oczach kobiet*, „Czas Kultury”, 2005, nr 6, s. 190-194.
- Bar W., *Małżeństwo czasowe w prawie szariatu i ustawodawstwie państw islamskich*, „Studia Prawnicze KUL”, Lublin 2007, nr 1, s. 9-20.
- Bausani A, *L'islam*, „Garzanti”, Mediolan 2001.
- Boudhiba A., *Erotologia arabska*, „Literatura na Świecie”, 1974, nr 6.
- Chrzanowski Z., „Koran” a małżeństwo, „W drodze”, 1987, nr 7.
- Danecki J., *Dżihad – rozważania o muzułmańskiej „wojnie świętej”*, „Puls”, 1991, nr 2, s. 67-76.
- Danecki J., *Konstytucja medyneńska*, „Przegląd Religioznawczy”, 1993, nr 1, s. 37-46.
- Danecki J., *Sayyida Qutba idealne społeczeństwo muzułmańskie*, „Euhemer”, 1990, nr 1-2, s. 81-93.

- Dyrda I., *Kilka refleksji na temat tzw. międzynarodowego prawa islamu*, „Państwo i Prawo”, 1970, nr 1, s. 104-108.
- Dzierżon G., *Prawo do zawarcia małżeństwa muzułmanina z katolikiem*, „Ius Matrimoniale”, t. 12, 2007, s. 67-97.
- Gawron S., *Życ z muzułmaninem*, „W drodze”, 2005, nr 6.
- Hebel J., *Islamska feministka*, „Dziś”, 2006, nr 2.
- Kamińska H., *Epitety Allaha w „Koranie”. Próba analizy statystycznej*, „Studia Religioznawcze”, 1973, nr 8.
- Krajczyński J., *Małżeństwo z muzułmaninem*, „Prawo Kanoniczne”, 2009, nr 1/2, s. 175-200.
- Machut-Mendecka E., *Małżeństwo zwyczajowe w Egipcie*, „Albo albo”, 2007, z. 1, s. 103-108.
- Romanowski A., *Podróż do innego świata – czyli co turysta powinien wiedzieć o izolacji kobiet w świecie muzułmańskim*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja”, Opole 2006, z. 1, s. 47-62.
- Salvini G., *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, „Przegląd Powszechny”, Warszawa 2006, nr 9, s. 38-51.
- Sobczak A., *Kobieta, małżeństwo i rodzina w islamie*, „Prawo i Kościół”, 2006, t. 1, s. 97-148.
- Winowski L., *Z zagadnień państwa i prawa islamu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Prawo II, Wrocław 1964.
- *Wskazówki dotyczące związków małżeńskich pomiędzy katolikami i muzułmanami w Hiszpanii*, „Nurt SVD”, 2005, z. 2, s. 179-204.

Wybrane czasopisma muzułmańskie

- „Al-Islam”, Warszawa 1979.
- „Literatura Arabska. Dociekania i Prezentacje”, Warszawa 1997.

- „Przegląd Islamski”, Warszawa 1930-1935.
- „Rocznik Muzułmański”, Warszawa 1992.
- „Rocznik Tatarów Polskich”, Gdańsk, Toruń 1993.
- „Rocznik Tatarski”, Wilno, Zamość, Warszawa 1932–1938.
- „Studia Arabistyczne i Islamistyczne”, Warszawa 1993.
- „Zeszyty Muzułmańskie”, Warszawa 1972–1974.
- „Życie Muzułmańskie”, Gdańsk 1980.
- „Życie Tatarskie”, Wilno 1934–1939, Białystok, Gdańsk, Sokółka 1998.

„Collectanea Theologica”

- Gielata B., *Islam a chrześcijaństwo w Afryce*, „Collectanea Theologica”, Warszawa 1971, nr 4.
- Marin-Guzmán R., *Mahdyzm – Muzułmański Mesjanizm*, „Collectanea Theologica” (przekł. E. Sakowicz), Warszawa 1989, nr 4.
- Marin-Guzmán R., *Sufizm – mistycyzm islamu*, „Collectanea Theologica” (przekł. E. Sakowicz), Warszawa 1990, nr 1.

„Communio”. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny

- Arij A. Roest Collins, *Aspekty islamu*, „Communio”, 1992, nr 4.
- Druart Th., *Czy Bóg chrześcijan i Bóg muzułmanów jest jednym i tym samym Bogiem?*, „Communio”, 1992, nr 4.
- *Islam a Chrześcijaństwo*. Konferencja Biskupów Regionu Emilia-Romania. *Islam a Chrześcijaństwo*, oprac. D. Righi, „Communio”, 2003, nr 6.

„Znak”

- Dziekan M.M., *Klasyczny islam. Powstanie i doktryna*, „Znak”, 1998, nr 1.
- Kubiak Z. (oprac.), *Czym jest religia islamu*, „Znak”, 1995, nr 11.
- Machut-Mendecka E., *Świetlista twarz muzułmanki*, „Znak”, 1998, nr 1.
- Mahmud H. (Karaczi), *Islam w życiu dzisiejszych muzułmanów*, „Znak”, 1960, nr 9.
- Osman Y., *Wpływ islamu na życie muzułmanów w ostatnich czasach*, „Znak”, 1960, nr 9.
- Skalmowski W., *Tajemnice sufizmu*, „Znak”, 1998, nr 1.
- Wasilewski M.A., *Elementy chrześcijańskie w Koranie*, „Znak”, 1958, nr 8-9.

„Więź”

- Bielecki Z., *Islam a cywilizacja łacińska*, „Więź”, 2002, nr 2.
- Dziekan M.M., *Jedna księga wiele wspólnot*, „Więź”, 2003, nr 3.
- Skowron-Nalborczyk, *Europa z chustką na głowie*, „Więź”, 2003, nr 3.
- Talaga A., *Wiara i odrzucenie. Egipcjanie chrześcijanie po 11 września*, „Więź”, 2003, nr 3.

„Przegląd Orientalistyczny”

- Chmielowska D., *Emancypacja kobiety tureckiej*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1975, nr 1.
- Michniewicz E., *Problematyka rodziny w islamie*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1981, nr 4.

- Nosowski J., *Chrześcijaństwo i islam. Konfrontacje, współistnienie, dialog*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1998, nr 1-2.
- Pałubicki W., *Instytucja haremów w tradycji Orientu*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1988, nr 2.
- Piwiński R., *Wartość tolerancji i jej funkcja we wczesnym islamie*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1981, nr 2.
- Szymański E., *U źródeł prawa islamskiego*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1987, nr 2.
- Zyzik M., „*Mahr*” – *dar ślubny w kulturze arabsko-muzułmańskiej*, „Przegląd Orientalistyczny”, 2003, nr 3-4.

Inne

- Chrzanowski Z., *Koran a małżeństwo*, „W drodze”, 2005, nr 27-37.
- Danecki J., *Dżihad – rozważania o muzułmańskiej wojnie świętej*, „Puls”, 1991, nr 49, s. 67-76.
- Danecki J., *Islam i nacjonalizm*, „Przegląd Religioznawczy”, 1993, nr 2, s. 113-129.
- Danecki J., *Islam: religia i ideologia*, „Oświata i Wychowanie”, 1987, nr 22.
- Danecki J., *Spoleczne i polityczne funkcje islamu*, „Nowe Drogi”, 1986, nr 9.
- Leszczyński D., *Zachód i islam – zderzenie nieuchronne?*, „Odra”, 2004, nr 5(509).
- Romanowski G., *Unieważnienie małżeństwa, czy rozwód*, „Rzeczypospolita”, z 10.08.1995.
- Rostron M., *Islam i kultura*, „Kultura”, Paryż 2000.
- Rudnicka-Kassem D., *Chrześcijaństwo – Islam: Koegzystencja, Polemika, Dialog*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków 2004, nr 1.

- Rzepecka A., *Polsko-muzułmańskie małżeństwa mieszane*, „Jednota”, 2000, nr 8-9 (miesięcznik religijno-społeczny).
- Salvini G.TJ., *Małżeństwa katolicko-muzułmańskie we Włoszech*, „Przegląd Powszechny”, 2006, nr 9.
- Stawiński P., *Zrozumieć islam*, „Tygodnik Powszechny”, z 15.02.1998.

BIBLIA – KORAN

Synopsa tekstów na temat małżeństwa i rodzin

BIBLIA:
PRAWO MAŁŻEŃSKIE

Kpł 18,6 Nikt z was nie będzie się zbliżał do ciała swojego krewnego, aby odsłonić jego nagość. Ja jestem Pan! Nie będziesz odsłaniać nagości swojego ojca lub nagości swojej matki. Jest ona twoją matką – nie będziesz odsłaniać jej nagości. Nie będziesz odsłaniać nagości swojej macochy, bo to jest nagość twojego ojca. Nie będziesz odsłaniać nagości swojej siostry. ... Nie będziesz odsłaniać nagości córki twojego syna lub córki twojej córki, bo są one twoją nagością. Nie będziesz odsłaniać nagości córki żony twojego ojca, bo jest ona dzieckiem twojego ojca, jest twoją siostrą. (*Por. Kpł 18,18*)

Kor 5,1 Słyszysz się powszechnie o rozpucie między wami, i to o takiej rozpucie, jaka się nie zdarza nawet wśród pogan; mianowicie, że ktoś żyje z żoną swego ojca [chodzi o macochę]. ... wydajcie takiego szatanowi na zatrącenie ciała,

KORAN:
PRAWO MAŁŻEŃSKIE

Sura II/221 I nie żeńcie się z kobietami, które czczą bożków, dopóki one nie uwierzą. Z pewnością wierząca niewolnica jest lepsza od kobiety czczącej bożków, choćbyście ją podziwiali. Oto ci, którzy wzywają do ognia. A Bóg wzywa do odnowy i do przebaczenia, za Jego zezwoleniem!

IV/22 Nie pojmujcie za żony kobiet, które były żonami waszych ojców, chyba że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, to jest wszeteczeństwo i obrzydliwość – i jakże zła droga! Są wam zabronione: wasze matki, wasze córki i wasze siostry; – wasze ciotki ze strony ojca i ze strony matki; – córki brata i córki siostry; – i wasze matki, które was żywiły piersią; – i wasze siostry mleczne i matki waszych żon; – i wasze pasierbice będące pod waszą opieką, zrodzone z żon, z którymi już żyliście; – a jeśli jeszcze z nimi nie żyliście, to nie

lecz ku ratunkowi jego ducha w dzień Pana Jezusa.

1 Kor 7,10 Tym zaś, którzy trwają w związkach małżeńskich, nakazuję nie ja, lecz Pan: Żona niech nie odchodzi od swego męża! Gdyby zaś odeszła, niech pozostanie samotną albo niech się pojedna ze swym mężem. Mąż również niech nie odda żony. Pozostałym zaś mówię ja, Pan: Jeśli któryś z braci ma żonę niewierzącą i ta chce razem z nim mieszkać, niech jej nie odda. Podobnie jeśli jakaś żona ma niewierzącego męża i ten chce razem z nią mieszkać, niech się z nim nie rozstaje. Uświęca się bowiem mąż niewierzący dzięki swej żonie, podobnie jak świętość osiągnie niewierząca żona przez „brata”. W przeciwnym wypadku dzieci wasze byłyby nieczyste, teraz są święte. Lecz jeśliby strona niewierząca chciała odejść, niech odejdzie! Nie jest skępowany ani „brat”, ani „siostra” w tym wypadku. Albowiem do życia w pokoju powołał Bóg. (*Por. Mt 5,27; Mt*

będziecie mieli grzechu – i żony waszych synów, zrodzonych z waszych lędźwi; i żebyście nie poślubiali dwóch siostr, chyba że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, Bóg jest przebaczący, litościwy.

V/5 I [są wam dozwolone] kobiety cnotliwe spośród tych, którym została dana Księga przed wami, jeśli daliście im należny posag jako ludzie uczciwi, a nie rozpustni, biorący je sobie jako nałożnice Jeśli mężczyzna pojmie żonę i będzie z nią współżył, jednakże (potem) nie będzie ona się podobała, gdyż odkrył w niej coś odrażającego, wówczas wypisze jej list rozwodowy, a dając go do ręki odeśle ją ze swego domu. Gdy ona opuści już jego dom i odejdzie, może wyjść za innego mężczyznę.

BIBLIA:
ŻYCIE MAŁŻEŃSKIE

Koh 9,9 Używaj życia z niewiastą, którąś ukochał, po wszystkie dni marnego twego życia, których ci Bóg użyczył pod słońcem. Po wszystkie dni twej marności! Bo taki jest udział twój w życiu i w twoim trudzie, jaki zadajesz sobie pod słońcem.

Tob 6,18 A gdy już będziesz miał z nią się złączyć, powstańcie najpierw oboje i módlcie się, i proście Pana nieba, aby okazał wam miłosierdzie i ocalił was. Nie bój się, ponieważ od wieków jest ona przeznaczona dla ciebie. W ten sposób ją ocalisz i ona pójdzie za tobą. Sądzę też, że urodzi ci dzieci i będą dla ciebie jak bracia. Nie martw się!

1 Kor 7,1 Co do spraw, o których pisaliście, to dobrze jest człowiekowi nie łączyć się z kobietą. Ze względu jednak na

KORAN:
ŻYCIE MAŁŻEŃSKIE

II/43 Pielgrzymka przypada na miesiące wiadome.

A kto się podjął w nich pielgrzymki, niech się powstrzyma od wszelkich załatów, od wszelkiej rozpusty czy sprzeczki w czasie trwania pielgrzymki.

II/187 Dozwolone wam jest nocą w czasie postu zbliżać się do waszych żon. One są ubiorem dla was, a wy jesteście ubiorem dla nich. Następnie wypełniajcie post do nocy i nie obcujcie z nimi, lecz przebywajcie pobożnie w meczetach. Takie są granice Boga! Nie zbliżajcie się więc do nich! Tak wyjaśnia Bóg ludziom Swoje znaki. Być może, oni będą bogobojni!

II/222 Będą ciebie pytać o okres miesięczny Powiedz: „To jest cierpienie. Trzymajcie

niebezpieczeństwo rozpusty niech każdy ma swoją żonę, a każda swojego męża. Mąż niech oddaje powinność żonie, podobnie też żona mężowi. Żona nie rozporządza własnym ciałem, lecz jej mąż; podobnie też i mąż nie rozporządza własnym ciałem, ale żona. Nie unikajcie jedno drugiego, chyba, że na pewien czas, za obopólną zgodą, by oddać się modlitwie; potem znów wróćcie do siebie, aby – wskutek niewstrzeżliwości waszej – nie kusił was szatan.

BIBLIA: EGALITARYZM

1 Kor 7,3 Mąż niech oddaje powinność żonie, podobnie też żona mężowi. Żona nie rozporządza własnym ciałem, lecz jej mąż; podobnie też i mąż nie rozporządza własnym ciałem, ale żona.

1 P 3,7 Podobnie mężowie

się więc z dala od kobiet podczas okresu miesięcznego i nie zbliżajcie się do nich, dopóki one się nie oczyszczą. A kiedy się oczyszczą, to przychodźcie do nich, tak jak nakazał wam Bóg. Zaprawdę, miłuje nawracających się i miłuje oczyszczających się!

IV/43 O wy, którzy wierzyacie! Nie zbliżajcie się do modlitwy (...) albo też gdy dotykaliście kobiet i nie znaleźliście wody, to posłużcie się czystym piaskiem i obcierajcie sobie twarze i ręce. Zaprawdę, Bóg jest pobłażliwy, przebaczący!

KORAN: EGALITARYZM

IV/4 I dawajcie kobietom wiana jako dar. Jeśli one jednak są dobre dla was i użyczą wam cośkolwiek z niego to jedźcie to dla zdrowia i pomyślności.

IV/32 Nie pragnijcie tego, czym wyróżnił Bóg jednych z was, dając im wyższość nad

we wspólnym pożyciu liczcie się rozumnie ze słabszym ciałem kobiecym! Darzcie żony czcią jako te, które są razem z wami dziedzicami łaski, [to jest] życia, aby nie stawiać przeszkód waszym modlitwom.

drugimi. Mężczyznom przypadnie udział w tym, co sobie zarobili, i kobietom przypadnie udział w tym, co sobie zarobiły. Proście Boga o Jego łaskę! Zaprawdę, Bóg zna dobrze każdą rzecz!

IV/34 Mężczyźni stoją nad kobietami ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednym nad drugimi, i ze względu na to, że oni rozdają ze swojego majątku. Przeto cnotliwe kobiety są pokorne i zachowują w skrytości to, co zachował Bóg. I napominajcie te, których nieposłuszeństwa się boicie, pozostawiajcie je w łóżach i bijcie je! A jeśli są wam posłuszne, to starajcie się nie stosować do nich przymusu. Zaprawdę, Bóg jest wzniosły, wielki!

IV/35 A jeśli obawiacie się rozdarcia między nimi obojgiem, to poślijcie rozjemcę z jego rodziny i rozjemcę z jej rodziny. Jeśli oni oboje zechcą się pogodzić, to Bóg doprowadzi do zgody między nimi. Zaprawdę, Bóg jest wszechwie-

dżący, świadomy!

IV/129 Wy nie będziecie mogli być sprawiedliwi dla każdej z waszych kobiet, nawet gdybyście chcieli. Ale nie odsuwajcie się całkowicie, aby jednej z nich nie pozostawić jakby w zawieszeniu. A jeśli się pogodzicie i będziecie bogobojni, to zaprawdę, Bóg jest przebaczący, litościwy!

XXIV/26 Złe kobiety – dla złych mężczyzn; źli mężczyźni – dla złych kobiet! Dobre kobiety – dla dobrych mężczyzn; dobrzy mężczyźni – dla dobrych kobiet! Co ostatni nie są winni tego, co o nich mówią. Oni otrzymają przebaczenie i zaopatrzenie szlachetne.

BIBLIA:
CUDZOŁÓSTWO

Wj 20,14 Nie będziesz cudzołożył. (Por. *Mt 5,27; Mt 19,18; Mk 10,19; Łk 18,20;*

KORAN:
CUDZOŁÓSTWO

XVII/32 I nie zbliżajcie się do cudzołóstwa! Zaprawdę, jest to czyn szpetny i jakże to zła

Rzym 13,9; Jk 2,11)

Kpł 18,20 Nie będziesz obcował cielesnie z żoną twojego bliźniego, wylewając nasienie; przez to stałbyś się nieczystym. (*Por. Kpł 20,10*)

Kpł 20,10 Ktokolwiek cudzołoży z żoną bliźniego, będzie ukarany śmiercią i cudzołożnik, i cudzołożnica. (*Por. Wj 20,14; Kpł 18,20; Pwt 5,18*)

Ktokolwiek obcuje cielesnie z żoną swojego ojca, odsłania nagość ojca: będą ukarani śmiercią oboje, sami tę śmierć na siebie ściągnęli. (*Por. Kpł 18,8; Pwt 22,30; Pwt 27,20*)

Ktokolwiek obcuje cielesnie z synową, będzie razem z nią ukarany śmiercią: popełnili sromotę, sami tę śmierć na siebie ściągnęli. (*Por. Kpł 18,15*)

Pwt 22,22 Jeśli się znajdzie człowieka śpiącego z kobietą zamężną, oboje umrą: mężczyzna śpiący z kobietą i ta kobieta. Usuniesz zło z Izraela.

Przyp 6,32 Lecz kto cudzo-

droga!

XXIV/2 Cudzołożnicy i cudzołożnikowi wymierzcie po sto batów, każdemu z nich obojga!

W imię religii Boga, jeśli wierzycie w Boga i w Dzień Ostatni, Niech nie powstrzyma was żadna względem nich pobłażliwość. I niech pewna grupa wiernych będzie obecna przy ich karze. Cudzołożnik pojmie za żonę tylko cudzołożnicę lub bałwochwalczynię; a cudzołożnicę może pojąć za żonę tylko cudzołożnik lub bałwochwalca.

To wszystko jest zabronione tym, którzy wierzą. A tym, którzy oskarżają kobiety godne, a nie mogą przyprowadzić czterech świadków, wymierzcie osiemdziesiąt batów i nie przyjmujcie od nich nigdy świadectwa. To są ludzie szerzący zgorzenie. Z wyjątkiem tych, którzy się następnie nawrócą i poprawią.

Zaprawdę, Bóg jest Przebacząjący, Litościwy! A ci, którzy oskarżają swoje żony, a nie mają świadków oprócz siebie samych, złożą przed Bogiem czte-

łoży, ten jest niemądry: na własną zgubę to czyni.

Mt 5,28 A ja wam powiadam: Każdy, kto pożądliwie patrzy na kobietę, już się w swoim sercu dopuścił z nią cudzołóstwa. (Por. Hbr 31,1; 2P 2,14)

Rzym 7,3 Dlatego to uchodzić będzie za cudzołożną, jeśli za życia swego męża współżyje z innym mężczyzną. Jeśli jednak umrze jej mąż, wolna jest od tego prawa, tak iż nie jest cudzołożną, współżycząc z innym mężczyzną.

Hbr 13, 4 We czci niech będzie *małżeństwo pod każdym względem i łoże nieskalane*, gdyż rozpustników i cudzołożników osądzi Bóg. (Por. Gal 5,19; Gal 5,21; Ef 5,5)

rokrotne świadectwo, iż są prawdomówni; a piąte świadectwo po to, aby przekleństwo Boga zaciążyło nad każdym z nich, jeśli by był kłamcą. A kara będzie odsunięta od kobiety, jeśli ona zaświadczy przed Bogiem czterokrotnie złożonym świadectwem, iż jej oskarżyciel na pewno jest kłamcą; a piąte świadectwo po to, aby gniew Boga zaciążył na niej, jeśli by on znalazł się wśród prawdomównych. A gdyby nie łaska Boga dla was, i Jego miłosierdzie, i to, iż Bóg jest przyjmujący skruchę i mądry... Dlaczegoż, kiedyście to usłyszeli, wierzący – mężczyźni i kobiety, nie pomyśleliście o tym, co jest dobre dla waszych dusz, i nie powiedzieli: „To jest kłamstwo oczywiste?” Dlaczegoż oni nie przyprowadzili czterech świadków na to? A skoro nie przyprowadzili świadków, to są w obliczu Boga kłamcami. A gdyby nie łaska Boga nad wami i nie jego miłosierdzie, w życiu na tym świecie i w życiu ostatecznym, to dotknęłyby was kara straszna za to, co wypowie-

dzieliście.

BIBLIA:
OPIEKA NAD WDOWAMI
I SIEROTAMI

Wj 22,21 Nie będziesz krzywdził żadnej wdowy i sieroty. (*Por. Wj 23,9; Lb 19,33; Pwt 24,17; Pwt 27,19*)

Jeślibyś ich skrzywdził i będą Mi się skarżyli, usłyszę ich skargę, Zapali się gniew mój, i wygubię was mieczem i żony wasze będą wdowami, a dzieci wasze sierotami.

Pwt 14,28 Pod koniec trzech lat odłożysz wszystkie dziesięciny z plonu trzeciego roku i zostawisz w twych bramach. Wtedy przyjdzie lewita, bo nie ma działu ani dziedzictwa z tobą, obcy, sierota i wdowa, którzy są w twoich murach, będą jedli i nasycą się aby ci błogosławił Pan, Bóg twój, w każdej pracy twojej ręki, której się podejmiesz.

Pwt 24,19 Jeśli będziesz żał we żniwa na swoim polu i za-

KORAN:
OPIEKA NAD WDOWAMI
I SIEROTAMI

II/83 Oto zawarliśmy przy-
mierze z synami Izraela: ... ro-
dzicom okazujcie dobroć i bli-
skim krewnym, i sierotom,
i biednym. Przemawiajcie do
ludzi uprzejmie! Odprawiajcie
modlitwę i dawajcie jałmużnę!

II/20 Oni będą ciebie pytać
też o sieroty. Powiedz: Ulepsze-
nie ich losu.

II/234 Niektórzy spośród
was umierają i pozostawiają żo-
ny; one powinny oczekiwać sa-
motne przez cztery miesiące
i dziesięć dni. A po wypełnieniu
się ich czasu nie będziecie mieć
żadnej winy z racji tego, jak one
ze sobą postąpią, zgodnie
z przyjętym zwyczajem. A Bóg
jest w pełni świadomy tego, co
wy czynicie. IV/2 Dawajcie sie-
rotom ich mienie i nie zamie-
niajcie tego, co dobre, na to, co
złe; i nie zjadajcie ich majątku,

pomnisz snopka na polu, nie wrócisz się, aby go zabrać, lecz zostanie dla obcego, sieroty i wdowy, aby ci błogosławił Pan, Bóg twój, we wszystkim, co czynić będą twe ręce. (*Por. Wj 17,8; 1 Sm 15,1*)

Pwt 26,12 Gdy w trzecim roku – roku dziesięciny – zakończysz oddawanie wszystkich dziesięcin ze zbiorów, gdy oddasz je lewicie, obcemu, sierocie i wdowie, aby jedli do syta w twoich murach, Powiesz wobec Pana, Boga swego: Wziąłem z domu, co poświęcone, i dałem lewicie, obcemu, sierocie i wdowie, zgodnie ze wszystkimi poleceniami, jakie mi wydałeś; nie przestąpiłem ani nie zapomniałem żadnego z twoich poleceń.

Jk 1,27 Religijność czysta i bez skazy wobec Boga i Ojca wyraża się w opiece nad sierotami i wdowami w ich utrapieniach i w zachowaniu siebie samego nieskalanym od wpływów świata.

dołączając go do waszego majątku! Zaprawdę, to jest wielki grzech! I nie dawajcie nierozumnym waszych dóbr, które wam dał Bóg jako utrzymanie; lecz dajcie im zaopatrzenie z niego i ubierajcie ich, i przemawiajcie do nich życzliwie. Doświadczajcie sieroty, aż osiągną wiek do małżeństwa. A jeśli zauważycie w nich dojrzałość sądu, oddajcie im ich dobra! I nie zjadajcie ich dóbr rozrzutnie i pośpiesznie, zanim one osiągną wiek dojrzały. Ten, kto jest bogaty, niech się powstrzyma wspaniałości, a ten, kto jest biedny, niech zjada w sposób odpowiedni. A kiedy oddajecie im ich dobra, to wezwijcie świadków. A Bóg wystarczy jako przyjmujący rachunek!

IV/10 Zaprawdę, ci, którzy zjadają dobra sierot, popełniając niesprawiedliwość, zjadają to, co w ich trzewiach będzie ogniem; i będą wystawieni na ogień płonący.

IV/127 Oni będą cię pytać w sprawie kobiet:. Powiedz:

Przyp 23,10 Nie przesuwaj prastarej miedzy, na pole sierot nie wstępuj, bo mocny jest ich Obrońca, przeciw tobie ich sprawę obróci. (*Por. Przyp 22,28; Pwt 19,14*)

Ps 68,6 Ojcem dla sierot i dla wdów opiekunem jest Bóg w swym świętym mieszkaniu.

„Bóg daje wam pouczenie o nich - to, co wam się recytuje w Księdze: w sprawie osieroczonych dziewcząt, którym nie dajecie tego, co im zostało przepisane, kiedy pragniecie je poślubić; i pouczenie w sprawie słabowitych dzieci; i abyście byli dla sierot sprawiedliwi.” A cokolwiek uczynicie dobrego, to, zaprawdę, Bóg wie o tym dobrze!

XVII/34 Zbliżajcie się do majątku sieroty w sposób najbardziej odpowiedni, zanim ona dojdzie do wieku dojrzałego. Wypełniajcie wasze zobowiązania, ponieważ o zobowiązanie zapytają.

BIBLIA: WYBÓR ŻONY

Rdz 28,1 Wtedy Izaak zawołał Jakuba, pobłogosławił go i dał mu taki rozkaz: Nie bierz sobie żony spośród mieszkank Kanaanu. Idź do Paddan-Aram, do rodziny Betuela, ojca twej

KORAN: WYBÓR ŻONY

II/235 I nie popełnicie żadnego grzechu, proponując zaręczyny kobiecie albo ukrywając ten zamiar w swoich sercach. - Bóg wie, że wy o nich myślicie. Lecz nie czyńcie im obietnic

matki, i weź sobie tam za żonę jedną z córek Labana, twego wuja. A Bóg Wszechmocny będzie ci błogosławił. Uczyni cię płodnym i da ci liczne potomstwo, tak, że staniesz się praojcem wielu szczepów.

Neh 13,23 W owym czasie widziałem też Żydów, którzy poślubili kobiety aszdodyckie, ammonickie i moabickie. A co do synów ich – to połowa mówiła po aszdodycku, czy językiem takiego lub innego narodu, a nie umieli mówić po żydowsku. Wtedy zgromiłem ich i złorzeczyłem im, i niektórych z nich biłem, i targałem ich zawłosa, i zaklinałem ich na Boga: Nie wydawajcie córek swoich za ich synów! Nie bierzcie córek ich dla synów swoich ani dla siebie za żony! Czyż nie przez to zgrzeszył Salomon, król izraelski? A przecież między wielu narodami nie było króla jak on. Był on miły Bogu swemu, i ustanowił go Bóg królem nad całym Izraelem: nawet jego skusiły do grzechu cudzoziemskie kobiety.

potajemnie, używając słów uznanych zwyczajem. I nie decydujcie o zawarciu małżeństwa, dopóki nie upłynie przepisany czas. Wiedźcie, iż Bóg wie, co jest w waszych duszach, więc strzeżcie się Go! Wiedźcie, iż Bóg jest przebaczący, wspaniałomyślny!

IV/3 A jeśli się obawiacie, iż nie będziecie sprawiedliwi względem sierot...Żeńcie się zatem z kobietami, które są dla was przyjemne z dwiema, trzema lub czterema. Lecz jeśli się obawiacie, że nie będziecie sprawiedliwi, to żeńcie się tylko z jedną albo z tymi, którymi zawładnęły wasze prawice. To jest dla was odpowiedniejsze, abyście nie postępowali niesprawiedliwie.

IV/25 A komu nie starcza majątku na to, aby poślubić kobiety chronione wierzące, to niech poślubia te dziewczęta wierzące, którymi zawładnęły wasze prawice. A Bóg najlepiej zna waszą wiarę! Wy jesteście jedni od drugich. A kiedy one

Czy mimo tej przestrogi ma się słyszeć o was, że popełniacie zupełnie to samo wielkie zło, sprzeniewierzając się Bogu naszemu przez poślubianie kobiet cudzoziemskich? (*Por. Wj 34,11; Pwt 7,1; 1 Krl 11,1; 2 Sm 12,24*)

Ezd 9,12 Zatem nie wydawajcie córek swoich za ich synów ani nie bierzcie ich córek dla synów swoich. Dalej: nie troszczcie się nigdy o pomyślność ich i szczęście, abyście się wzmocnili i spożywali plon tej ziemi oraz pozostawili ją na zawsze w spadku synom swoim. (*Por. Wj 34,11; Pwt 7,1*)

Ezd 10,2 Wtedy do Ezdrasza odezwał się Szekaniasz, syn Jachiel z synów Elama, i rzekł: Myśmy popełnili przestępstwo przeciw Bogu naszemu, żeśmy wzięli za żony kobiety obcoplemienne spośród narodów tej krainy. Ale mimo to jest jeszcze nadzieja dla Izraela. Toteż teraz zobowiązmy się uroczyście przed Bogiem naszym, że – za radą pana mojego i tych, którzy z szacunkiem odnoszą się do

już są chronione, to jeśli popełnią jakieś wszeteczeństwo, spadnie na nie połowa tej kary, jaka spada na kobiety chronione. To jest dla tych spośród was, którzy obawiają się grzechu. Ale lepiej jest dla was, abyście byli cierpliwi.

A Bóg jest przebaczący, litościwy! Poślubiajcie je za pozwoleniem ich rodziny i dajcie im wiana, zgodnie z uznanym zwyczajem, jak kobietom chronionym, a nie jak kobietom rozpustnym ani też przyjmującym przyjaciół.

przykazania Boga naszego –
odprawimy wszystkie te żony
nasze obcoplemienne i to, co
z nich się narodziło, bo tak po-
stąpić należy według Prawa.
Powstań, gdyż do ciebie ta
sprawa należy. My stoimy przy
tobie. Bądź odważny i działaj!

BIBLIA:
DZIEDZICZENIE

Lb 27,7 Córki Selofchada
mają słusność. Daj im bez
wahania posiadłość dziedziczną
pomiędzy braćmi ich ojca i
przekaż im jego dziedzictwo.
Izraelitom zaś wydaj następują-
ce polecenie: Gdy umrze mąż
nie zostawiając syna, wtedy
jego dziedzictwo przeniesiecie
na jego córkę. Jeśliby nie miał
nawet córki, wtedy oddacie
dziedzictwo jego braciom. Gdy-
by i braci nie miał, wtedy odda-
cie dziedzictwo braciom jego
ojca. Jeżeli jego ojciec nie ma
braci, to wtedy jego dziedzictwo
oddacie najbliższemu krewne-
mu w jego rodzinie, i on je
weźmie w posiadanie. Takie
będzie prawo wśród Izraelitów,

KORAN:
DZIEDZICZENIE

II/180 Zostało wam przepi-
sane, kiedy którego z was na-
wiedzi śmierć, a zostawia on
jakieś dobra, sporządzenie te-
stamentu dla rodziców i bliskich
krewnych, według uznanego
zwyczaju. To jest obowiązek
bogobojnych!

II/215 Będą ciebie pytać o
to, co oni mają rozdawać. Po-
wiedz: „To, co wy rozdajecie
z dóbr, powinno być dla rodzi-
ców i bliskich krewnych, dla
sierot, biednych i podróżnego.
A cokolwiek czynicie dobrego,
zaprawdę, Bóg o tym wie
wszystko!

IV/7 Mężczyznom przypada

jak to Pan nakazał Mojżeszowi.

Lb 33,54 Podzielicie losem ziemię jako dziedzictwo dla poszczególnych pokoleń. Temu, które ma więcej ludzi, dacie większe dziedzictwo, a temu, które ma mniej – mniejsze. Co komu losem przypadnie, to będzie do niego należało. Macie im według pokoleń przydzielić posiadłość.

Przyp 13,22 Mąż dobry zostawi dziedzictwo wnukom, dobrym przypadnie majątek grzeszników. (*Por. Przyp 28,8; Hbr 27,17*)

Przyp 17,2 Sługa rozumny weźmie górę nad bezecnym synem i z braćmi posiadzie dziedzictwo.

część tego, co pozostawili rodzice i krewni; i kobietom przypada część tego, co pozostawili rodzice i krewni. Czy to będzie mało, czy dużo, to jest udział obowiązujący prawnie.

IV/8 A kiedy są przy podziale obecni: dalsi krewni, sieroty i biedacy, to dajcie im nieco zaopatrzenia i przemawiajcie do nich uprzejmie.

IV/11 I daje wam Bóg przykazanie co do waszych dzieci: synowi przypada udział podobny do udziału dwóch córek. A jeśli będzie córek więcej niż dwie, to pozostanie im dwie trzecie z tego majątku; a jeśli będzie tylko jedna, to dla niej będzie połowa. to jego matce przypada jedna trzecia; a jeśli ona ma braci, to jego matce przypada jedna szóstka po oddaniu legatu, jak zalecił w testamencie, lub długu. Jeśli zmarły ma syna, to każdemu z dwojga rodziców zmarłego przypadnie jedna szóstka z pozostawionego majątku. A jeśli nie ma syna dziedziczą po nim ro-

dzice, albowiem nie wiecie, czy rodzice wasi, czy synowie są dla was bardziej pożyteczni. To jest obowiązek ustanowiony przez Boga. Zaprawdę, Bóg jest wszechwiedzący, mądry! I wam przypada połowa z tego, co pozostawiły wasze żony, jeśli nie mają dziecka. Jeśli mają dziecko, to wam przypada czwarta część z tego, co one pozostawiły, po potrąceniu legatu, który zapisały w testamencie, lub długu. A im przypadnie czwarta część tego, co wy zostawicie, jeśli nie macie dziecka. A jeśli macie dziecko, to im przypadnie ósma część z tego, co pozostawicie – po potrąceniu legatu, jaki zapisaliście w testamencie, lub długu. A jeśli mężczyzna lub kobieta mają dziedziców w linii bocznej, i on ma brata lub siostrę, to każdemu z nich dwojga przypadnie szósta część. A jeśli jest ich więcej, to oni są współdziałowcami w jednej trzeciej części dziedzictwa, po potrąceniu legatu zapisanego przez zmarłego w testamencie lub długu bez niczyjej krzywdy. To jest przykazanie od Boga!

A Bóg jest wszechwiedzący,
mądry!

IV/19 O wy, którzy wierzy-
cie. Nie jest wam dozwolone,
abyście dziedziczyli kobiety
wbrew ich woli. I nie przeska-
dzajcie im zabrać część tego, co
im daliście, chyba że dopuszczą
się jakiegoś wszeteczeństwa
oczywistego. Obchodźcie się
z nimi w sposób przyzwoity.
A jeśli czujecie względem nich
wstręt, to być może czujecie
wstręt czegoś, w czym Bóg
umieścił wszelkie dobro.

IV/176 Pytają ciebie o pou-
czenie. Powiedz: „Bóg daje
wam pouczenie o dziedziczeniu
w linii bocznej: Jeśli mężczyzna
zginie nie mając dziecka, a ma
on siostrę, to jej przypada poło-
wa z tego, co on pozostawił;
a mężczyzna dziedziczy po sio-
strze, jeśli ona nie ma dziecka.
A jeśli ma dwie siostry, to im
przypada dwie trzecie z tego, co
zostawił. A jeśli ma braci i sio-
stry, to mężczyźnie przypada
udział dwóch kobiet.” Wyjaśnia
wam Bóg, abyście nie bładzili.

Bóg jest o każdej rzeczy
wszechwiedzący!

BIBLIA: ROZWÓD

Pwt 21,10 Jeśli wyruszysz na wojnę z wrogami, a wyda ich Pan, Bóg Twój, w twoje ręce i weźmiesz ich jeńców, a ujrzysz między jeńcami kobietę o pięknym wyglądzie i pokochasz ją możesz ją sobie wziąć za żonę. Jeśli ci się przestanie podobać, odeślesz ją, gdzie zechce, nie sprzedasz jej za srebro ani nie obejdiesz się z nią jak z niewolnicą, ponieważ obcowaleś z nią wbrew jej woli.

Pwt 24,1 Jeśli mężczyzna poślubi kobietę i zostanie jej mężem, lecz nie będzie jej darzył życzliwością, gdyż znalazł u niej coś odrażającego, napisze jej list rozwodowy, wręczy go jej, potem odeśle ją od siebie. Jeśli ona wyszedłszy z jego domu, pójdzie i zostanie żoną innego, a ten drugi też ją zniechęci, wręczy jej list rozwo-

KORAN: ROZWÓD

II/226 Ci, którzy przysięgają odejść od swoich kobiet, powinni czekać cztery miesiące. Jeśli oni powrócą ... zaprawdę, Bóg jest przebaczący, litościwy! A jeśli zdecydują się na rozwód – zaprawdę, Bóg jest słyszący, wszechwiedzący – to kobiety rozwiedzione mają oczekiwać trzy okresy. I nie jest im dozwolone, aby ukrywały to, co stworzył Bóg w ich łonach, jeśli wierzą w Boga i w Dzień Ostatni. A ich mężowie, jeśli zapragną pogodzenia, mają pełne prawo powrócić do nich w tym czasie. One mają prawa równe swoim obowiązkom, zgodnie z uznanym zwyczajem. Mężczyźni mają nad nimi wyższość. Bóg jest potężny, mądry! Rozwód jest możliwy dwa razy. Potem albo ją zatrzymacie, zgodnie ze zwyczajem, albo dacie jej całkowitą wolność,

dowy i usunie ją z domu, albo jeśli ten drugi mąż, który ją poślubił, umrze, nie będzie mógł pierwszy jej mąż, który ją odesłał, wziąć powtórnie za żonę jako splugawionej. To bowiem budzi odrazę u Pana, a ty nie możesz dopuścić do takiej nieprawości w kraju, który ci daje w posiadanie Pan, Bóg twój. (Por. Mt 5,31; Mt 19,7; Mk 10,4)

Mt 5,31 Powiedziano też: Jeśli kto chce oddalić swoją żonę, niech jej da list rozwodowy. (Por. Mt 19,3; Pwt 24,1)

Mt 5,32 A ja wam powiadam: poza wypadkiem nierządu – naraża ją na cudzołóstwo; a kto by oddaloną wziął za żonę, dopuszcza się cudzołóstwa. (Por. Łk 16,18; 1 Kor 7,10)

Mt 19,3 Wtedy przystąpili do Niego faryzeusze, chcąc Go wystawić na próbę, i zadali Mu pytanie: Czy wolno oddalić swoją żonę z jakiegokolwiek powodu? Czy nie czytaliście, że Stwórca od początku stworzył

uprzejmie ją traktując. A jeśli on rozwiódł się z nią ostatecznie, to ona nie jest mu dozwolona, dopóki nie wyjdzie za innego mężczyznę. A jeśli ten da jej rozwód, to nie popełnią grzechu, powracając do siebie, jeśli oboje sądzą, że zachowują granice Boga. On wyjaśnia je ludziom, którzy posiadają wiedzę.

II/231 Kiedy dajecie rozwód kobietom, to po upływie oznaczonego dla nich czasu albo je zatrzymacie w sposób uznany zwyczajem, albo też zwolnicie. Ale nie zatrzymujcie ich wbrew woli, abyście nie popełnili przestępstwa. A kiedy dacie rozwód kobietom, to po upływie oznaczonego dla nich czasu nie przeszkadzajcie im, aby wzięły sobie innych mężów, jeśli spodobają się sobie nawzajem, zgodnie z przyjętym zwyczajem. Oto jest napomnienie dla tego z was, kto wierzy w Boga i w Dzień Ostatni. Oto co jest bardziej jasne i bardziej czyste dla was. Bóg wie, a wy nie wiecie.

ich jako mężczyznę i kobietę? (Rdz. 1,27) I rzekł: Dlatego opuści człowiek ojca i matkę i złączy się ze swoją żoną, i będą oboje jednym ciałem. (Por. Rdz 2,24; Ef 5,31)

A tak już nie są dwoje, lecz jedno ciało. Co więc Bóg złączył, niech człowiek nie rozdziela. (Por. 1 Kor 7,10)

Odparli Mu: Czemu więc Mojżesz polecił dać jej list rozwodowy i odprawić ją? (Por. Pwt 24,1)

Odpowiedział im: Przez wzgląd na zatwardziałość serc waszych pozwolił wam Mojżesz oddalać wasze żony, lecz od początku tak nie było. A powiadam wam: Kto oddala swoją żonę – chyba w wypadku nierządu – a bierze inną, popełnia cudzołóstwo. I kto oddaloną bierze za żonę, popełnia cudzołóstwo.

1 Kor 7,10 Tym zaś, którzy trwają w związkach małżeńskich, nakazuję nie ja, lecz Pan: Żona niech nie odchodzi od swego męża. (Por. Mt 5,32)

Gdyby zaś odeszła, niech

II/236 Nie popełnicie grzechu, dając kobietom rozwód, jeśli nie dotknęliście ich i nie macie w stosunku do nich żadnego zobowiązania. Troszczcie się o nie – zasobny według swojej możliwości, a biedny według swojej – dając im zaopatrzenie godziwe, tak jak należy się ludziom czyniącym dobro. A jeśli dacie im rozwód, zanim ich dotkniecie, a już zobowiązaliście się względem nich do jakiegoś podarunku, to dacie im połowę z tego, do czegoście się zobowiązali, chyba, że one zrezygnują lub zrezygnuje ten, w którego ręku jest kontrakt małżeński. Ale jeśli zrezygnujecie, to jest bliższe bogobojności! I nie zapominajcie o szlachetności w swoim postępowaniu! Zprawdę, Bóg widzi dobrze, co czynicie!

II/241 Rozwiedzionym kobietom należy się zaopatrzenie zgodnie z przyjętym zwyczajem; to jest obowiązek dla bogobojnych.

IV/20 A jeśli chcecie za-

pozostanie samotną albo niech się pojedna ze swym mężem. Mąż również niech nie oddala żony.

mienić żonę na drugą, a jednej z nich dalsie kintar, to nie odbierajcie z tego nic! Czyż moglibyście cokolwiek zabrać, zniesławiając się i popełniając grzech oczywisty? Jakże moglibyście jej to zabrać, skoro byliście niegdyś związani, a one otrzymały od was uroczyste przyrzeczenie?

IV/35 A jeśli obawiacie się rozdarcia między nimi obojgiem, to pošlijcie rozjemcę z jego rodziny i rozjemcę z jej rodziny. Jeśli oni oboje zechcą się pogodzić, to Bóg doprowadzi do zgody między nimi. Zaprawdę, Bóg jest wszechwiedzący, świadomy!

IV/130 A jeśli małżonkowie się rozłączą, bo Bóg wzbogaci każde Swoją obfitością. Bóg jest wszechobejmujący, mądry!

LX/11 A jeśli któraś z waszych żon odeszła od was do niewiernych, a potem wy chcecie się odplacić, to dajcie tym, od których żony odeszły, tyleż, ile oni wydali.

LXV/1 O Proroku! Kiedy odprawiacie swoje żony, to odprawiajcie je we właściwym dla nich terminie. Przestrzegajcie tego terminu i bójcie się Boga, waszego Pana! Nie wypędzajcie ich z domów i niech wcale nie wychodzą, chyba że dopuściły się jawnej bezecności. Takie są granice Boga! A ten, kto przekracza granice Boga, ten czyni niesprawiedliwość sobie samemu. A kiedy nadejdzie ich termin, to albo zatrzymajcie je w sposób godny, albo rozstańcie się z nimi w sposób godny. I wezwijcie świadków, dwóch sprawiedliwych spośród was, A temu, kto się boi Boga, On przygotuje jakieś wyjście; i da mu zaopatrzenie stąd, skąd on się nawet nie spodziewa. A te spośród waszych żon, które już zwątpiły w okres miesięczny – jeśli macie wątpliwość – niech czekają trzy miesiące; podobnie te, które jeszcze się nie rozwinęły. Kobiety brzemiennie zaś niech czekają, aż złożą swoje brzemię. Temu, kto się boi Boga, On przyniesie ułatwienie.

LXV/6 Dajcie im mieszkanie, tam gdzie wy mieszkacie, stosownie do waszych środków! Nie wyrządzajcie im przykrości i nie stawiajcie ich w trudnej sytuacji! A jeśli są brzemiennie, to łożcie na ich utrzymanie, aż złożą swoje brzemie! A jeśli one karmią wasze dziecko, dawajcie im za to wynagrodzenie i porozumiewajcie się ze sobą godnie! A jeśli napotykacie jakieś trudności, to niech karmi je inna!

BIBLIA:
PRZESZKODY
MAŁŻEŃSKIE

Kpł 18,5 Będziecie przestrzegać moich ustaw i moich wyroków. Człowiek, który je wypełnia, żyje dzięki nim. Ja jestem Pan! Nikt z was nie będzie się zbliżał do ciała swojego krewnego, aby odsłonić jego nagość. Ja jestem Pan! (*Por. Neh 9,29; Ez 18,9; Ez 20,11; Łk*

KORAN:
PRZESZKODY
MAŁŻEŃSKIE

IV/22 Nie pojmujcie za żony kobiet, które były żonami waszych ojców, chyba że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, to jest wszeteczeństwo i obrzydliwość – i jakże zła droga! Są wam zabronione: – wasze matki, wasze córki i wasze siostry; – wasze ciotki

10,28; Rzym 10,5; Gal 3,12)

Nie będziesz odsłaniać nagości swojego ojca lub nagości swojej matki. Jest ona twoją matką nie będziesz odsłaniać jej nagości. Nie będziesz odsłaniać nagości swojej macochy, bo to jest nagość twojego ojca. Nie będziesz odsłaniać nagości swojej siostry, córki twojego ojca lub córki twojej matki, bez względu na to, czy urodziła się w domu czy na zewnątrz. Nie będziesz odsłaniać nagości córki twojego syna lub córki twojej córki, bo są one twoją nagością. Nie będziesz odsłaniać nagości córki żony twojego ojca, bo jest ona dzieckiem twojego ojca, jest twoją siostrą. Nie będziesz odsłaniać nagości siostry swojego ojca, bo ona jest krewną twojego ojca. Nie będziesz odsłaniać nagości siostry swojej matki, bo jest ona krewną twojej matki. Nie będziesz odsłaniać nagości brata swojego ojca: nie będziesz się zbliżał do jego żony, bo jest ona twoją ciotką. Nie będziesz odsłaniać nagości swojej synowej, bo jest żoną twojego syna, nie będziesz od-

ze strony ojca i ze strony matki; – córki brata i córki siostry; – i wasze matki, które was żywiły piersią; – i wasze siostry mleczne i matki waszych żon; – i wasze pasierbice będące pod waszą opieką, zrodzone z żon, z którymi już żyliście; – a jeśli jeszcze z nimi nie żyliście, to nie będziecie mieli grzechu – i żony waszych synów, zrodzonych z waszych lędźwi; – i żebyście nie poślubiali dwóch sióstr, chyba, że to miało miejsce w przeszłości. Zaprawdę, Bóg jest przebaczący, litościwy! – a także kobiety chronione muhsana, oprócz tych, którymi zawładnęły wasze prawice. Oto co przepisał wam Bóg! I dozwolone wam jest poszukiwać żon poza tymi, które zostały wymienione, i używajcie swojego majątku, biorąc je pod „chronione”, a nie oddając się rozpuście. A żonom dajcie wynagrodzenie, albowiem doznaliście od nich przyjemności; to jest przepis prawny. Nie jest grzechem jeśli coś nawzajem ustaliliście po dopełnieniu obowiązującego przepisu. Zapraw-

ślaniać jej nagości. (*Por. Pwt 22,30; Pwt 27,20; Pwt 37,22, Kpl 20,11, Kpl 20,17; Kpl 20,19*)

Nie będziesz odsłaniać nagości swojej bratowej, jest to nagość twojego brata. (*Por. Kpl 20,21*) Nie będziesz odsłaniać nagości kobiety i jej córki. Nie będziesz brał córki jej syna ani córki jej córki, aby odsłonić jej nagość, bo są one jej ciałem. Byłaby to rozpusta! (*Por. Kpl 20,14; Pwt 27,23*)

Nie będziesz brał kobiety razem z jej siostrą, aby odsłonić jej nagość za życia tamtej, byłoby to sposobnością do niezgody. Nie będziesz się zbliżał do kobiety, aby odsłonić jej nagość, podczas jej nieczystości miesięcznej. (*Por. Kpl 20,18*)

Nie będziesz obcował cieleśnie z żoną twojego bliźniego, wylewając nasienie; przez to stałbyś się nieczystym. (*Por. Kpl 20,10*)

Nie będziesz dawał dziecka swojego, aby było przeprowadzone przez ogień dla Molocha. Nie będziesz obcował z mężczyzną, tak jak się obcuje z

dę, Bóg jest wszechwiedzący, mądry!

kobietą. To jest obrzydliwość!
(*Por. Kpł 20,13*)

Nie będziesz obcował cielesnie z żadnym zwierzęciem; przez to stałbyś się nieczystym. Także i kobieta nie będzie stać przed zwierzęciem, aby się z nim złączyć. To jest sromota!
(*Por. Wj 22,19; Kpł 20,15; Pwt 27,21*)

Tymi wszystkimi rzeczami nie plugawcie się, bo tymi wszystkimi rzeczami plugawiły się narody, które wypędzam przed wami.

**BIBLIA:
MAŁŻEŃSTWA
MIESZANE**

Rdz 24,3 Bo chcę, żebyś mi przysiągł na Pana, Boga nieba i ziemi, że nie weźmiesz dla mego syna Izaaka żony spośród kobiet Kanaanu, w którym mieszkam, ale że pójdziesz do mego rodzinnego kraju i wybierzesz żonę dla mego syna Izaaka.

**KORAN:
MAŁŻEŃSTWA
MIESZANE**

II/221 I nie żeńcie się z kobietami, które czczą bożków, dopóki one nie uwierzą. Z pewnością wierząca niewolnica jest lepsza od kobiety czczącej bożków, choćbyście ją podziwiali.

XVI/72 Bóg dał wam żony spośród was samych. A z waszych żon dał wam synów

Rdz 28,1 Wtedy Izaak zawołał Jakuba, pobłogosławił go i dał mu taki rozkaz: Nie bierz sobie za żony spośród mieszkańców Kanaanu. Idź do Paddan-Aram, do rodziny Betuela, ojca twojej matki, i weź sobie tam za żonę jedną z córek Labana, twego wuja. A Bóg Wszechmocny będzie ci błogosławił. Uczyni cię płodnym i da ci liczne potomstwo, tak że staniesz się praojcem wielu szczepów.

Przyp 2,16 Aby cię ustrzec przed cudzą żoną, przed obcą, co mowę ma gładką, co przyjaiciela młodości rzuciła, Bożego przymierza niepomna. Już dom jej ku śmierci się chyli, ku cieniom Szeolu jej droga: 212każdy, kto idzie do niej, nie wraca, nie odnajdzie ścieżek życia. (*Por. Przyp 5,3; Przyp 5,5; Przyp 6,24; Przyp 7,5; Przyp 7,27; Przyp 9,18; Przyp 21,16*)

Neh 13,23 W owym czasie widziałem też Żydów, którzy poślubili kobiety aszdodyckie, ammonickie i moabiskie. A co do synów ich – to połowa mó-

i wnuków; i zaopatrzył was w dobre rzeczy. Czyżby więc wierzyli w fałsz, a nie w dobrodziejstwo Boga?

LX/10 O wy, którzy wierzycie! Kiedy przyjdą do was kobiety wierzące, które razem wywędrowały, to wybadajcie je. Bóg zna najlepiej ich wiarę! – Jeśli uznacie je za wierzące, to nie odsyłajcie ich do niewiernych: one nie są już im dozwolone ani oni nie są dozwoleni dla nich. Dajcie im to, co oni wydali! Nie będziecie mieli grzechu, jeśli je poślubicie, kiedy dacie im ich wynagrodzenie. I nie zatrzymujcie przez węzły małżeńskie kobiet niewierzących! Żądajcie od nich tego, co wydaliście, i niech oni żądają, co wydali. Takie jest dla was postanowienie Boga!

wiła po aszdodycku, czy językiem takiego lub innego narodu, a nie umieli mówić po żydowsku. Wtedy zgromiłem ich i złorzeczyłem im, i niektórych z nich biłem, i targałem ich za włosy, i zaklinałem ich na Boga: Nie wydawajcie córek swoich za ich synów! Nie bierzcie córek ich dla synów swoich ani dla siebie za żony! Czyż nie przez to zgrzeszył Salomon, król izraelski? A przecież między wielu narodami nie było króla jak on. Był on miły Bogu swemu, i ustanowił go Bóg królem nad całym Izraelem: nawet jego skusiły do grzechu cudzoziemskie kobiety. Czy mimo tej przestrogi ma się słyszeć o was, że popełniacie zupełnie to samo wielkie zło, kiedy dacie im ich wynagrodzenie. I nie zatrzymujcie przez węzły małżeńskie kobiet niewierzących! Żądajcie od nich tego, co wydaliście, i niech oni żądają, co wydali. Takie jest dla was postanowienie Boga! sprzeniewierzając się Bogu naszemu przez poślubianie kobiet cudzoziemskich? (*Por. Wj 34,11; Pwt*

7,1; 1 Krl 11,1; 2 Sm 12,24)

Ezd 9,12 Zatem nie wydawajcie córek swoich za ich synów ani nie bierzcie ich córek dla synów swoich. Dalej: nie troszczcie się nigdy o pomyślność ich i szczęście, abyście się wzmocnili i spożywali plon tej ziemi oraz pozostawili ją na zawsze w spadku synom swoim. (Por. Wj 34,11; Pwt 7,1)

Ezd 10,2 Wtedy do Ezdrasza odezwał się Szekaniasz, syn Jachuela z synów Elama, i rzekł: Myśmy popełnili przestępstwo przeciw Bogu naszemu, żeśmy wzięli za żony kobiety obcoplemienne spośród narodów tej krainy. Ale mimo to jest jeszcze nadzieja dla Izraela. Toteż teraz zobowiązmy się uroczystość przed Bogiem naszym, że – za radą pana mojego i tych, którzy z szacunkiem odnoszą się do przykazania Boga naszego odprawimy wszystkie te żony nasze obcoplemienne i to, co z nich się narodziło, Powstań, gdyż do ciebie ta sprawa należy. My stoimy przy tobie. Bądź odważny i działaj!

1 Kor 7,12 Pozostałym zaś mówię ja, nie Pan: Jeśli któryś z braci ma żonę niewierzącą i ta chce razem z nim mieszkać, niech jej nie oddała. Podobnie jeśli jakaś żona ma niewierzącego męża i ten chce razem z nią mieszkać, niech się z nim nie rozstaje. Uświęca się bowiem mąż niewierzący dzięki swej żonie, podobnie jak świętość osiągnieniewierząca żona przez „brata”. W przeciwnym wypadku dzieci wasze byłyby nieczyste, teraz są święte. Lecz jeśliby strona niewierząca chciała odejść, niech odejście! Nie jest skrzepowany ani „brat”, ani „siostra” w tym wypadku. Albowiem do życia w pokoju powołał nas Bóg. (*Por. Rzym 11,16; Rzym 14,19*)

2 Kor 6,14 Nie wprzęgajcie się z niewierzącymi w jedno jarzmo. Cóż bowiem ma wspólnego sprawiedliwość z niesprawiedliwością? Albo cóż ma wspólnego światło z ciemnością? (*Por. Ef 5,11*)

BIBLIA: DZIECKO

Syr 16,1 Nie pragnij wielkiej liczby dzieci, jeśli by miały być przewrotne, ani nie chwal się synami bezbożnymi! I chociażby byli liczni, nie chełp się nimi, jeśli bojaźni Pańskiej nie mają. Nie licz na ich życie ani nie zwracaj uwagi na wielką ich liczbę! Więcej bowiem może znaczyć jeden niż tysiąc i lepiej umrzeć bezdzietnym, niż mieć dzieci bezbożne.

Ps 127,3 Oto synowie są darem Pana, a owoc łona nagrodą. *(Por. Rdz 33,5)*

Ps 128,3 Małżonka twoja jak płodny szczep winny we wnętrzu twojego domu. Synowie twoi jak sadzonki oliwki dokoła twojego stołu. Oto takie błogosławieństwo dla męża, który boi się Pana. Niechaj cię Pan błogosławi z Syjonu, oglądaj pomyślność Jeruzalem przez całe swe życie. Oglądaj dzieci twoich synów. Pokój nad Izraelem! *(Por. Ps 134,3)*

KORAN: DZIECKO

II/233 Matki pragnące w pełni wykarmić swoje dzieci będą je karmiły przez całe dwa lata. A na ojcu dziecka ciąży obowiązek zaopatrzenia ich w żywność i odzież, zgodnie z przyjętym zwyczajem. Nie nakłada się na człowieka niczego, co nie jest w jego możliwości. Rodzicielka nie może doznać szkody z powodu swojego dzieckaani ten, któremu się urodziło dziecko, z powodu jego dziecka. To samo dotyczy osoby dziedziczącej. Jeśli oboje chcą odstawić dziecko od piersi za obopólną zgodą i naradą, to nie popełnią grzechu. A jeśli zechcecie oddać do karmienia wasze dzieci, to nie będziecie mieli grzechu, jeśli dacie za to wynagrodzenie zgodnie z przyjętym zwyczajem. Bójcie się Boga! I wiedźcie, że Bóg widzi dobrze to, co wy czynicie!

IV/9 I niech się obawiają ci, którzy gdyby pozostawili po-

1 Tym 5,8 A jeśli kto nie dba o swoich, a zwłaszcza o domowników, wyparł się wiary i gorszy jest od niewierzącego.

Ef 6,4 A [wy], ojcowie, nie pobudzajcie do gniewu waszych dzieci, lecz wychowujcie je stosując karcenie i napominanie Pańskie! albo względem waszych dzieci i krewnych, czy to będzie bogaty, czy biedny! (Por. Pwt 6,7; Pwt 6,20; Iz 50,5; Przyp 2,3; Przyp 3,11; Przyp 19,18; Ps 78,4)

Kol 3,21 Ojcowie, nie drażniajcie waszych dzieci, aby nie traciły ducha.

tomstwo słabe, niepokoiłoby się o nie; i niech oni boją się Boga i mówią słowa rozsądne.

IV/135 O wy, którzy wierzycie! Trzymajcie się stale sprawiedliwości – zaświadczać to przed Bogiem – również względem was samych

XVII/31 I nie zabijajcie waszych dzieci – bo Bóg jest im bliższy. z obawy przed niedostatkiem. My im damy zaopatrzenie, podobnie jak wam. Zaiście, zabijanie ich jest wielkim grzechem!

XXIV/59 A kiedy wasze dzieci osiągną dojrzałość, to niech proszą o pozwolenie, tak jak prosili o pozwolenie ci, którzy są od nich starsi. W ten sposób Bóg wyjaśnia wam Swoje znaki! Bóg jest Wszechwiedzący, Mądry!

**BIBLIA:
SZACUNEK DLA
STARSZYCH**

Wj 20,12 Czcij ojca twego i matkę swoją, abyś długo żył na ziemi, którą Pan, Bóg twój, da tobie. (*Por. Pwt 27,16; Lb 20,9; Mt 15,4; Mt 19,19; Mk 7,10; Mk 10,19; Łk 18,20; Ef 6,2*)

Wj 21,17 Kto by złorzeczył ojcu albo matce, winien być ukarany śmiercią.

Pwt 5,16 Czcij swego ojca i swoją matkę, jak ci nakazał Pan Bóg twój, abyś długo żył i aby ci się dobrze powodziło na ziemi, którą ci daje Pan, Bóg twój.

Syr 3,3 Kto czci ojca, zyskuje odpuszczenie grzechów, a kto szanuje matkę, jakby skarby gromadził. Kto czci ojca, radość mieć będzie z dzieci, a w czasie modlitwy swej będzie wysłuchany. Kto szanuje ojca, długo żyć będzie, a kto posłuszny jest Panu, da wytchnienie swej matce: jak panom służy tym, co go

**KORAN:
SZACUNEK DLA
STARSZYCH**

II/83 Oto zawarliśmy przy-
mierze z synami Izraela: „Nie
będziecie czcić nikogo innego,
jak tylko Boga; rodzicom oka-
zujcie dobroć i bliskim krew-
nym, i sierotom, i biednym.
Przemawiajcie do ludzi uprzej-
mie! Odprawiajcie modlitwę
i dawajcie jałmużnę!”

IV/36 Czcijcie Boga i nie
dodawajcie współtowarzyszy!
Okazujcie dobroć rodzicom
i bliskim krewnym, i sierotom,
i biednym, sąsiadowi bliskiemu
krewnemu i sąsiadowi, który
jest wam obcy, i towarzyszowi
będącemu u boku, i podróżne-
mu, i temu, którym zawładnęły
wasze prawice. Zaprawdę, Bóg
nie kocha tych, którzy są zu-
chwali i pełni pychy!

XVII/23 I postanowił twój
Pan, abyście nie czcili nikogo
innego, jak tylko Jego; i dla ro-
dziców – dobroć! A jeśli jedno
z nich lub oboje osiągną przy

zrodzili. Czynem i słowem czcij ojca swego, aby spoczęło na tobie jego błogosławieństwo. Albowiem błogosławieństwo ojca podpira domy dzieci, a przekleństwo matki wywraca fundamenty. Nie przechwalaj się niesławą ojca, albowiem hańba ojca nie jest dla ciebie chwałą. Chwała dla każdego człowieka płynie ze czci ojca, a matka w niesławie jest ujmą dla dzieci. Synu, wspomagaj swego ojca w starości, nie zasmucaj go w jego życiu. A jeśliby nawet rozum stracił, miej wyrozumiałość, nie pogardzaj nim, choć jesteś w pełni sił. Miłosierdzie względem ojca nie pójdzie w zapomnienie, w miejsce grzechów zamieszka u ciebie. W dzień utrapienia wspomni się o tobie, jak szron w piękną pogodę, tak rozptyną się twoje grzechy.

Kpł 20,9 Ktokolwiek złorzeczy ojcu albo matce, będzie ukarany śmiercią: złorzeczył ojcu albo matce, ściągnął śmierć na siebie.

tobie starość, to nie mów im „precz!” i nie popychaj ich, lecz mów do nich słowami pełnymi szacunku! Pochylaj ku nim skrzydło łagodności, przez miłosierdzie, i mów: „Panie mój, bądź dla nich miłosierny, tak jak oni byli, wychowując mnie, kiedy byłem mały.”

BIBLIA:
BEZŻEŃSTWO

1 Kor 7,32 Chciałbym, żebyście byli wolni od utrapień. Człowiek bezżenny troszczy się o sprawy Pana, o to, jak by się przypodobać Panu.

1 Kor 7,38 Tak więc dobrze czyni, kto poślubia swoją dziewczę, a jeszcze lepiej ten, kto jej nie poślubia.

BIBLIA:
POZYCJA KOBIETY

1 Tym 2,3 Podobnie starsze kobiety winny być w zewnętrznym ułożeniu jak najskromniejsze, winny unikać plotek i oszczerstw, a uczyć innych dobrego. Niech pouczają młode kobiety, jak mają kochać mężów, dzieci, jak mają być rozumne, czyste, gospodarne, dobre, poddane swym mężom – aby nie bluźniono słowu Bożemu. (Por. Ef 5,22; 1 Tym 3,11)

KORAN:
BEZŻEŃSTWO

XXIV/32 Żeńcie samotnych spośród was, jak też ludzi prawych spośród waszych niewolników i niewolnic. Jeśli są biedni, to wzbogaci ich Bóg Swoją łaską. Bóg jest Wszechobejmujący, Wszechwiedzący! I niech starają się żyć we wstrzemięźliwości ci, którzy nie mają możliwości małżeństwa, aż wzbogaci ich Bóg Swoją łaską.

KORAN:
POZYCJA KOBIETY

XXIV/23 Ci, którzy rzucają oskarżenie na kobiety cnotliwe, beztroskie, ale wierzące, będą przeklęci na tym świecie i w życiu ostatecznym. Dla nich kara będzie straszna w Dniu, kiedy będą świadczyć przeciw nim ich języki, ich ręce i nogi o tym, co oni czynili. W tym Dniu Bóg wypłaci w pełni, co im się słusznie należy; i dowiedzą się, że Bóg jest prawdą oczywistą. Złe kobiety – dla złych męż-

Przyp 2,16 Aby cię ustrzec przed cudzą żoną, przed obcą, co mowę ma gładką, co przyjaciela młodości rzuciła, Bożego przymierza niepomna. Już dom jej ku śmierci się chyli, ku cięniom Szeolu jej droga. (Por. Przyp 5,3; Przyp 5,5; Przyp 6,24; Przyp 7,5; Przyp 7,27; Przyp 9,18; Przyp 21,16)

Przyp 12,4 Koroną męża jest dzielna żona, a próchnicą jego kości – bezwstydną. (Por. 1 Kor 11,7)

Przyp 18,22 Kto znalazł żonę – dobro znalazł i zyskał łaskę u Pana. (Por. Przyp 19,14) Syr 26,1 Szczęśliwy mąż, który ma dobrą żonę, liczba dni jego będzie podwójna. Dobra żona radować będzie męża, który osiągnie pełnię wieku w pokoju. Dobra żona to dobra część dzieciństwa i jako taka będzie dana tym, którzy się boją Pana.

czyn; źli mężczyźni – dla złych kobiet! Dobre kobiety – dla dobrych mężczyzn; dobrzy mężczyźni – dla dobrych kobiet! Ci ostatni nie są winni tego, co o nich mówią. Oni otrzymają przebaczenie i zaopatrzenie szlachetne.

LX/12 O Proroku! A kiedy przyjdą do ciebie kobiety wierzące złożyć ci przysięgę wierności: iż nie będą oddawać Bogu żadnych współtowarzyszy, iż nie będą kraść, iż nie będą popełniać cudzołóstwa, iż nie będą zabijać swoich dzieci, iż nie będą przychodzić z oszczerstwem, zmyślając je między swoimi rękami i nogami, ani też nie będą się buntowały przeciwko tobie w tym, co jest uznane to przyjmij ich przysięgę i proś Boga o przebaczenie dla nich! LXVI/5 Być może, jego Pan, jeśli on was odprawi – da mu w zamian żony lepsze od was, całkowicie poddane Bogu, wierzące, gorliwe w modlitwie, okazujące skrucę, pobożne, przestrzegające postu, czy to zamężne, czy dziewice.

LXVI/6 O wy, którzy wierzycie! Strzeżcie się sami i wasze rodziny od ognia, którego strawą będą ludzie i kamienie!

BIBLIA:
RELACJA
MĘŻCZYŻNA-KOBIETA

Kol 3,18 Żony bądźcie poddane mężom, jak przystało w Panu.

Ef 5,22 Żony niechaj będą poddane swym mężom, jak Panu, (*Por. Rdz 3,16; Kol 3,18*) bo mąż jest głową żony, jak i Chrystus – Głową Kościoła: On – Zbawiciel Ciała. (*Por. 1 Kor 11,3; Kol 1,18*) Lecz jak Kościół poddany jest Chrystusowi, tak i żony mężom – we wszystkim.

1 P 3,1 Tak samo żony niech będą poddane swoim mężom, aby nawet wtedy, gdy niektórzy z nich nie słuchają nauki, przez samo postępowanie żon zostali [dla wiary] pozyska-

KORAN:
RELACJA
MĘŻCZYŻNA-KOBIETA

IV/34 Mężczyźni stoją nad kobietami ze względu na to, że Bóg dał wyższość jednym nad drugimi, i ze względu na to, że oni rozdają ze swojego majątku. Przeto cnotliwe kobiety są pokorne i zachowują w skrytości to, co zachował Bóg. I napominajcie te, których nieposłuszeństwa się boicie, pozostawiając je w łóżach i bijcie je! A jeśli są wam posłuszne, to starajcie się nie stosować do nich przymusu. Zaprawdę, Bóg jest wzniosły, wielki!

IV/128 Jeśli kobieta obawia się złego traktowania lub obojętności ze strony swojego męża, to nie będą mieli grzechu,

ni bez nauki, gdy będą się przypatrywali waszemu, pełnemu bojaźni, świętemu postępowaniu. (*Por. 1P 2,12*) (*Por. Ef 5,22; Tyt 2,5*)

1 Tym 5,14 Chcę zatem, żeby młodsze wychodziły za mąż, rodziły dzieci, były gospodyniami domu, żeby stronie przeciwnej nie dawały sposobności do rzucania potwarzy. (*Por. 1 Kor 7,9*)

Rzym 7,1 Czyż nie jest wam wiadomo, bracia – mówię przecież do tych, co Prawo znają – że Prawo ma moc nad człowiekiem, dopóki on żyje? Podobnie też i kobieta zamężna, na mocy Prawa, związana jest ze swoim mężem, jak długo on żyje. Gdy jednak mąż umrze, traci nad nią moc prawo męża. Dlatego to uchodzić będzie za cudzołożną, jeśli za życia swego męża współżyje z innym mężczyzną. Jeśli jednak umrze jej mąż, wolna jest od tego prawa, tak, iż nie jest cudzołożną, współżyjąc z innym mężczyzną.

jeśli dojdą między sobą do zgody, bo zgoda jest lepsza.

XXIV/31 Powiedz wierzącym kobietom, żeby skromnie spuszczały swoje spojrzenia i strzegły swojej czystości; i żeby pokazywały jedynie te ozdoby, które są widoczne na zewnątrz; i żeby narzucały zasłony na piersi, i pokazywały swoje ozdoby jedynie swoim mężom lub ojcom, albo ojcom swoich mężów, albo swoim synom lub synom swoich mężów, albo swoim braciom, albo synom braci, lub synom swoich siostr; lub ich żonom, a którzy nie są owładnięci pożądaniem cielesnym; albo też chłopcom, którzy nie poznali nagości kobiet. I niech one nie stępują tak, aby było wiadomo, jakie ukrywają ozdoby. Nawracajcie się wszyscy do Boga, o wy, wierzący! Być może, będziecie szczęśliwi!

XXIV/60 A kobiety starsze, które się już nie spodziewają małżeństwa, nie będą miały grzechu, jeśli zdejmą swoje szaty, jednakże w taki sposób, aby

nie ukazywać swoich ozdób.
Lecz lepiej dla nich, żeby się od
tego powściągały. Bóg jest Sły-
szący, Wszechwiedzący

HISTORIA ZBAWIENIA²⁷⁹

NAUCZANIE KATOLICKIE

Historia zbawienia – ekonomia zbawienia, ma charakter progresywny. Bóg zawarł przymierze, złożył obietnice i związał się z ludźmi poprzez konkretny naród.

Punktem szczytowym ekonomii zbawienia jest wcielenie Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, dokonane za pośrednictwem Dziewicy Maryi.

Jezus cierpiał realnie mękę, „prawdziwie” umarł i „prawdziwie” zmartwychwstał.

Kościół jest „Ciałem Chrystusa” skupionym wokół więzi komunijnej; wspólnoty wiary, wspólnoty sakramentów i wspólnoty hierarchicznej.

Sakramenty święte sprawowane są przez szafarzy. Kościół upamiętnia Pana Zmar-

NAUCZANIE W ISLAMIE

To samo objawienie, zawarte w Koranie, zostało dane wielu prorokom i występuje w wielu księgach, zawsze z tym samym przesłaniem dotyczącym jedności Boga.

W islamie nie do pomyślenia jest pojęcie przymierza, poprzez które Bóg „związałby się” z człowiekiem – Bóg jest zawsze całkowicie wolny.

Według koncepcji koranicznej, Jezus jest tylko synem Maryi. Nie jest Synem Bożym ani Bogiem – jest prorokiem.

W Koranie mówi się o niepokalanym poczęciu i wydaniu na świat, ale Maryja jest tylko Matką Ísa (Jezusa) i dobrą muzułmanką.

Muzułmanie nie wierzą w śmierć Jezusa na krzyżu.

²⁷⁹ Opr. M. Borrmans, *Gesù Cisto e i musulmani del XX secolo. Testi coranici, catechismi, commentary, scrottori e poeti musulmanidi fronte a gesù*, San Paolo, Milano 2000.

twychwstałego, ustanawiając żywą i realną komunie między swoimi dziećmi a Bogiem troistym.

Dzięki Kościołowi w doczesności chrześcijanin pozostaje w komunii z Kościołem niebieskim zjednoczonym z Chrystusem.

Maryja i święci już teraz wstawiają się za nami.

Objasniają te fragmenty Koranu, w których Jezus mówi o swojej śmierci i zmartwychwstaniu, w kategoriach eschatologicznych (umrze i zmartwychwstanie na końcu czasów).

Ummah to wspólnota wierząca połączonych wyznawaniem wiary w jednego Boga i uznających Mahometa za proroka – „pieczęć” proroków.

Brak pojęcia sakramentu. Wyklucza się też jakikolwiek rodzaj kapłaństwa. Modlitwa służy nawiązaniu „bardzo bliskiego dialogu” z Bogiem.

Każdy nawiązuje bezpośrednią indywidualną relację z Bogiem.

Wyklucza się jakikolwiek rodzaj wstawiennictwa. Wstawiennictwo Mahometa będzie miało charakter wyłącznie eschatologiczny i nastąpi w dniu sądu.

ZAKOŃCZENIE

Biblia i Koran wspólne tradycje

1. Małżeństwo w *Biblii* oraz *Koranie*

Wydaje się, że zestawienie synoptyczne wybranych tekstów *Biblii* i *Koranu*, pozwala wyprowadzić następujące wnioski:

- Małżeństwo w *Starym Testamencie* i *Koranie* oparte jest na trwałym związku mężczyzny i kobiety. W chrześcijaństwie obowiązuje wyłącznie monogamia, natomiast w islamie dopuszczalne są związki poligamiczne.
- W logionach dotyczących małżeństwa, Jezus jedynie przypomniał ideę małżeństwa, ukazaną w *Księdze Rodzaju*, zmodyfikowaną ze względu na – *zatwardziałość serc Żydów*. Podkreślił jednocześnie, że pierwotny zamysł Boży jest wyraźny: *Co Bóg złączył, niech człowiek nie rozdziela* (Mt 19, 6).
- W Kościele katolickim i w niektórych Kościołach chrześcijańskich rozwód nie jest możliwy, jeżeli małżeństwo było prawnie zawarte i dopełnione (*ratum et consumatum*). Przepis ten został na nowo wyeksponowany w *Kodeksie Prawa Kanonicznego* (1983 r.), promulgowanym przez papieża Jana Pawła II: *Małżeństwo zawarte i dopełnione nie może być rozwiązane żadną władzą ludzką i z żadnej przyczyny prócz śmierci* (kan. 1141). Natomiast w islamie rozwody uważane są za sprawę naturalną, zwłaszcza, gdy małżonkowie po dłuższym zastanowieniu się dojdą do wniosku, że zaistniały wystarczające powody, by małżeństwo rozwiązać.

Gdy chodzi o formę zawierania związków małżeńskich – chrześcijanie nawiązywali, bądź do zwyczajów grecko-rzymskich, bądź do praktyk żydowskich. Islam przestrzega zaś ustawodawstwa koranicznego i własnej tradycji.

18. Jezus o małżeństwie i rodzinie

Wypowiedzi Jezusa na temat małżeństwa można nazwać nowotestamentalnym „kodeksem rodziny chrześcijańskiej”. W porównaniu z drobiazgowymi przepisami *Starego Testamentu*, zawiera on głównie zasady życia małżeńskiego i rodzinnego. Nowością w stosunku do *Starego Testamentu* jest mocno wyakcentowane równouprawnienie oraz partnerstwo obojga małżonków. Dobrowolna rezygnacja z prawa do zakładania rodziny ma swoje uzasadnienie w akceptacji wyższych wartości dla Królestwa Bożego²⁸⁰.

19. Rodzina chrześcijańska a islamska

Badania socjologiczne dowodzą, że jednym z obszarów, gdzie skutki zachodzących współcześnie przemian cywilizacyjnych, są najbardziej widoczne i szczególnie odczuwalne jest rodzina. Tradycyjna teologia chrześcijańska, ukazuje instytucję małżeństwa, jako pierwotną i podstawową komórkę społeczną. Ma ona trwać przez całe życie małżonków. Rodzina stanowi dostrzegalny obraz jego nadprzyrodzonego partnerstwa z Kościołem i całą rodziną ludzką.

Do lat sześćdziesiątych XX wieku panowało przekonanie, że rodzina, spełniając podstawowe funkcje, zapewnia swoim członkom

²⁸⁰ K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, Katowice 1981, s. 144.

był materialny, legalizację pożycia seksualnego, a dzieciom prawidłowy rozwój, wychowanie i socjalizację.

Trzy ostatnie dekady XX wieku dowiodły wyraźnie, że tradycyjny model rodziny ulega wyraźnej degradacji. Po swoistym *katharsis*, jakim była liberalizacja obyczajowa, dostrzega się diametralną zmianę w podejściu do spraw związanych z miłością i seksualnością. Przeobrażenia te odcisnęły swoje piętno na kulturze euroatlantycznej, a tym samym podważyły tradycyjne rozumienie małżeństwa²⁸¹.

W rodzinie preindustrialnej rytm życia wyznaczało m.in. poczucie wzajemnej więzi, wspólna praca itp. Jednostkę obowiązywała powinność grupowej solidarności (*obligation to solidarity*) oraz wspólnota potrzeb (*community of need*). Indywidualna biografia mogła być budowana niemal wyłącznie wokół tej wspólnoty, gdyż *rodzina pozostawała jednocześnie szkołą, źródłem zatrudnienia, towarzystwem ubezpieczeniowym i domem starców – wszystkim tym połączonym w... całość* (Christina Hardyment).

Proces industrializacji i rozwój gospodarki kapitalistycznej, odpowiedzialny za powstanie wolnego rynku, zapoczątkował także tzw. „wolny rynek emocji i uczuć”. Tradycyjne sposoby poszukiwania oraz wyboru współmałżonka, a więc kontakty rodzinne, sąsiedzkie, czy instytucja swata, zawodzą w wielkich aglomeracjach miejskich, w których nikt nie zna nawet najbliższych sąsiadów.

Zdaniem Francesco Alberoniego, romantyczna idea miłości pojawiła się w momencie, kiedy procesy transformacji ekonomicznej, a także nowy podział pracy osłabiły więzi rodzinne. Posoborowe tendencje w teologii małżeństwa i rodziny, mocno podkreślają wzajemną – *w pełni ludzką miłość* małżonków oraz ukazują małżeństwo,

²⁸¹ Por. K. Dyoniziak, *Postacie miłości. Przeobrażenia obyczajowe w Europie zachodniej i w Polsce*, Kraków 1995; J. Goody, *A Family in European History*, Oxford 1999.

jako prawną, ale zarazem i przede wszystkim *osobową i religijną rzeczywistość*²⁸².

Uprzywilejowane miejsce przyznane małżeństwu i rodzinie w czasach współczesnych przez Kościoły chrześcijańskie, jak również szereg państw, mają być tamą chroniącą rodziców przed utratą autorytetu, lekceważeniem zasad moralnych czy niepokorionym indywidualizmem młodych ludzi.

Problemom zaniku chrześcijańskich tradycji, dotąd pielęgnowanych w rodzinach, starają się zaradzić Kościoły katolickie i protestanckie, proponując szeroką ofertę poradnictwa rodzinnego, dokształcania na etapie przygotowania do małżeństwa oraz formacji samych małżonków.

Wbrew wszelkim współczesnym trendom, do oddzielania małżeństwa od rodziny w rozumieniu chrześcijańskim, rodzina oparta na trwałym węźle małżeńskim jest podstawowym środowiskiem, gdzie młode pokolenie uczy się artykułować swoje cielesne i duchowe potrzeby.

Model rodziny islamskiej wydaje się być bardziej stabilny. *Korran* i tradycja islamska w nauczaniu o małżeństwie eksponuje inne problemy. Najbardziej rozbudowany dział prawa muzułmańskiego dotyczy życia wewnątrzrodzinnego i dziedziczenia majątku. W islamie obowiązek zawarcia małżeństwa spoczywa na każdym, kto czuje się zdolny wypełnić powinności męża i żony oraz nie chce narażać się na niebezpieczeństwo nierządu.

Małżeństwu i rodzinie islam stawia następujące cele:

- zrodzenie i wychowanie potomstwa,
- ujęcie we właściwe ramy popędu seksualnego
- oraz wspólnotę życia, która powinna zapewnić bezpieczeństwo, wzajemną miłość i miłosierdzie.

²⁸² Por. F. Alberoni, *Kocham cię*, Warszawa 1999.

Muzułmanin ma prawo pozostawać w związku poligamicznym. Jednak bezwzględnie wymaganym warunkiem jest sprawiedliwe traktowanie żon (Sura IV, 3), co jak przyznaje Prorok możliwe jest do osiągnięcia (Sura IV, 129).

Rozwiązanie małżeństwa zostało obłożone sankcjami ekonomicznymi – oddalona żona zachowuje prywatny majątek, w tym także ofiarowany jej przez narzeczonego, a później męża, co ma zapobiec lekkomyślnym decyzjom rozwodowym. Zawiedziony małżonek może się rozwieść z tą samą kobietą dwukrotnie. Jeżeli po raz trzeci oddali żonę, wolno mu się ożenić tylko wówczas, gdy ona wyjdzie za innego i małżeństwo to się rozpadnie.

W rodzinach muzułmańskich przestrzegana jest zasada szacunku dla rodziców, do tego zobowiązane są także dorosłe dzieci, które założyły własne rodziny. Domy starców nie są znane. Rodziców należy zawsze wspierać duchowo i materialnie. Szacunkiem oraz opieką powinny być otaczane także wdowy, sieroty jak również ludzie starsi, ze względu na zdobyte życiowe doświadczenie, a także zasługi, jakie ponieśli na rzecz młodego pokolenia.

Kobiety muzułmańskie wierne tradycji, także obecnie, ściśle przestrzegają koranicznego prawodawstwa, dotyczącego rodziny i zwyczajów. Jedynie zwolenniczki emancypacji, w rozumieniu współczesnym, przyjmują zachodnie standardy życia, m.in. zostawiając dotąd obowiązkowy, tradycyjny ubiór, gdy udają się do meczetu, czy sprawują obrzędy. Wiele młodszych, zamężnych, kobiet pracuje zawodowo. Niektóre z nich prowadzą własne firmy lub osiągnęły znaczące pozycje społeczne.

Status kobiety w krajach muzułmańskich zmienia się dzisiaj dynamicznie. Chroni je szereg nowoczesnych przepisów prawnomajątkowych. Do bardzo rzadkich wypadków należy wielożeństwo.

Wprowadzona w wielu krajach arabskich reforma prawa małżeńskiego pozwala także kobietom decydować o rozwodzie w określonych okolicznościach, m.in. gdy mężczyzna zawarł drugie małżeń-

stwo, mimo że w umowie małżeńskiej był obligatoryjny zapis o związku monogamicznym.

20. Kwestia kobieca w aspekcie patriarchatu

Wszystkie trzy religie monoteistyczne: judaizm, chrześcijaństwo oraz islam, cechują patriarchalne stosunki w społeczeństwie i rodzinie. Z nich zaś wypływa szereg konsekwencji dla statusu społecznego kobiety²⁸³.

- Teologia chrześcijańska obciąża Ewę – matkę rodzaju ludzkiego za jej nieposłuszeństwo wobec Boga (grzech pierworodny). Zranił on naturę ludzką, stając się powodem każdego zła i dezorganizacji na płaszczyźnie pierwotnej harmonii wartości moralnych.
- Islam bardziej usprawiedliwia kobietę, przypisując raczej szatanowi decydującą winę za pojawienie się zła na świecie.
- W chrześcijaństwie dość wcześnie zaczął rozwijać się kult kobiety – *dziewicy*. Natomiast islam nie zna idei celibatu kobiet (ani mężczyzn). Islam krytycznie odnosi się do lansowanej w teologii chrześcijańskiej tezy, że to Jezus i Paweł z Tarsu dokonali rewolucyjnych zmian w kwestii kobiecej (wzorzec idealnej kobiety w osobie Maryi), poprzez uznanie egalitaryzmu kobiet. Mimo niewątpliwie pewnego *novum* w odnoszeniu się do kobiet: sympatia, usprawiedliwienie błędów (jawno-grzesznica), zauważyć należy, że opinie zawarte w *Nowym Te-*

²⁸³ Zdaniem religioznawców w trzech religiach monoteistycznych, daje się zauważyć analogiczny proces rozwojowy statusu społecznego kobiet. Od stosunkowo wielkiego szacunku nich oraz pełnienia znaczącej roli w społeczeństwie w początkowym okresie rozwoju chrześcijaństwa i islamu, poprzez przejawy degradacji, najczęściej pod wpływem uwarunkowań historycznych, do ponownego okresu promocji kobiet w czasach nowożytnych i współczesnych.

stamencie na temat równości mężczyzn i kobiet dotyczą płaszczyzny eschatycznej, nie zaś społecznej.

- Czynny udział kobiet w życiu religijnym, zarówno w chrześcijaństwie, jak i islamie, co najwyżej ogranicza się do pełnienia podrzędnej roli przy sprawowaniu kultu. Głównymi organizatorami i celebransami kultu, jako dziedziny należącej wyłącznie do sfery *sacrum*, zwłaszcza w życiu społeczeństw Bliskiego Wschodu, byli zawsze mężczyźni.
- Starożytne chrześcijaństwo i islam znają wyjątkowe kobiety, których zdolności umysłowe, przedsiębiorczość, energia, a nawet spryt, spowodowały, że zostały wyniesione do pełnienia wysokich ról społecznych (*Stary Testament*), nie wyłączając godności królewskiej: funkcji kalifa lub sułtana (islam).
- Kobiety mogą być po śmierci oficjalnie uznane za „święte”, co ma miejsce w chrześcijaństwie w formie beatyfikacji i kanonizacji, a także w pewnym stopniu – w islamie, zwłaszcza w sufizmie.
- Instytucja klasztorów żeńskich, jest szeroko znana w chrześcijaństwie, jak również – choć w mniejszym zakresie – w islamie.
- Kościoły protestanckie dopuszczają obecnie w szerokim zakresie kobiety do funkcji kapłańskich, co w Kościele katolickim i prawosławnym nie jest dotąd możliwe, sytuacji tej nie zmienił Synod biskupów – obradujący w Rzymie w listopadzie 1987 roku, poświęcony współczesnej roli laikatu²⁸⁴.

²⁸⁴ Kościoły rzymski i prawosławny odrzucają m.in. możliwość święceń kapłańskich kobiet. Mimo to w krajach zachodnich nasila się krytyka pozycji mężczyzn, ze strony przede wszystkim teologów-kobiet. W związku z głosami krytyki, zwłaszcza z USA i Holandii oraz w związku z ruchem emancypacyjnym kobiet w ogóle, w ostatnich latach rozwinęła się tzw. „teologia feministyczna”. W jej ramach usiłuje się na nowo zinterpretować treść *Biblii*, historię Kościoła, dotychczasowe badania teologiczne, formy pobożności – proponując rozwiązania przeciwstawne

Niektórzy komentatorzy tekstów biblijnych i koranicznych, poświęconych małżeństwu i rodzinie uważają, że *Koran* przyznaje kobiecie większe uprawnienia, niż *Stary Testament*, a dotyczy to zwłaszcza prawa spadkowego oraz lepszego zabezpieczenia ekonomicznego w przypadku rozwodu²⁸⁵.

tradycyjnej perspektywie patriarchalnej.

²⁸⁵ J.D. Thyen, *Biblia i Koran. Synopsa wspólnych tradycji*, Warszawa 2002, s. 273.

SŁOWNIK PODSTAWOWYCH NAZW, POJĘĆ I TERMINÓW ISLAMSKICH²⁸⁶

Abbasydzi – dynastia kalifów arabsko-muzułmańskich, rządzących kalifatem ze stolicą w Bagdadzie w latach 750–1258.

Achbaryci – nurt teologiczny w szyizmie, którego przedstawiciele w zakresie prawa muzulmańskiego ograniczali się do badania *Koranu* i tradycji imamów szyickich, nazywanych *chabarmi*.

Adab – literatura *adabowa* – forma literacka, rozwijająca się od IX w. w literaturze arabskiej o charakterze dydaktycznym i aforystycznym.

Ahl al-Kitab – lud Księgi, wyznawcy judaizmu i chrześcijaństwa.

Ahmadijja – współczesny ruch religijny o zasięgu międzynarodowym (liczba 50 mln członków).

Aja(t) – znak boski. W pojęciu muzulmanów oznacza poszczególne wersety *Koranu*.

Ajatollah (*ajat Allah*, „cudowny znak Boga”) – szyicki tytuł znawcy teologii i prawa, wprowadzony pod koniec XIX w. Tytuł zaszczytny, nadawany tylko wybitnym osobistościom – uczonym (*mudżtahidom*). Według niektórych szkół szyickich, są oni upoważnieni do tworzenia prawa (stąd inny tytuł – *Mar-dża at-taklid*, „źródło do naśladowania”). Czasami uważani są także za namiestników dwunastego imama. Współcześnie najbardziej znani w Europie to: *Ruhollah Chomeini* (1900–1989), *Mohammad Chatami* (ur. 1943), *Muhammad*

²⁸⁶ Opracowany na podstawie: G. Paolucci, C. Eid, *Islam. Sto pytań, odpowiada Samir Khalil Samir*, Warszawa 2004; Z. Landowski, *Islam – nurty, odłamy, sekty*, Warszawa 2008.

Husajn Fazl Allah (ur. 1935).

Alawici – niewielka szyicka sekta muzułmańska, zwana także nusaj-rytami, działająca od IX w. i oddająca szczególną cześć Alemu Ibn Talibowi.

Al-Fatiha – sura otwierająca Koran, traktowana przez muzułmanów, jako rytualna modlitwa. Jej polska wersja ma następujące brzmienie: „W imię Boga Miłosiernego, Litościwego! Chwała Bogu, Panu światów, Miłosiernemu, Litościwemu, Królowi Dnia Sądu. Oto Ciebie czcimy i Ciebie prosimy o pomoc. Prowadź nas drogą prostą, drogą tych, których obdarzyłeś dobrodziejstwami; nie zaś tych, na których jesteś zagniewany, i nie tych, którzy błędzą”.

Ali-Ilahi – skrajna sekta szyicka, która powstała około XIV w. w Iranie i uznaje Alego za jedno z wcieleń Boga.

Alim (l.mn. ulemowie) – muzułmański uczony w zakresie prawa i teologii islamu, autorytet w tych dziedzinach wiedzy. W szyizmie (nazywani zwykle *mudžtahidami*) otrzymują znaczne godności i mają rozbudowaną hierarchię (*al-alim al-mutabahir* – znawca tradycji i *Koranu*).

Al-Kaba – sześcienna konstrukcja znajdująca się w centralnej części dziedzińca Wielkiego Meczetu w Mekce, którą muzułmanie obchodzą siedmiokrotnie, wykonując w ten sposób *tawaf* podczas pielgrzymki (*hadżdż*). W Kaabie przechowywany jest czarny kamień (być może fragment meteorytu). Według tradycji muzułmańskiej, w tym miejscu Abraham miał zbudować Bogu ołtarz. Mahomet polecił zachować sakralny charakter tego miejsca, nakazując jednak zburzyć znajdujące się wokół Kaaby symbole religijne bóstw z epoki pre-islamskiej.

Allah – skrót od słowa arabskiego *al-ilah*, oznaczającego bóstwo, a w ścisłym sensie Boga osobowego. Także chrześcijanie i Żydzi mówiący po arabsku używają tego terminu na oznaczenie Boga. Doskonałość Allaha określa 99 przymiotników,

m.in.: Miłosierny, Pan Święty, Czuwający, Pan Dnia Sądu itp.

Aszaryzm – najważniejszy nurt teologii muzułmańskiej, stworzony przez Al-Aszariego; próba pogodzenia rozumu z wiarą, tzw. muzułmańska scholastyka.

Babizm – ruch społeczno-religijny w łonie islamu szyickiego, stworzony przez Alego Muhammada z Szirazu w XIX w. Założyciel tego ruchu przyjął imię „*Bab*”, czyli „*Brama*”.

Bahaizm – religia synkretyczna, wywodząca się z babizmu, założona przez ucznia Alego Muhammada z Szirazu, Alego Husajna Nuriego, który nosił przydomek *Baha Allah*, czyli „*Blask Wiary*”. Bahaizm dąży do unifikacji chrześcijaństwa, islamu i judaizmu.

Baraka – boskie błogosławieństwo przekazywane prorokom, imamom szyickim i sufickim szachom. W mistycyzmie muzułmańskim (sufizm) ma różne znaczenia, zależnie od szkoły (*tarik*i).

Basmala – arabska formuła, rozpoczynająca każdy ważny czyn *Biismi Allahi ar-Rahim*: w imię Boga Miłosiernego, Litościwego.

Batynici – nurt w islamie szyickim (*isma‘ili*ci), preferujący wykładnię ezoteryczną („ukrytą”).

Bracia Czystości (arab. *Ichwan as-Safa*) – stowarzyszenie religijno-filozoficzne, działające tajnie w Al-Basrze i Bagdadzie na przełomie X i IX w., przesiąknięte doktryną neopitagorejską i neoplatońską.

Bracia Muzułmanie – fundamentalistyczne stowarzyszenie muzułmańskie, dążące do odnowy islamu, założone w 1923 r. w Egipcie przez Hasana Al-Bannę.

Bujidzi, Buwajhidzib – dynastia władców emiratów pochodzenia perskiego, w latach 945–1055, sprawująca faktyczną władzę w kalifacie Abbasydów.

Charydżyci – skrajne ugrupowanie muzułmańskie, pierwszy odłam islamu. Wyłoniło się spośród zwolenników Alego Ibn Taliba po bitwie pod Siffinem (657 r.).

Chatib – kaznodzieja wygłaszający kazanie (*chutba*) podczas piątkowej modlitwy w meczecie.

Chomeinista – termin odnosi się do grup przyjmujących szyicką doktrynę „rewolucyjną” reprezentowaną przez ajatollaha Chomeiniego, zwłaszcza jego tezę o „uczonych rządach” (*velajet-e-fakih*).

Chums (*chumus*) – obowiązkowy podatek szyitów, wynoszący $\frac{1}{5}$ dochodu rocznego (po odliczeniu wydatków osobistych). Dawniej płacono go imamom, współcześnie w Iranie dysponuje nim duchowieństwo szyickie.

Dawa – apel, wezwanie. Oznacza propagowanie islamu.

Derwisz – słowo pochodzi z perskiego, oznacza ubogiego (dosłownie: „tego, który szuka drzwi”). Członek sufickiego bractwa mistycznego, asceta. Czasami derwisze mieszkają w domach zgromadzeń (klasztorach – *Tekle*) lub prowadzą wędrowny tryb życia, utrzymując się z datków. Ich asceza dotyczy nie tylko sfery materialnej (ubóstwa), ale i duchowej – wyzbycia się wszelkich ziemskich pragnień i ambicji. Zajmują się głównie modlitwą i kontemplacją istoty Boga, w niektórych bractwach praktykowane są różne formy modlitwy: taniec, muzyka, samoumartwianie, biczowanie, przekłuwanie własnego ciała, chodzenie po rozżarzonych węglach.

Dija – okup.

Din wa-dawla – jedność religii i państwa w islamie.

Din wa-dunja wa-dawla – religia, społeczeństwo, państwo. Formuła określająca religię islamską zgodnie z klasyczną interpretacją muzułmańską oraz według współczesnego jej rozumienia, ujmującego te trzy elementy jako nierozdzielną całość.

Dywan – zbiór utworów poetyckich.

Dżahilijja – dosłownie znaczy „niewiedza”, „ignorancja”. Jest to określenie przedislamskiego społeczeństwa arabskiego. W dzisiejszym rozumieniu odnosi się do społeczności, która nie zna albo nie wyznaje islamu. Synonim pogan i bezbożników.

Dżihad – od arabskiego rdzenia *dż-h-d*, „zмагаć się”, „walczyć”. W *Koranie* termin ten występuje w formie rodz. męskiego w kontekście *dżihad fi sabil Allah*, czyli „walki na drodze Boga”. Według egzegetów muzułmańskich rozumianej jest, jako wojna święta. Nie znajduje potwierdzenia w klasycznej tradycji islamskiej. Należy odróżnić „mały dżihad”, czyli wojnę świętą, od „wielkiego dżihadu”, czyli etyczno-duchowego zmagania się ze złem.

Dżinn – w islamie trzecia kategoria istot rozumnych (obok aniołów i ludzi). Dżinny powstały z ognia bez dymu, są niewidzialne, ale potrafią się materializować. Dzielą się na dobre i złe (wg ludowej tradycji złe to *ghule* i *ifryty*).

Fakih – prawnik muzułmański.

Fatwa – odpowiedź lub opinia prawno-religijna wydana przez uznanego prawnika w określonej sprawie.

Fatymidzi – dynastia szyickich kalifów (wywodzili swe pochodzenie od Fatimy, córki Muhammada), rządząca w Egipcie i Afryce Północnej w latach 909–1071.

Fikh – prawo islamskie. Teksty islamskie stwarzają możliwość różnych interpretacji w zależności od szkół prawnych. Specjalista od *fikh* nazywa się *fakih* (l.mn. *fukaha*).

Filary wiary – obowiązują wszystkich muzułmanów, którzy osiągnęli dojrzałość: *szahada* – wyznanie wiary, *salat* – modlitwa rytualna, *zakat* – jałmużna, *sawn* – post Ramadanu oraz *hadżdż* – pielgrzymka do Mekki.

Futuwwa – organizacja typu militarne, przypominająca zakon rycerski.

Gahdda – *credo* islamskie (w chrześcijaństwie wyznanie wiary).

Hadis – powiedzenia i relacje o czynach Mahometa, tak jak je przekazali świadkowie życia Proroka i jego uczniowie. Ten, kto bada hadis, nazywa się *muhadis*. Istnieje sześć wielkich zbiorów hadisów uważanych za autentyczne (*sahih*). Hadisy tworzą sunnę, zebrana w IX w.

Hadżdż (Hidżra) – wędrowanie pielgrzymka do Mekki. Należy ją odbyć przynajmniej raz w życiu, w zależności od możliwości, między dziewiątym a trzynastym dniem miesiąca *Dhu-al-hidżdża*. Każdego roku przybywa do Mekki około 2 miliony wiernych, wypełniających dokładnie przepisy rytualne, z których najważniejsze to: *tawaf* polegający na siedmiokrotnym obejściu Kaaby, przebieganie między dwoma wzgórzami Safa i Marwa, symboliczne ukamienowanie diabła w dolinie Mina oraz sakralna ofiara zwierzęca. Szczytem rytu pielgrzymkowego jest modlitwa na górze Arafat. Kiedy pielgrzymka do Mekki odbywa się w innym miesiącu, nosi nazwę „małej” po arabsku *umra* – wizyta. *Hidżra* – wędrowanie Mahometa z Mekki do Medyny (622 r.), dało początek muzułmańskiej rachubie czasu.

Hafiz – recytator, człowiek znający cały *Koran* na pamięć.

Hanafici – liberalna szkoła prawa muzułmańskiego, założona przez Abu Hanifę an Numana (zm. 767 r.).

Hanbalici – skrajnie ortodoksyjna szkoła prawa muzułmańskiego, założona przez Ibn Hanbala (zm. 855 r.).

Harem – (rdzeń: *h r m*) – miejsce święte, zakazane, świątynia, sanktuarium.

Hidżab – nazwa zasłony noszonej przez muzułmanki (w jęz. per. *czador*).

Hizb – rodzaj modlitwy w formie litanii, także $\frac{1}{66}$ część *Koranu*. Współcześnie używany także w znaczeniu „partii” – *Hezbollah* (*Hizb Allah* – „partia Boga”).

Hudud – liczba mnoga od *hadd*, granica. Terminem tym określa się kanoniczne kary koraniczne, zależnie od stosowania w praktyce poleceń szaria’tu.

Idda – czas oczekiwania, by ustalić czy kobieta poczęła dziecko.

Idżaz – cud. Związany z tradycją islamską Koranu, któremu przypisuje się niepowtarzalny styl literacki, wskazujący na jego boskie pochodzenie.

Idżma – jednomyślne postanowienie, zgoda. Termin w prawie muzułmańskim oznaczający zgodność opinii między uczonymi prawnikami na temat nowych zagadnień prawnych, wymagających rozstrzygnięcia.

Imam – tytuł religijny wskazujący na tego, kto „stoi na czele”, kto prowadzi wspólną modlitwę w meczecie. Według szyitów tytuł ten nosiło dwunastu potomków Alego. Potem ich następcami byli wybitni przedstawiciele społeczności, co jednak należało do rzadkości, np. imam Chomeini.

Imamici (dwunastoocy) – główny odłam szyizmu, uznający następstwa dwunastu imamów.

Islam – pochodzi od arabskiego słowa *aslama* i oznacza „podporządkowanie, posłuszeństwo”. Według muzułmanów (sług Boga), islam jest dla człowieka religią „naturalną” i pierwotną. W tym sensie Koran traktuje wszystkich muzułmanów jako proroków posłanych przez Boga.

Isma’ilici – skrajny odłam szyizmu, zwany także „siedmiowcami”, uznający tylko siedmiu spośród dwunastu imamów szyickich.

Kadi – z arabskiego *kadi al-kudat*, sędzia muzułmański, najwyższy sędzia w danym mieście lub państwie.

Kafir – błądzący wierze lub politeista. W l.mn. *kuffar* albo *kafirum*.

Kalam – (dosłownie: „pióro”). Teologia spekulatywna islamu.

Kalif – (*chalifa*, dosłownie: „następca”). Tytuł następcy Proroka Muhammada. Religijny i świecki przywódca wspólnoty muzułmańskiej (władca państwa muzułmańskiego – kalifatu).

Kalifat – od arabskiego słowa *chilafa*, następstwo. Kalifat trwał nieprzerwanie od śmierci Mahometa w 632 r. aż do 1924 r., kiedy został zniesiony przez republikański rząd Turcji. Dzisiaj zwłaszcza wiele grup radykalnych w islamie uważa jego przywrócenie za konieczne dla ograniczenia tak zwanej *dżahilijja*.

Kibla – zwrot ciała podczas modlitwy, ustanowiony przez Mahometa najpierw w kierunku Jerozolimy, a potem zastąpiony zwrotem ku Mekce. Wszystkie meczety są zwrócone w tym kierunku.

Kisans – prawo odwetu.

Koran – od arabskiego słowa *al-Kuran*, odmawianie, recytacja, głoszenie. Nazwa świętej księgi muzułmanów, wywodzi się od początkowych słów zachęty archanioła Gabriela skierowanej do Mahometa: *Ikra'* – Czytaj! Recytuj! Składa się ze 114 Sur, rozdziałów, uporządkowanych według wielkości, z których pierwsza nosi nazwę *Al-Fatiha*.

Kurajszyci – plemię arabskie zamieszkujące Mekkę; z niego wywodził się Prorok Mahomet.

Kuttaby – szkoły koraniczne.

Madrasa – wyższa szkoła religijna z programem nauczania teologii prawa muzułmańskiego, literatury hadisów i komentarzy do *Koranu*.

Maghreb – arabskie kraje Afryki Północnej, przede wszystkim Maroko, Algieria i Tunezja. Do tzw. Wielkiego Maghrebu wliczane są także Libia i Mauretania.

Mahdi – w islamie odpowiednik postaci biblijnego Mesjasza, który ma pojawić się na końcu czasów i wprowadzić ludzi do raju. Wiara w nadejście Mahdiego jest charakterystyczna dla szyitów.

Mahr – dar męża dla żony, wiano.

Malikici – ortodoksyjna szkoła prawa muzułmańskiego. Założona

przez Malik’a Ibn Anasa (zm. 796 r.).

Mamulecy – dynastie pochodzenia niewolniczego, panujące w latach 1250–1517 w Egipcie, a także Syrii, Al-Hidżazie, Indiach.

Marabut – dawniej członek muzułmańskiego bractwa religijnego w Maghrebie, obecnie oznacza osobę świątobliwą, pobożną, ascetę i cudotwórcę. Kult marabutów i ich grobów istnieje głównie w Maghrebie (np. wśród Berberów).

Maszrutijjat – ruch konstytucyjny w Iranie z początku XX w. Skutkiem jego działalności było zwołanie w 1906 r. parlamentu i ogłoszenie konstytucji, wprowadzającej w kraju monarchię konstytucyjną.

Mazhab – arabskie określenie szkoły prawa muzułmańskiego.

Meczet – z jęz. od arabskiego *masdżid*, miejsce pokłonów. Meczetu nie można traktować jako „kościół muzułmański”, ponieważ nie stanowi tylko miejsca kultu, ale także jest centrum kulturowym, społecznym i politycznym.

Mudżaddid – odnowiciel, reformator religijny.

Mudżahedin – l. mn. od *mudżahid*, wojownik *dżihadu*. uczestnik *dżihadu*, muzułmanin walczący z niewiernymi o podporządkowanie ich prawu *Koranu*. Muzułmanie uważają, że *mudżahedin* poległy podczas *dżihadu* jest męczennikiem i natychmiast zostaje zbawiony (tj. idzie do raju). Za *mudżahedinów* obecnie uważają się członkowie ruchów oporu w krajach muzułmańskich i członkowie fundamentalistycznych ugrupowań muzułmańskich (np. Stowarzyszenie Braci Muzułmanów).

Mudżtahid – uczony muzułmański, wyjaśniający zasady prawa, celem podejmowania niezależnych decyzji.

Muezzin – od arabskiego *muazzin*, czyli ten, kto ze szczytu minaretu wykonuje *adhan*, wezwanie do modlitwy. Wezwanie to zaczyna się od powtórzonego czterokrotnie wyznania *Allah-u akbar* (*Bóg jest największy*) z dołączoną powtórzoną dwukrotnie *szahadą*, wezwaniem: *Przyjdźcie na modlitwę, przystąpcie do zbawienia*, a kończy się dwukrotnym *Allah-u ak-*

bar i wyznaniem: *Nie ma Boga poza Allahem*.

Mufti – ten, kto rzuca *fatwę*. W wielu krajach islamskich tytuł oznacza najwyższy stopień w hierarchii religijnej państwa lub regionu.

Muhsana – „być czystą, cnotliwą” (o kobiecie). Kobieta aktualnie wolna, która była zamężna.

Mulla – przywódca religijny, jeden z *alimów*, szczególnie w Persji.

Murdżyci – nurt w teologii islamu, głoszący m.in. konieczność odrodzenia (*irdża*) sądu nad grzesznikami, aż do dnia sądu ostatecznego.

Murid – uczeń, przede wszystkim w sufizmie.

Murszid, szajch, pir – przewodnik duchowy ucznia (sufizm).

Mutakallim – teolog muzułmański, zwolennik teologii spekulatywnej (*kalamu*).

Mutazylici – nurt w ortodoksyjnej teologii muzułmańskiej rozpowszechniony od VIII do X w. Głównymi centrami ruchu były Al-Basra i Bagdad. Mutazylici wprowadzili do teologii islamu racjonalizm, który doprowadził do powstania dialektyki muzułmańskiej, tzw. *kalamu*. Za panowania kalifa abbasydzkiego Al-Mamuna (813–833) mutazylizm był doktryną obowiązującą w kalifacie abbasydzkim, wymuszany siłą za pomocą inkwizycji (arab. *Mihnd*).

Nasab – genealogia.

Nasara – nazarejczycy. Termin, jakim określa się chrześcijan w Koranie i w tradycji islamskiej.

Panarabizm – ideologia powstała w drugiej połowie XIX w., głosząca jedność wszystkich ludów arabskich.

Panislamizm – nurt w islamie powstały na przełomie XIX i XX w., dążący do zjednoczenia wszystkich muzułmanów. Jego twórcą był Dżamal ad-Dina al-Afghani.

Raj (dosł. „pogląd”) – w prawie islamu osobisty pogląd uczonego w danej sprawie.

- Ridda** – odstępstwo od islamu, zwane też *irtidad*. Karą przewidzianą dla apostaty (zw. *murtadd*) jest, przynajmniej teoretycznie śmierć.
- Safawidzi** – dynastia perska pochodzenia turkmeńskiego, panująca w latach 1502–1736. W Iranie wprowadzili szyizm jako religię państwową.
- Sajjid** – tytuł honorowy, przyznawany potomkom imama Al-Husajna (dosł. „pan”, „władca”).
- Sala** – modlitwa rytualna polegająca na gestach i ustalonych formułach. Może być wspólnotowa (w meczecie) lub indywidualna. Powinna być odmawiana pięć razy dziennie (o świcie, w południe, po południu, o zmierzchu i wieczorem) ze zwrotem w kierunku Mekki, zawsze w stanie „czystości legalnej”, czyli po koniecznych obmyciach. Stanowi drugi filar islamu.
- Saum** – post w miesiącu Ramadanie, obowiązujący dorosłych, zdrowych muzułmanów.
- Sawn** – post zachowywany przez cały miesiąc księżycowy Ramadanu. Stanowi czwarty filar wiary. Polega na powstrzymaniu się od świtu do zmierzchu od wszelkich pokarmów i napojów oraz nie uleganie zachciankom. Post obowiązuje wszystkich muzułmanów, którzy osiągnęli dojrzałość. Wyjątek stanowią chorzy, podróżujący i kobiety ciężarne. Post kobiety w okresie menstruacji nie jest ważny i musi ona pościć ponownie w innym czasie.
- Silsila** – „łańcuch” sukcesorów „doktryny”/„drogi”. *Silsila* wszystkich bractw i „dróg”/*tarik* rozpoczyna się od Proroka Muhammada kalifa Ali itd.
- Sira** – biografia Mahometa. Najbardziej autentyczna pochodzi od Ibn Hiszama (zm. 768).
- Sufi** – wyznawca sufizmu.
- Sufizm** – pogląd teologiczno-intelektualny w islamie, którego przedstawiciele (*sufi*) dążyli do jak najgłębszego poznania Boga i do połączenia się z Nim w mistycznej ekstazie. Nazwa ruchu wywodzi się od arabskiego terminu *suf* – wełna, czyli okrycia

jakie nosili *sufi*. Sufizm zrodził się w VII–VIII w. na terenie Iraku (Al-Kufa, Al-Basra), później także w Persji, Azji Środkowej i całym niemal świecie islamu.

Sunna – tradycja, zwyczaj, sposób zachowania się; to przekazywanie z pokolenia na pokolenie praktycznych wzorców zachowania, wziętych z życia Mahometa.

Sunnici – stosujący się do sunny, czyli obyczaju określonego przez Mahometa. Stanowią 90% muzułmanów na świecie i dzielą się na cztery ryty lub szkoły. *Hanafici*, wywodzący się od Abu Hanifa (700–768), oprócz *Koranu* i tradycji dopuszczają osobistą opinię w sprawach nieopisanych w źródłach. System przyjęty przez Abbasydów upowszechnił się w Turcji, Egipcie, Syrii, Iraku, Pakistanie, Afganistanie i Indiach. *Malikici* pochodzący od Malika Ibn Anasa (712–796) zachowują doświadczenia muzułmańskiej gminy medyńskiej, stawiają na pierwszym miejscu własną opinię i rozumowanie przez analogię, a na dalszym zalecenia tradycji – rozwinęli się krajach Maghrebu i w czarnej Afryce. *Szafici* – wywodzą się od imama Asz-Szafiego (768–820), stawiają na pierwszym miejscu tradycję, a na dalszym wyprowadzanie zasad przez analogię i dedukcję. Najliczniejsi zamieszkują Afrykę Wschodnią, południową Arabię i Indonezję. *Hanbalici* noszą imię Ahmada Ibn Hanbala (781–856) – to najbardziej rygorystyczna grupa sunnitów, utrzymująca, że istnieje jedno źródło prawa – *Koran*. Odrzucają indywidualne opinie i teologię spekulatywną. Stosują literalną interpretację prawa. Od nich pochodzi rygorystyczna doktryna wahhabicka królewskiej rodziny z Rijadu.

Sura – rozdział Koranu. W sumie jest ich 114, podzielonych na wersety.

Szafi'ici – ortodoksyjna szkoła prawa muzułmańskiego, założona przez Asz-Szafil'iego (VIII/IX w.). Jej wyznawcy rozprosze-

- ni są w całym świecie islamu, od Maghrebu po Indie.
- Szahada** – wyznanie wiary, którego treścią są słowa: „Nie ma Boga nad Allaha, a Mahomet jest jego prorokiem”.
- Szajch** (dosł. „starzec”) – tytuł honorowy, nadawany „profesorom” różnego typu szkół religijnych; w sufizmie przywódca bractwa.
- Szari’a** (*szariat*) – prawo muzułmańskie, oparte na *Koranie* i *hadi-sach*, obejmujące wszystkie dziedziny życia muzułmanina.
- Szarif** (szeryf) – honorowy tytuł przysługujący Haszymitom (szczególnie Alidom, potomkom Al-Hasana). Wielki Szarif Mekki był dziedziczną godnością władców Mekki – Haszymitów (od X w. do 1924 r.).
- Szejk** – starzec. Tytuł religijny oznaczający „kapłana”. W wielu krajach arabskich używany jako tytuł nobilitujący.
- Szyici** – drugi co do wielkości odłam islamu. Powstał na tle sporu o następstwo po Mahomecie. Stworzyli go zwolennicy kalifatu Alego Ibn Abi Taliba. Jest państwową religią w Iranie, wielu wyznawców mieszka także w Iraku. Sunnici zarzucają szyitom niewłaściwą interpretację sunny.
- Tafsir – komentarze Koranu. Komentator nazywa się mu-fassir.**
- Takija** (*kitman*) – koncepcja religijna szyitów i ich odłamków, zezwalająca na ukrywanie swojej przynależności wyznaniowej w razie zagrożenia życia.
- Tawhid** – jedyność bóstwa. Wiara w jedynego Boga.
- Tawil** – interpretacja Koranu.
- Tekke** – klasztor bractwa muzułmańskiego (najczęściej sufickiego).
- Ulema** – z jęz. arabskiego ulama (uczeni). Doktorzy prawa kanonicznego zaangażowani w interpretację szariat’u.
- Umajjadzi** – dynastia kalifów, rządząca władającymi kalifatem arabsko-muzułmańskim w latach 660–750 ze stolicą w Damaszku. W latach 756–1031 panowali najpierw jako emirowie, następnie jako kalifowie w arabskiej Hiszpanii (Andaluzja).

- Umma** – po arabsku „naród”. Zasadniczo przyjmuje się, że są to narody złożone wyłącznie z muzułmanów.
- Usulici** – w islamie szyickim uczeni zajmujący się badaniem źródeł prawa muzułmańskiego. Podkreślają wartość indywidualnego wysiłku uczonego.
- Wahhabici** – określenie grupy wyznawców z terenu Arabii Saudyjskiej, którzy przyjęli naukę teologa Muhammada Ibn Abdal-Wahhaba (1703–1787). W krajach byłej Rosji sowieckiej określenie najczęściej nadawane jest wszystkim grupom integrystów islamskich.
- Zahiryzm** – kierunek w nauce muzułmańskiej, opowiadający się za dosłownym rozumieniem świętych tekstów islamu.
- Zajdyci** – odłam szyicki, uznający pierwszych pięciu spośród 12 imamów.
- Zakat** – jałmużna, rodzaj dziesięciny wyliczanej od zysków. Przeznacza się ją na dzieła dobroczynne. Trzeci filar islamu.
- Zawijja** – siedziba bractwa lub suficki ośrodek religijny. Zazwyczaj usytuowany przy meczecie, klasztorze (*Tekle*). Najczęściej kompleks budynków: grobowiec (mauzoleum) świętego, świątynia, szkoła koraniczna, część mieszkalna.
- Zikr** – obrzędowa modlitwa praktykowana, w niektórych szkołach sufizmu. Polega na recytacji tzw. 99 najpiękniejszych imion Boga. Najistotniejszym elementem zikru jest cel końcowy, tj. osiągnięcie poprzez ekstazę jedności z istotą „boskości” (nawet z Bogiem). Ryt modlitwy pojawił się już w VIII w. W czasie zbiorowych obrzędów zikru mistycy osiągają etap transu. Niejednokrotnie towarzyszą zikrowi ruchy ciała (kołysanie, obroty i wirowanie), ćwiczenia w oddychaniu, muzyka, taniec i śpiewy.
- Zimmi** – „protegowani”, chronieni prawem. Określenie ludu Księgi, czyli wyznawców judaizmu i chrześcijaństwa, ponieważ posiadają księgę świętą. Chrześcijanie cieszą się opieką prawną

(*zimma*) państwa islamskiego mocą wcześniejszych traktatów nakazujących im płacenie podatku pogłównego zwanego *dżizja*. Wraz upływem czasu *zimmi* – to mieszkańcy drugiej kategorii.

CHRONOLOGIA ISLAMU

Mahomet

- 570 ok. Urodził się Mahomet. (Krótko po śmierci ojca)
- 577 Umiera matka, Amina. (Mahomet wychowywany przez dziadka, a potem stryja)
- 591 ok Mahomet pracuje u bogatej wdowy Chadidży, jako organizator karawan, po pięciu latach poślubia swą pracodawczynię
- 610 Powstają pierwsze wersety koraniczne. Przez trzy lata Mahomet potajemnie naucza w Mekce
- 613 Publiczne przepowiadanie w Mekce
- 615 Wrogie plemię Kurajszytów zmusza wiernych muzułmanów do emigracji na teren Etiopii
- 622 Emigracja (*hidżra*) Mahometa do Jasrib (Medyna)
- 624 Muzułmanie odnoszą zwycięstwo w bitwie pod Badr
- 628 Zwycięstwo muzułmanów w bitwie z Żydami w oazie Chajbar
- 630 Triumfalny wjazd Mahometa do Mekki
- 632 Śmierć Mahometa w Medynie

Kalifat

- 632-633 Wojna z „apostatami”
- 634 Początek kampanii wojennej przeciwko imperium bizantyjskiemu i perskiemu
- 636 Bitwa pod Jarmuk: Bizancjum traci Syrię
- 639–642 Podbój Egiptu
- 653 Ustalenie tekstu *Koranu* za kalifa Usmana
- 656 Ali, kuzyn i zięć Mahometa, wybrany czwartym

	kalifem
656–657	Wojna domowa między Alim i Aiszą, wdową po Mahomecie: muzułmanie dzielą się na sunnitów, szyitów i charydżytów
660	Mu'awija ogłasza się kalifem w Damaszku. Początek dynastii Umajjadów
668–673	Pierwsze oblężenie Konstantynopola
670	Ekspansja islamu na teren Afryki Północnej
680	Masakra w Karbali. Pogłębia się podział na szyitów i sunnitów
711	Przejście cieśniny Gibraltaru. Upadek królestwa Wizygotów
713	Ekspansja na Wschód. Zajęcie delty Indusu
732	Powstrzymanie muzułmanów przez Karola Młota w bitwie pod Poitiers
750	Upadek dynastii Umajjadów (z wyjątkiem Andaluzji). Początek panowania Abbasydów
786–809	Kalifat Haruna ar-Raszida. Rozkwit imperium muzułmańskiego
827–1092	Arabski podbój Sycylii
954	Rozwój islamu ismailickiego w Indiach
969	Podboje fatymidzkie Egiptu i założenie Kairu oraz meczetu Al-Azhar
1000 ok.	Pierwsze nawrócenia władców czarnej Afryki
1000–1021	Rządy kalifa fatymidzkiego Al-Hakima: radykalizacja prześladowania chrześcijan
XI w.	Nawrócenie na islam królestwa Ghany
1061–1092	Arabowie opuszczają Sycylię, podbitą przez Normanów
1071	Zwycięstwo Seldżuków nad Bizancjum pod Manzikertem: otwarta droga dla plemion tureckich do Azji Mniejszej

1076	Seldżucy zabierają Fatymidom Damaszek
1099	Krzyżowcy wkraczą do Jerozolimy
1187	Zwycięstwo Saladyna pod Hittin (Palestyna)
XIII w.	Podboje islamu w Bengali. Nawracanie buddystów i hinduistów
1236	Podbój Kordoby przez Ferdynenda III Kastylijskiego
1258	Zdobycie Bagdadu przez Mongołów. Kres kalifatu Abbasydów
1317	Pierwszy król muzułmański na tronie w Dongoli, dotąd chrześcijańskim królestwie Nubii
Poł. XV w.	Początki islamu na Jawie
1453	Zdobycie Konstantynopola przez Turków osmańskich
1475	Początki islamu na Filipinach
1492	Zakończenie rekonkwisty i kapitulacja Granady
XVI w.	Obalenie ostatniego chrześcijańskiego państwa nubijskiego
1506	Dżihad imama al-Ghazi przeciw chrześcijanom w Etiopii
1516	Zwycięstwo Osmanów nad Mamelukami i okupacja Syrii
1526	Bitwa pod Mochaczem. Węgry pod panowaniem osmańskim
1526–1858	Rządy dynastii Mogołów w Indiach
1529	Oblężenie Wiednia przez Osmanów
1571	Rozbicie floty osmańskiej w bitwie pod Lepanto
1798–1801	Egipska kampania Napoleona
1865–1885	Rosyjskie podboje ziem islamskich w Azji Centralnej
1918	Imperium osmańskie pokonane podczas I wojny światowej
1924	Mustafa Kemal kładzie kres kalifatowi

Czasy współczesne

1932	Powstanie królestwa Arabii Saudyjskiej
1947	Powstanie państwa muzułmańskiego w Indiach: Pakistan
1948	Powstanie państwa Izrael i diaspory palestyńskiej
1962	Niezależność Algierii uzyskana w wyniku długiego konfliktu przeciw dominacji Francji
1967–1970	Wojna w Biafrze: konflikt między chrześcijanami i muzułmanami w Nigerii
1969	Powstanie Organizacji Konferencji Islamskiej
1979	Zwycięstwo islamskiej rewolucji Chomeiniego w Iranie
1979–1989	Konflikt mudżahedinów z wojskami ZSRR okupującymi Afganistan
1980–1988	Wojna między Iranem i Irakiem. Fiasko mediacji państw islamskich
1983	Ogłoszenie <i>szariat'u</i> w Sudanie. Powstanie na południu kraju
1987	Po latach walk prowadzonych przez Front Wyzwolenia Narodowego Moro zostaje podpisane porozumienie z rządem filipińskim
1990	Atak Iraku na Kuwejt. Wojska amerykańskie w Zatoce Perskiej
1991	Wojna w Zatoce Perskiej (I wojna w Zatoce Perskiej). W Madrycie odbywa się konferencja arabsko-izraelska
1992	Nasilenie ataków ze strony grup islamskich w Algierii
1993	Porozumienie z Oslo między Izraelem a Jaserem Arafatem (Organizacja Wyzwolenia Palestyny). Sprzeciw grup radykalnych
1996	Talibowie afgańscy zajmują Kabul
1999–2002	Państwa federacji nigeryjskiej proklamują <i>szariat</i>

2000	Wybuch drugiej intifady palestyńskiej
2001	Terrorystyczne ataki na Nowy Jork i Waszyngton. Przywódca Al-Kaidy, Bin Laden organizuje zamach i podejmuje <i>dżihad</i> przeciw Zachodowi. Międzynarodowa ofensywa dyplomatyczna i militarna przeciw terroryzmowi
2001	Początek operacji w Afganistanie
2000, 2001, 2003	Pielgrzymka Jana Pawła II do Ziemi Świętej, działania papieża i dyplomacji watykańskiej na rzecz pokoju na Bliskim Wschodzie
2003–2005	II. Wojna w Zatoce Perskiej (Irak – państwa zachodnie), obalenie Saddama Husaina
2006	Iracki trybunał w Bagdadzie skazał Saddama Husaina na karę śmierci przez powieszenie za zbrodnie przeciwko ludzkości, których dopuścił się w związku z masakrą 148 szyitów
2007	Dwudniowa wizyta w Polsce króla Arabii Saudyjskiej Abdullaha bin Abdulaziza Al Sauda (podczas wizyty król został odznaczony Orderem Orła Białego – w uznaniu znamienitych zasług dla rozwoju przyjaznych stosunków między Rzeczpospolitą Polską, a Królestwem Arabii Saudyjskiej
2008	Konflikt czadyjsko – sudański: podpisanie pokoju między Czadem a Sudanem w wojnie rozpoczętej w grudniu 2005 roku
2009	Wojna w Somalii: siły Unii Trybunałów Islamskich zdobyły po oblężeniu miasto Baydhabo, będące siedzibą somalijskiego rządu tymczasowego
2010	W Polsce odbywa się Dzień Islamu w Kościele katolickim oraz sesja obchodzenia świąt w islamie i chrześcijaństwie (to najważniejsze wydarzenie poświęcone dialogowi obydwu religii)

- 2011 Śmierć Bin Ladena
- 2011 Podział polityczny w Egipcie (referendum, w wyniku którego następuje wyodrębnienie chrześcijańskiego Sudanu Południowego)
- 2011 Kryzys państw muzułmańskich w Afryce Północnej: Egipt, Algieria, Tunezja (wojny domowe, obalenie dotychczasowych dyktatur), wojna domowa w Libii
- 2012 Nominowany przez Bractwo Muzułmańskie, islamista Mohammed Mursi został nowym prezydentem Egiptu
- 2013 Zamach stanu w Egipcie i obalenie prezydenta Mohammeda Mursiego
- 2014 Koniec polskiej misji Międzynarodowej Siły Wsparcia Bezpieczeństwa (ang. International Security Assistance Force, **ISAF**) w Afganistanie
- 2014 Walka z Państwem Islamskim. Wzmożenie na masową skalę zagrożeń terrorystycznych na Bliskim Wschodzie (Irak i Syria), z erupcją ich gwałtowności i rozszerzoną formułą tzw. „Państwa Islamskiego” – to drugie po wojnie rosyjsko – ukraińskiej najważniejsze zagrożenie bezpieczeństwa w bezpośrednim otoczeniu NATO i UE w 2014 roku
- 2015 Kryzys migracyjny zalewa Europę: Unia Europejska doznała wstrząsu, spowodowanego olbrzymią falą migracyjną z państw muzułmańskich (część ucieka przed wojną w Syrii, część z powodów zarobkowych. Szacuje się, że w 2015 roku do UE próbowało przedostać się około miliona imigrantów
- 2016 Wojska irackie wspomagane przez *peszmergów* i innych bojowników rozpoczęły ofensywę, mającą na celu odbicie Mosulu z rąk tzw. Państwa Islamskiego

WYKAZ SKRÓTÓW

Księgi Starego Testamentu

Rdz	- Rodzaju
Wj	- Wyjścia
Kpł	- Kapłańska
Lb	- Liczb
Pwt	- Powtórzonego Prawa
1 Sm	- 1 Samuela
2 Sm	- 2 Samuela
Joz	- Jozuego
Sdz	- Sędziów
1Krl	- 1 Królewska
2Krl	- 2 Królewska
1Krn	- 1 Kronik
2Krn	- 2 Kronik
Ezd	- Ezdrasza
Ne	- Nehemiasza
Tb	- Tobiasza
Est	- Estery
Hi	- Hioba
Ps	- Psalmów
Prz	- Przysłów
Koh	- Koheleta (Eklezjastes)
Syr	- Mądrość Syracha (Eklezjastyk)
PnP	- Pieśń nad Pieśniami
Mdr	- Mądrości
Iz	- Izajasza
Jr	- Jeremiasza
Lm	- Lamentacje
Ba	- Barucha
Ez	- Ezechiela
Dn	- Daniela

Oz	- Ozeasza
Am	- Amosa
Ab	- Abdiasza
Jon	- Jonasza
Mi	- Micheasza
Ha	- Habakuka
So	- Sofoniasza
Ag	- Aggeusza
Za	- Zachariasza
Ml	- Malachiasza
1 Mch	- 1 Machabejska
2 Mch	- 2 Machabejska

Księgi Nowego Testamentu

Ewangelie

Mt	- według świętego Mateusza
Mk	- według świętego Marka
Łk	- według świętego Łukasza
J	- według świętego Jana

Dzieje Apostolskie

Dz	- Dzieje Apostolskie
----	----------------------

Listy Apostolskie

1 P	- 1 List św. Piotra
Rz	- do Rzymian
1 Kor	- 1 do Koryntian
2 Kor	- 2 do Koryntian

Ga	- do Galatów
Ef	- do Efezjan
Flp	- do Filipian
Koi	- do Kolosan

1Tes	- 1 do Tesaloniczan
2Tes	- 2 do Tesaloniczan
H m	- 1 do Tymoteusza
2Tm	- 2 do Tymoteusza
Tt	- do Tytusa
Hbr	- do Hebrajczyków
Jk	- List św. Jakuba

Koran

Sura

Werset

Prof. zw. dr hab. Maria Jolanta Żmichrowska - pedagog, dydaktyk, historyk wychowania i oświaty, profesor Jean Monnet.

Jest autorką 24 publikacji książkowych, ponad 150 rozpraw i artykułów, szeregu recenzji, omówieni i biogramów, wydanych w kraju i za granicą.

Zainteresowania naukowe dotyczą: wychowania i oświaty w okresie autonomii galicyjskiej; walorów wychowawczych czasopism religijnych i szkolnych

dla dzieci i młodzieży w Drugiej Rzeczypospolitej; działalności pedagogicznej stowarzyszeń i organizacji nauczycielskich; koncepcji wychowawczych wybitnych przedstawicieli polskiej myśli pedagogicznej XIX i XX wieku; edukacji narodowej i chrześcijańskiej; opieki nad dzieckiem w okresie międzywojennym; podstawowych funkcji i aspektów wychowawczych rodziny w trzech wielkich religiach monoteistycznych; dydaktyki stowarzyszenia „Akcji Katolickiej”; zasad i metod pedagogiki specjalnej; integracji i procesu tworzenia instytucji europejskich; dziedzictwa kulturowego i tożsamości narodowej w środowiskach polonijnych.

Odznaczona: Srebrnym i Złotym Krzyżem Zasługi oraz Medalem Komisji Edukacji Narodowej.

ISBN: 978-83-60904-47-3